वरच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां जशी भेगललेली दिसते; ४२ पाठीमागून ते केश एके बाजूस केल्यावर तिच्या चिरा कोणीकडे गेल्या हें समजत नाहीं; म्हणून ती शीळ डांक लावून जोडली आहे का ? ४३ नाहीं; तर ती मूळची अखंडितच होती; परंतु केंसांच्या संगतीनें भेगललेली भासत होती, परंतु ती एके बाजूस केल्यावर ती शीळ जशी होती तशीच दिसते; ४४ त्याचप्रमाणें, अहंभाव नाहींसा झाला म्हणजे ऐक्य हें मूळचेंच आहे; व हेंच ऐक्य जेथें प्रत्ययास येतें तो अधियज्ञ मीच. ४५ हें पहा–जो हेतु मनांत धरून, ‘ सर्व यज्ञ कर्मापासून झालेले आहेत ’ म्हणून आम्हीं पूर्वी [चोथ्या अध्यायांत] तुला सांगितलें, तोच हा अधियज्ञ होय. ४६ हा सर्व जीवांचा विसावा असून ब्रह्मसुखाचा ठेवा आहे. पण, अर्जुना, तुला तो स्पष्ट करून सांगतों. ४७ प्रथम वैराग्यरूप इंधनांच्या पूर्णतेनें इंद्रियरूप अग्नि पेटवून त्यांत विषयरूप द्रव्याची आहुति देतात; ४८ मग वज्रासन हीच भूमिका शुद्ध करून त्यावर मूळबंधमुद्रेचा ओटा करतात, त्यावर शरीराचा मांडव उभा करतात. ४९ त्या ठिकाणीं इंद्रियनिग्रहरूप अग्नीच्या कुंडांत इंद्रियरूप होमद्रव्यें घालून योगमंत्रानें हवन करतात. ५० मग, मन व प्राण यांचा निग्रह हीच होमाच्या द्रव्याची तयारी, इनें, धुराशिवाय निर्दोष जो ज्ञानाग्नि त्याचा संतोष करितात. ५१ या प्रमाणें हें साहित्य ज्ञानांत अर्पण करून मग तें ज्ञान ब्रह्मांत लय पावतें. नंतर निवळ जें ब्रह्म, तेंच एकटें उरतें. ५२ त्यालाच अधियज्ञ म्हणजे ब्रह्म म्हणावें असें ज्या वेळेस सर्वज्ञ श्रीकृष्ण बोलले, त्या वेळेस’ महाबुद्धिवान अशा अर्जुनाला तें समजलें. ५३ अर्जुनाला ब्रह्म समजलें असें देवांनींही जाणून ते म्हणाले, ‘तूं फार उत्तम प्रकारें ऐकतो आहेस.’ असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन संतोष पावला. ५४ पहा कीं, तान्ह्या मुलाच्या तृप्तीनें आपण तृप्त व्हावें, किंवा शिष्याच्या कृतार्थपणानें आपण कृतार्थ व्हावें, हें एक आई किंवा सद्‌गुरुच जाणतात. ५५ म्हणून अर्जुनाच्या पूर्वीच श्रीकृष्णाच्या अंगीं अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन मावेनातसे झाले; परंतु देवांनीं बुद्धि आवरली, व ५६ पूर्णतेस पावलेल्या सुखाच्या सुगंधाप्रमाणें किंवा थंडगार अमृताच्या लाटांप्रमाणें कोमल आणि रसाळ असे बोल ते बोलूं लागले. ५७ मग म्हणतातः-- श्रवण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा अर्जुना, ऐक. बाबारे, माया जळून गेली, म्हणजे मग तिला जाळणारें ज्ञानही जळून जातें. ५८

जो अंतकालीं माझें स्मरण करीत देह सोडतो, तो माझ्या स्वरूपीं मिळून जातो यांत संशय नाहीं. ॥ ५ ॥

अरे ! आतांच जें मीं सांगितलें–ज्याला मीं अधियज्ञ म्हटलें, त्या मला जे अगोदर व प्राणांतसमयींही जाणतात, ५९ ते देहाला मिथ्या मानून स्वतांचे ठिकाणींच ब्रह्मरूप होतात. ज्याप्रमाणें एखादें घर आकाशानें भरून आकाशांतच असतें, ६० त्याप्रमाणें, अनुभवरूप माजघरांत त्याची निश्चयरूप खोली असते, म्हणून त्याला ब्रह्माशिवाय बाहेरील वस्तूचें स्मरण नसतें. ६१ अशा प्रकारें जो अंतर्बाह्य ऐक्यतेमुळें मद्रूपच होऊन राहिला आहे, तो, बाहेरील पंचमहाभूतांचीं पांच कवचें (शरीर) पडून गेलीं तरी तो जाणत नाहीं. ६२ जें शरीर जिवंत असतांही त्याची जो पर्वा बाळगीत नाहीं, तें पडल्यावर त्याचें दुःख कोणाला होणार ? म्हणून अनुभवाच्या पोटांतलें पाणी हालत नाहीं. (अंतकालीं त्याचा ब्रह्माविषयांचा अनुभव ढळत नाहीं.) ६३ तो अनुभव केवळ ऐक्याचा ओतून अविनाशीपणाच्या हृदयांत घातला आहे, आणि तसाच पूर्णानंदसमुद्रांत धुतला आहे; म्हणून कामादिक मळांनीं तो मळत नाहीं. ६४ हें पहा—खोल पाण्यांत घट बुडाला असतां त्याच्या आंत व बाहेर पाणी असतें; पण दैवगत्या जर तो मागाहून फुटला, तर उदकाचा नाश होतो का ? ६५ किंवा सर्पानें कात टाकली, अथवा उष्णतेमुळें वस्त्र फेडून टाकलें, तर अवयवांत कांहीं बिघाड होतो का सांग बरें ? ६६ त्याचप्रमाणें, शरीर हें वरचेवर नाश पावलें, तरी ब्रह्म हें सर्वत्र भरलेलेंच आहे. त्या ठिकाणीं बुद्धि जर निपुण झाली, तर भय कशाचें आहे ? ६७ म्हणून अशा रीतीनें अंत-

मातें । अंतकाळीं जाणतसांते । जे मोकलिती देहातें । ते मीचि होती ॥ ६८ ॥ येऱ्हवीं तरी साधारण । उरीं आदळलिया मरण । जो आठव धरी अंतःकरण । तेंचि होइजे ॥ ६९ ॥ जैसा कवण एक काकुळती । पळतां पवनगती । दुपावलीं अवचितीं । कुहामाजि पडियेला ॥ ७० ॥ आतां तया पडणयाआरौतें । पडण चुकवावया परौतें । नाहीं म्हणोनि तेथें । पडावेंचि पडे ॥ ७१ ॥ तेविं मृत्यूचेनि अवसरें एकें । जें येऊनि जीवासमोर ठाके । तें होणें मग न चुके । भलतयापरी ॥७२॥ आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळां लागतखेंवो देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ॥ ७३ ॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

अन्वय—कौंतेय, यः यं यं वापि भावं अंते स्मरन् कलेवरम् त्यजति, [सः] सदा तद्भावभावितः [सन्] तं तं एव एति. ॥ ६ ॥

तेविं जितेनि अवसरें । जें आवडोनि जीवीं उरे । तेंचि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ॥ ७४ ॥ आणि मरणीं जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पावे ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अन्वय—तस्मात्, [अर्जुन, त्वं] मयि अर्पितमनोबुद्धिः [सन्] सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर च युद्ध्य; [एवं कृते सति] असंशयः मां एव एष्यासि ॥७॥

म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेंचि तुवां ॥ ७५ ॥ डोळां जें देखावें । कां कानीं हन ऐकावें । मनीं जें भावावें । बोलावें वाचे ॥७६॥ तें आंत बाहेरि आघवें । मीचि करूनि घालावें । मग सर्वां काळीं स्वभावें । मीचि आहें ॥७७॥ अर्जुना ऐसें जाहलिया । मग न मरिजे देह गेलिया । मा संग्रामु केलिया । भय काय तुज ॥ ७८ ॥ तूं मन बुद्धि सांचेंसीं । जरी माझिया स्वरूपीं अर्पिसी । तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ॥ ७९ ॥ हेंच कायिसेया वरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तता आहे । तरी अभ्यासूनि आदि पाहें । मग नव्हे तरी कोपें ॥८०॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिंतयन् ॥८॥

अन्वय—पार्थ, अभ्यासयोगयुक्तेन न अन्यगामिना चेतसा [माम्] अनुचिंतयन् [पुरुषः] दिव्यं परमं पुरुषं याति. ॥ ८ ॥

येणेंचि अभ्यासेंसीं योगू । चित्तासि करी पां चांगू । अगा उपायबळें पंगू । पहाड ठाकी ॥८१॥ तेविं सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहरे । लावी मग शरीर । राहो अथवा जावो ॥८२॥ जें नानागतीतें पावबितें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ॥ ८३ ॥ पैं सरितेचेनि ओघें । सिंधुजळा मीनलें घोघें । तें काय वर्तत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येति ॥ ८४ ॥ ना तें समुद्रचि होऊन ठेलें । तेविं चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद जें ॥८५॥

कविं पुराणमनुशासितारम्
अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपम्
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

अन्वय—यः कविं, पुराणं, अनुशासितारं, अणोः अणीयांस, सर्वस्य धातारं, अचिंत्यरूपं, आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात् [विद्यमानं पुरुषं] प्रयाणकाले अचलेन मनसा च भक्त्या [च] योगबलेन युक्तः [सन्] भ्रुवोःमध्ये प्राण सम्यक् आवेश्य अनुस्मरेत्, सः तं दिव्यं परं पुरुषं उपैति ॥९॥१०॥

जयाचें आकारावीण असणें । जया जन्म ना निर्मणें । जें आघवेंचि आघवेंपणें । देखत असे ॥ ८६ ॥ जें गगनाहून जुनें । जें परमाणूहूनि सानें । जयाचेनि

१ सोडितात; त्यागितात. २ मद्रूपच. ३ साधारण नियम. ४भयानें. ५ वाटेंत ६ विहिरींत. ७ वेळीं. ८ आवडून ९ चिंतावें. १० खरेपणानें. ११ प्रतिज्ञापूर्वक वचन. १२कशानें. १३ छंद. १४ घो घो करीत. १५ परमानंद. १६मरणें. १७लहान.

कालीं माझें स्मरण ठेवून जे देह सोडतात ते मद्रूप होतात. ६८ येन्हवीं साधारण नियम असा आहे कीं, मरण प्राप्त झालें असतां अंतःकरणांत ज्याचें स्मरण असतें, त्याप्रत तो पावतो. ६९ ज्याप्रमाणें एखादा भयभीत मनुष्य वाऱ्यासारखा पळत असतां मार्गीत अवचित विहिरींत पडतोः ७० त्या स्थितींत त्याला पडण्याच्या अगोदर पळण्याचा वेग आवरून धरून पडणें चुकवितां येत नाहीं; म्हणून विहिरींत पडणें भाग पडतें, ७१ त्याचप्रमाणें,मृत्युसमयीं जीवासमोर जी वस्तु उभी राहते तद्रूपच [मरणानंतर] त्यास व्हावें लागतें. तें कोणत्याही उपायानें चुकत नाहीं; ७२ आणि मनुष्य जागा असतां त्याच्या मनांत ज्या कल्पना येतात, त्याच कल्पना डोळ्यांला स्वप्नांत दिसूं लागतात. ७३

हे कौंतेया, जो मनुष्य जो जो भाव मनांत आणून शेवटीं शरीर सोडतो, तो दुसऱ्या जन्मीं सदा त्या त्या भावानें युक्त होत्साता जन्म घेतो. ॥ ६ ॥

त्याचप्रमाणें, जिवंत असतांना अंतःकरणांत ज्याची आवड असते, त्याविषयींचीच आवड अंतकाळचे समयीं वृद्धिंगत होते; ७४ आणि मरणाच्या समयी ज्या गोष्टीची आठवण असते, त्याच्याच गतीला तो [मरणानंतर] पावतो.

याकरितां, अर्जुना, माझ्या ठायीं मन आणि बुद्धि हीं अर्पण करून सदैव माझें चिंतन कर, आणि युद्धाला लाग, म्हणजे मलाच येऊन मिळशील यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

म्हणून तूं नेहमीं मलाच स्मरत जा. ७५ डोळ्यांनीं जें पहावें किंवा कानांनीं जें ऐकावें, मनानें जें चिंतावें अथवा वाचेनें जें बोलावें, ७६ तें हृदयांत भासणारें व बाह्यदृष्टीला दिसणारें सर्व मीच आहें असें समजावें. मग सर्वत्र मीच आहें असें सहज तुला दिसेल. ७७ अर्जुना, याप्रमाणें, सर्व गोष्टी मद्रूप आहेत असें तुझ्या मनानें घेतलें, म्हणजे देह गेला तरी तूं मरणार नाहींस. मग युद्ध केलें असतां तुला भय कसलें आहे ? ७८ तूं मन आणि बुद्धि हीं खरोखर माझ्या स्वरूपास अर्पण करशील, तर मद्रूप होशील हें प्रतिज्ञापूर्वक तुला मी सांगतों. ७९ हें कशानें होईल, असा जर तुझ्या मनांत संशय येत असेल, तर अगोदर याचा अभ्यास करून अनुभव घे, आणि जर मी म्हणतों त्याप्रमाणें न होईल तर मग माझ्यावर रागाव. ८०

पार्था, आपलें चित्त दुसरे कोठेंही जाऊं न देतां अभ्यासाच्या साधनानें एकाग्र करून जो माझें चिंतन करतो, तो प्रकाशात्मक अशा परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ॥ ८ ॥

याकरितां चांगल्या रीतीनें चित्ताची आणि अभ्यासाची गांठ घातली (मनःपूर्वक अभ्यास केला), तर, ज्याप्रमाणें लंगडा उद्योगबलानें पर्वतही चढूं शकतो, ८१ त्याप्रमाणें, नेहमीं ब्रह्मविचाराचा अभ्यास करून चित्ताला आत्म्याचा छंद लाव, मग शरीर राहो अथवा जावो. ८२ नानागति पावविणारें असें चित्त जर आत्म्याला वरील, तर मग देह गेला कीं आहे याची आठवण कोण करील ? ८३ हें पहा--पाणी नदीच्या ओघानें घो घो करीत समुद्रास मिळण्यास चाललें म्हणजे, मागें काय होतें आहे हें पाहण्याकरितां परततें का ? ८४ नाहीं. तें समुद्रांत मिळाल्यावर समुद्ररूपच होतें त्याचप्रमाणें, चित्त हें आत्मरूप झालें, म्हणजे जन्ममरणांच्या यातायाती चुकतात. कारण त्या ठिकाणीं परमानंदच भरलेला आहे. ८५

जो अंतकालीं निश्चल मन करून, भक्तियुक्त होऊन, योगबलानें दोन्ही भुवयांच्या मध्यभागीं प्राणाला उत्तम प्रकारें स्थिर करितो, आणि सर्वज्ञ, अनादि, सर्वांचा नियंता, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, सर्वांचा पोषक, अचिंत्यरूप सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, व तमोगुणापासून दूर. अशा दिव्य परमपुरुषाचें एकसारखें चिंतन करतो, तो त्याला जाऊन मिळतो. ॥९॥१०॥

ज्याचें निराकार अस्तित्व, ज्याला जन्ममरण नाहीं, व जें सर्वव्यापकपणानें सर्वांस पाहतें; ८६ जें आकाशाच्या आधींचें, जें परमाणूहूनही सूक्ष्म,

सन्निधानें । विश्व चळे ॥८७॥ जें सर्वांतें यया विये । विश्व सर्व जेणें जिये । हेतु जया विहे । अचिंत्य जें ॥ ८८ ॥ देखे वोळंबी इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर न शिरे । जें देहाचें आंधारें । चर्मचक्षूंसी ॥ ८९ ॥ सुसडा सूर्यकणांच्या राशी । जो नित्य उदो ज्ञानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ॥९०॥ तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकाळे प्राप्ते । जो स्थिरावलेनि चित्तें । जाणोनि स्मरे ॥९१॥ बाहेरी पद्मासन रचुनी । उत्तराभिमुख बैसोनी । जीवीं सुख सूनि । कर्मयोगाचें ॥९२॥ आंतु मीनलेनि मनोधर्में । स्वरूपप्राप्तीचेनि प्रेमें । आपेंआप संभ्रमें । मिळावया ॥९३॥ आकळलेनि योगें । मध्यमा मध्य मार्गें । अग्निस्थानौनि निगे । ब्रह्मरंध्रा ॥ ९४ ॥ तेथ अचेत[10] चित्ताचा सांगातु । आहाचवाणा दिसे मांडतु । जेथ प्राण गगनाआंतु । संचरे कां ॥९५॥ परी मनाचेनि स्थैर्यें धरिला । भक्तीचिया भावना भरला । योगबळें औवरला[11] । सज्ज होउनी ॥९६॥ तो[12] जडाजडातें[13] विरवितु[14] । भ्रूलतामाजीं[15] संचरतु । जैसा घंटानाद लयस्तु[16] । घंटेसीच होय ॥ ९७ ॥ कां झांकलिये घटींचा दिवा । नेणिजे काय जाहला केव्हां । या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ॥ ९८ ॥ तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐसें नाम । तें माझें निजधाम । होऊनि ठाके ॥ ९९ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति
विशांति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

अन्वय—वेदविदः यत् अक्षरं वदन्ति, वीतरागाः यतयः यत् विशंति, [ब्रह्मचारिणः] यत् इच्छतः [सन्तः] ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये. ॥११॥

सकळां जाणणेयां जे लौणी । तिये जाणिवेची जे खाणी । तयां ज्ञानियांचिये आयणी । जयातें अक्षर म्हणिपे ॥ १०० ॥ चंडवातेंही न मोडे । तें गगनचि कीं फुडें[20] । वांचूनि जरी होईल मेहुडें[21] । तरी उरेल कैंचें ॥ १ ॥ तेविं जाणणेया जें आकळिलें । तें जाणिवलेपणेंचि । उमाणलें[22] । मग नेणवेचि तया म्हणितलें अक्षर सहजें ॥२॥ म्हणोनि वेदविदें[23] नर । म्हणती जयातें अक्षर । जें प्रकृतीसी पर । परमात्मरूप ॥३॥ आणि विषयांचें विष उलंडूनि।जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देऊनि । आहाति देहाचिया बैसोनि । झाडातळीं॥४॥ ते यापरी विरक्त । जयाची निरंतर वाट पाहात । निष्कामासि अभिप्रेत[24] । सर्वदा जें ॥५॥ जयाचिया आवडी । न गणिती ब्रह्मचर्यादि सांकडी[25] । निष्ठुर होऊनि बापुडीं । इंद्रियें करिती ॥६॥ ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध । जयाचिये थडिये[26] वेद । बुडुं-कळिले[27] ठेले ॥७॥ तें ते पुरुष होती । जे यापरी लया जाती । तरी पार्था हेचि स्थिती । एक वेळ सांगों ॥ ८ ॥ तेथ अर्जुनें म्हणितलें स्वामी । हेंचि म्हणावया होतों पां मी । तंव सहजें कृपा केली तुम्हीं । तरी बोलिजो कां ॥ ९ ॥ परि बोलावें तें अति सोहोपें । तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें[28] । तुज काय नेणों संक्षेपें । सांगेन ऐक ॥ ११० ॥ तरी मना या बाहेरिलीकडे । येयाची सौविया[29] सवे[30] मोडे । हें हृदयाचिया डोहीं बुडे । तैसें कीजे ॥११॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम्

अन्वय—सर्वद्वाराणि संयम्य च मनः हृदि निरुध्य, मूर्ध्नि आत्मनः प्राणं आधाय योगधारणाम् आस्थितः,॥१२॥

परी हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं[31] अखंडें । सर्वद्वारीं कवाडें । कळासती[32] ॥ १२ ॥ तरी सहजें मन कोंडलें । हृदयींचि असेल उगलें[33] । जैसें करचरणीं मोडलें । परिवरु[34] न संडी ॥ १३ ॥ तैसें चित्त राहिल्या पांडवा । प्राणांचा[35] प्रणवुचि[36] करावा । मग अनुवृत्तिपंथें[37] आणावा । मूर्ध्निवरी[38] ॥१४॥

१ व्यापार चालतात. २ वाळवी. ३ निर्मळ. ४ मरणसमयीं. ५ साठवून. ६ एकवटलेल्या. ७ त्वरेनें. ८ सुषुम्ना. ९ आधारपद्मापासून. १० प्राण. ११ व्यापला. १२ तो प्राणवायु. १३ चेतन व अचेतन यांला. १४ लीन करतो. १५ भिवयांमध्यें. १६ लय पावणें. १७ शेंपट. १८ बुद्धीनें. १९ब्रह्म. २०खरें. २१ढग. २२अटकळींत आलें. २३ वेदांचा तत्वार्थ जाणणारे. २४ आवडतें. २५ संकटें. २६ कांठाला. २७ लीन होऊन. २८ श्रीकृष्णानें. २९सहज ३०सवय. ३१ इंद्रियनिग्रहाचीं. ३२लागतीं. ३३ निर्विकल्प. ३४ घर. ३५ प्राणायामानें ॐकाराचें ध्यान करणें. ३६ जय. ३७क्रमाक्रमानें. ३८ब्रह्मरंध्रापर्यंत.

ज्याच्या सान्निध्यानें विश्वाचे व्यापार चालतात, ८७ ज्या च्यापासून ह्या सर्वांची उत्पत्ति होते, सर्व विश्व जगतें, व ज्याचें अनुमान करतां येत नाहीं; ८८ पद्य–वाळवी कधीं इंगळ (विस्तव) खात नाहीं; तेजामध्यें अंधार शिरत नाहीं; व जें अज्ञानदृष्टीला दिवसाही दिसत नाहीं; ८९ जें निर्मळ अशा सूर्यरूप कणांच्या राशी-सारखें आहे, व ज्ञान्याला नित्य उजेड करणारें आहे व ज्याला अस्त कधींच नाहीं, ९० त्या अव्यंग अशा ब्रह्माला जाणून, मरणकाल समीप आला असतां जो एकाग्र चित्तानें त्याचें स्मरण करितो; ९१ पद्मासन घालून, उत्तरेस तोंड करून बसून, आणि कर्मयोगानें प्राप्त झालेलें सुख अंतःकरणांत साठवून, ९२ अंतर्यामीं एकाग्र चित्तानें, स्वरूपप्राप्तीच्या प्रेमानें आपोआप ब्रह्मास त्वरित मिळण्याकरितां, ९३ संपादिलेल्या यो-गाच्या द्वारें सुषुम्ना नाडीच्या मध्यमार्गानें, अग्नि-स्थानापासून ब्रह्मरंध्रांत जाण्याकरितां निघतो; ९४ प्राण व चित्त यांची संगति आहे असें उगीच बाह्या-त्कारीं दिसतें; आणि प्राणाचा लय आकाशांत होतो, ९५ परंतु मनाच्या स्थिरतेनें जो बांधला गेला, व ज्याचें अंतःकरण भक्तियुक्त झालें आहे, व जो यो-गाचे बळानें तयार होऊन मन आपल्या ताब्यांत ठे-वितो, ९६ तो चित्त व प्राण यांना भ्रुकुटीमध्यें आव-रून धरून, ज्याप्रमाणें घंटेचा नाद घंटेंतच लय पावतो त्याप्रमाणें दोघांचा लय करतो. ९७ किंवा मडक्या-खालील झांकलेला दिवा केव्हां नाहींसा होतो हें ज्याप्र-माणें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो आपला देह ठेवतो. [ब्रह्माकाशांत प्राणवायु नेऊन तो आत्म-स्वरूपीं केव्हां लीन होतो हें समजूं न देतां आपला देह ठेवतो.] ९८ तो केवळ परब्रह्म–ज्याला परमपुरुष असें नांव आहे–तो माझ्या निजस्वरूपाप्रत जाऊन मिळतो. ९९

वेदवेत्ते ज्या तत्त्वाला अक्षर म्हणतात, ज्यांचे काम व क्रोध नाहींतसे झाले आहेत असे संन्यासी ज्या स्वरूपाला प्राप्त होतात, ज्याच्या प्राप्तीसाठीं ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतानें राहतात, तें पद, अर्जुना, तुला संक्षेपानें सांगतों. ॥११॥

जें ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञानांचा शेवट, तें असणाऱ्या बुद्धिमान ज्ञानी पुरुषांनींही ज्याला ' अक्षर ' असें म्ह-टलें आहे. १०० झंझावातानें न मोडणारें असें एक खरोखर गगनच आहे; त्याच्याशिवाय, त्या वाऱ्यापुढें ढग आले असतां कसे टिकतील ? १ त्याचप्रमाणें, ज्ञान्याला जें समजलें तें ज्ञानाच्या मापांत आलें, म्हणून तें क्षर (नाशवंत) होय; मग, जें जाणण्यास अ-शक्य, त्याला सहज अक्षर (अविनाशी) असें म्हण-तात. २ म्हणून वेदपारंगत पुरुष ज्याला अक्षर (ब्रह्म) असें म्हणतात, व जें मायेच्या पलीकडील असून सच्चिदानंदरूप आहे; ३ आणि विषयांची इच्छा टाकून व सर्व इंद्रियांचें दमन करून देहरूपी झाडाच्या तळीं उदासीनवृत्तीनें बसलेले ४ विरक्त पुरुषही ज्याची नेहमीं वाट पहात असतात व जें नेहमीं नि-रिच्छ लोकांना आवडतें. ५ ज्याच्या आवडीकरितां योगि-जन ब्रह्मचर्यादि संकटें जुमानीत नाहींत व निष्ठुरपणानें इंद्रियनिग्रह करतात, ६ असें जें दुर्लभ पद–ज्याचा अंत नाहीं व जें वेदालाही जाणतां आलें नाहीं, ७ त्या पदाला, मीं सांगितल्याप्रमाणें जे देह ठेवतात, ते प्राप्त होतात; म्हणून, पार्था, त्याजबद्दल आणखी एकवार तुला सांगतों. ८ त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, " हे गुरो, मी आपल्यास आतां हेंच विचारणार होतों, तों आपण मजवर कृपा केली, तर आतां सांगण्यास सुरवात क-रावी; ९ परंतु काय सांगावयाचें तें अगदीं सोप्या रीतीनें मात्र सांगा." त्या वेळीं, त्रिभुवनदीप जे श्रीकृष्ण ते म्हणाले:–तुला का आम्ही ओळखीत नाहीं ? तुला संक्षेपानें सांगतों. ११० तर मग, मनाची बाहेर हिंडण्याची स्वाभाविक सवय मोडून, तें हृदयांतच स्थिर राहील. असें कर. ११

जो सर्व द्वारांचा निरोध करून, मनाला हृदयांत स्थिर करून, व कपाळाच्या आंत भुव-यांच्या मध्यभागीं आपल्या प्राणवायूला नि-श्चल करून योगाभ्यासामध्यें स्थिर होतो, १२

परंतु ज्या वेळेस इंद्रियद्वारें निग्रहरूपी कुलपानें बंद असतात, तेव्हांच ही गोष्ट घडते. १२ असें झालें म्हणजे मग मन सहज कोंडलें जाऊन हृदयांतच निर्विकल्प असतें. ज्याप्रमाणें हातपाय मोडलेला प्राणी आपलें घर सोडीत नाहीं, १३ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, चित्ताची स्थिरता झाल्यावर प्राणायामानें ॐकाराचें ध्यान करावें, मग प्राणवायु क्रमाक्रमानें ब्रह्मरंध्रापर्यंत आणावा. १४

तेथ आकाशीं मिळे न मिळे । तैसा धरावा धारणा. बळें । जंव [1]मात्रात्रय मावळे । अर्ध[2]बिंबीं ॥१५॥ तंववरी तो [3]समीरु । नि[4]राळीं कीजे स्थिरु । मग [5]लग्नीं जेविं ॐकारु । [6]बिंबींचि विलसे ॥१६॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यःप्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्१३

अन्वय—ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति, सः परमां गतिम् याति. ॥ १३ ॥

तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे । मग प्रण[7]वातीत उरे । पूर्ण[8]घन जें॥१७॥म्हणोनि प्रण[9]वैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम । स्म[10]रतसांता ॥१८॥ यापरी त्यजी देहातें । तो त्रि[11]शुद्धी पावे मातें । जया पावणें[12]परौतें । आणिक पा[13]वणें नाहीं ॥१९॥ तेथ अर्जुना जरी विपायें । तुझ्या जीवीं हन ऐसें जाये । ना[14] हें स्मरण मग होये । का[15]यसयावरी अंतीं ॥१२०॥ इंद्रियां [16]अनघड पडलिया । जीविताचें सुख बुडालिया । आंतुबाहेरि उघडलिया । मृत्युचिन्हें ॥२१॥ ते वेळीं बैसावेंचि कवणें । मग कवण निरोधी[17] करणें । तेथ का[18]ह्मांचेनि अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा ॥२२॥ तरि गा ऐशिया हो [19]ध्वनी । झणें थारा देशी गा मनीं । पैं नित्य सेविला मी [20]निदानीं । सेवकु होय ॥२३॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः१४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः१५

अन्वय— पार्थ ! यः नित्यशः अनन्यचेताः [सन्] मां सततं स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः अहं सुलभः [अस्मि] ॥ १४ ॥ परमां संसिद्धिं गताः महात्मानः माम् उपेत्य पुनः दुःखालयं अशाश्वतम् जन्म न आप्नुवंति. ॥ १५ ॥

जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी नि[21]गड [22]वाऊनि । मातें हृदयीं [23]सूनि । भोगिताती ॥२४॥ परि भोगितया [24]आराणुका । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां । तेथ चक्षुरादि रंकां । कवण [25]पाडें ॥ २५ ॥ ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं [26]लिगटले । मीचि होऊनि [27]आंतले । उपासिती ॥२६॥ तयां देहावसान जैं पावे । तैं तिहीं मातें स्मरावें । मग म्यां जरी पावावें । तरि [28]उपास्ति ते कायसी ॥२७॥ पैं रंक एक [29]आंडलेपणें । काकुळती धांव गा धांव म्हणे । तरि तयाचिये ग्लानी धांवणें । काय न घडे मज ॥ २८ ॥ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोस कायसा । म्हणऊनि हा [30]ध्वनी ऐसा । न वाखाणावा ॥२९॥ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा । ते वेळीं स्मरिला कीं पावावा । तो [31]आभारही जीवां । साहवेचि ना ॥१३०॥ तें [32]ऋणवैपण देखोनि आंगीं । मी आपुलियाचि [33]उत्तीर्णत्वालागीं । भक्तांचिया तनुत्यागीं । परि[34]चर्या करीं ॥३१॥ देहवैकल्यां[35]चा वा[36]रा । झणें लागेल या सुकुमारा । म्हणोनि आत्मबोधाचे पांजि[37]रा । सूयें तयातें ॥३२॥ वरि आपुलिया स्मरणाची उवाइली । हीं[38]वें ऐसी करीं साउली । ऐसेनि नित्य बुद्धि सं[39]चली । मी आणीं तयातें ॥ ३३ ॥ म्हणोनि देहांतींचें सांकडें । [40]माझिया कहींचि न पडे । मी आपुलियातें आपुलीकडे । सुखेंचि आणीं ॥३४॥ वरचील देहाची गंवसणी फेडुनी । [41]आहाच अहंकाराचे [42]रजें झाडुनी । शुद्ध वा[43]सना निवडुनी । आपणपां मेळवीं ॥३५॥ आणि भक्तां तरी देहीं । विशेष [44]ऐकवंकीचा ठाव नाहीं । म्हणऊनि अव्हेर करितां कांहीं । वियोग ऐसा न वाटे ॥३६॥ नातरी

१ अकार, उकार, मकार. २ अर्धमात्रेंत. ३ वायु. ४ मस्तकाकाशांत. ५ ऐक्यावस्थेंत. ६ मूळ स्वरूप जें ब्रह्म त्या ब्रह्मांत. ७ ॐकाराहून पर. ८ ब्रह्मानंदस्वरूप. ९ प्रणव हेंच एक ज्याचें नांव आहे. १० स्मरत असतां. ११ निश्चयानें. १२ प्राप्तीपलीकडे. १३ गति. १४ कायहो. १५ कसें. १६ संकट. १७ संयम. १८ कोणत्या. १९ संशयास. २० कदाचित्. २१ आंदू–हत्तीला धरण्याकरितां केलेल खोडा. २२ घालून. २३ साठवून. २४ समाधान. २५ दाद. २६ तल्लीन झालें. २७ व्यापलें. २८ भक्ति. २९ निरुपायानें. ३० संशयात्मक अभिप्राय. ३१ उपकार. ३२ ऋणाचें ओझें. ३३ उतराई. ३४ सेवा. ३५ ग्लानीचा. ३६ संबंध. ३७ कवच. ३८ थंडगार. ३९ स्थिर. ४० माझ्या भक्तास. ४१ वरचा. ४२ धुरळा. ४३ भगवत्प्राप्तीची वासना. ४४ ऐक्याचा.

मग, अकार, उकार व मकार ही त्रयी अर्धमात्रेंत मिळेपर्यंत, धारणाशक्तीच्या बलानें, प्राणवायु ब्रह्माकाशांत मिळतो न मिळतो अशा बेतानें धरावा; १५ तोंपर्यंत तो वायु मस्तकाकाशांत स्थिर करावा; नंतर ॐकाराचा व त्याचा संयोग झाल्यावर, मूळ स्वरूप जें ब्रह्म त्यांत तो रममाण होतो. १६

आणि निर्विकार ब्रह्माचें वाचक ॐ हें एकाक्षर उच्चारून माझें स्मरण करीत देहाचा त्याग करून निघून जातो, तो उत्तम गतीला जाऊन पोहोंचतो. ॥ १३ ॥

त्याबरोबर ॐकाराचें स्मरण बंद पडतें, आणि तेव्हांच प्राणाचा शेवट होतो; मग, ॐकाराचे पलीकडील जें ब्रह्मानंदस्वरूप तेंच बाकी राहतें. १७ म्हणून, ज्याला प्रणव म्हणतात व जें एकाक्षर ब्रह्म आहे, त्या माझ्या परमस्वरूपाचें स्मरण करीत असतां १८ जो त्या स्थितींतच देहत्याग करितो, तो निश्चयानें मजप्रत पावतो. कारण, त्याला माझ्या प्राप्तीशिवाय दुसरी गतिच नाहीं. १९ अर्जुना, कदाचित् तुझ्या मनांत जर अशी शंका येईल कीं, कायहो, मरणसमयीं माझें स्मरण कसें व्हावें ? १२० जीविताचें सुख नाहींसें होऊन व इंद्रियें संकटांत पडून अंतर्यामीं व बाहेर मृत्युचिन्हें उघड दिसूं लागल्यावर २१ त्या वेळेस उठून बसावें कोणीं ? इंद्रियांचें संयमन करावें कोणीं? आणि कोणत्या अंतःकरणानें ॐकाराचें स्मरण करावें ? २२ तर, बाबारे, असल्या संशयास तूं आपल्या अंतःकरणांत थारा देऊं नको. असें पहा, माझी जो नित्य सेवा करितो, त्याच्या निदानींच्या समयीं मी त्याचा दास बनून राहतों. २३

पार्था, जो योगी एकाग्रचित्तानें सदासर्वदा माझें स्मरण करणारा व निरंतर समाधानयुक्त, त्याला मी सहज प्राप्त होतों. ॥ १४ ॥ परम सिद्धीला पावलेले महात्मे, मला पावल्यावर, दुःखाचें स्थान व अशाश्वत अशा जन्माला पावत नाहींत. ॥ १५ ॥

जे विषयोला तिळांजळि देऊन, विषयांविषयीं होणाऱ्या इच्छा आवरून व मला हृदयांत साठवून त्या सुखाचा उपभोग घेतात, २४ त्यांना त्या समाधानांत क्षुधा वगैरेंची आठवणही रहात नाहीं. मग गरीब बिचाऱ्या नेत्रादिकांचा तेथें काय पाड ! २५ अशा रीतीनें निरंतर माझ्या ऐक्यरूपास पावलेले, आपले अंतःकरणांत माझ्याशीं तल्लीन झालेले, व मद्रूप होऊन जे माझीच सेवा करणारे आहेत, २६ त्यांचा अंतकाळ समीप यावा, त्यांनीं माझें स्मरण करावें, आणि मग जर मीं त्यांस पावावें, तर मग त्यांनीं पूर्वीं जी माझी उपासना केली तिचा काय उपयोग ? २७ हें पहा—संकटाच्या वेळीं एखाद्या गरीब मनुष्यानेंही मोठ्या काकलुतीनें [देवा,] 'धावरे धाव' म्हणून माझा धावा केला, तर त्याचें दुःख निवारण करण्याकरितां मला जावें लागत नाहीं काय ? २८ आणि माझे जे भक्त आहेत, त्यांच्याशीं जर मीं असेंच आचरण ठेविलें, तर त्यांनीं मग माझ्या भक्तीची हांव कां करावी ? म्हणून अशा संशयात्मक अभिप्रायाचें नांव देखील काढूं नको. २९ ते ज्या वेळीं स्मरण करितात त्या वेळीं त्यांच्या स्मरणाबरोबर मी त्यांना पावतों. [ते माझी भक्ति करितात] ह्या त्यांच्या उपकाराचें ओझें मला सहन करवत नाहीं. १३० अशा प्रकारें आपण ऋणी झालों आहों हें पाहून, त्यांतून उतराई होण्याकरितां मी आपल्या भक्तांच्या अंतकालीं त्यांची सेवा करतों. ३१ देहाच्या ग्लानीचा संबंध माझ्या त्या सुकुमार भक्ताला लागूं नये म्हणून मी त्याला आत्मबोधरूपी पिंजऱ्यांत ठेवितों; ३२ त्या पिंजऱ्यावर माझ्या स्मरणाची थंडगार अशी सावली करतों; आणि अशा प्रकारें, ज्यांची बुद्धि नेहमीं मजकडे स्थिर असते त्यांना मी आपल्या स्वरूपीं आणितों. ३३ म्हणून, देहाच्या अंतकालचें दुःख माझ्या भक्तांस कधींही होत नाहीं, व माझा जो भक्त आहे त्याला मी सुखानें आपल्याकडे आणतों. ३४ आत्म्यावरील देहरूप गवसणी काढून व त्यांतला अहंकाररूप धुराळा झाडून केवळ भगवत्प्राप्तीच्या वासनेनें त्याला मद्रूप करतों; ३५ आणि भक्तालाही देहाचे ठिकाणीं प्रेम नसल्यामुळें, त्याचा त्याग करतांना, त्याची व आपली ताटातुट होते, असें वाटत नाहीं. ३६ कारण, देहा-

देहांतींचि मियां यावें । मग आपणपें यातें न्यावें । हेंही नाहीं जें स्वभावें । जे आधींचि मज मीनले ।।३७।। [1]येरी शरीराचिया सलिलीं[2] । असतेंपण[3] हेचि सांउली[4] । वांचूनि चांद्रिका[5] ते ठेली । चंद्रींच आहे ।।३८।। ऐसें[6] जे नित्ययुक्त । तयांसि सुलभ मी सतत । म्हणऊनि देहांतीं निश्चित । मीचि होती ।।३९।। मग क्लेशतरूची वांडी[7] । जे तापत्रयाग्नीची[8] सेगडी[9] । जे मृत्युकाकासि[10] कुरोंडी[11] । सांडिली आहे ।।१४०।। जे दैन्याचें दुभतें । जें महाभयातें[12] वाढवितें । जें सकळ दुःखाचें पुरतें[13] । भांडवल ।।४१।। जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुकर्माचें फळ । जें व्यामोहाचें[14] केवळ । स्वरूपचि ।।४२।। जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें । जें सकळ रोगांचें भाणें[15] । वाढिलें आहे ।।४३।। जें काळाचा खिचें[16] उशिटें[17] । जें आशेचा आंगवठा[18] । जन्ममरणाचा वोलिवटा[19] । स्वभावें जें ।।४४।। जें भुलीचें भरींव । जें विकल्पाचें वोतींव । किंबहुना पेंव । विंचुवांचें ।।४५।। जें व्याघ्राचें क्षेत्रें[20] । जें पण्यांगनांचें[21] मित्र । जें विषयविज्ञानयंत्र[22] । सुपूजितें[23] ।।४६।। जें लावेचा कळवळा[24] । निवालिया विषोदकाचा गळाळा[25] । जे विश्वासु आंगवळा[26] । संवचोरांचा[27] ।।४७।। जें कोढियांचें[28] खेंवें[29] । जें काळसर्पाचें मार्दव[30] । गोरियेचें[31] स्वभाव[32] । गायन जें ।।४८।। जें वैरियाचा पाहुणेर । जें दुर्जनाचा आदर । हें असो जें सागर । अनर्थाचा ।।४९।। जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिन्नलें वन । जें धूम्ररजांचें[33] गगन । ओतलें आहे ।।१५०।। ऐसें जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होऊनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ।।५१।।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

अन्वय––अर्जुन, आब्रह्मभुवनात् [सर्वे] लोकाः पुनरावर्तिनः [संति]; कौंतय, माम् उपेत्य तु पुनः जन्म न विद्यते. ॥ १६ ॥

येऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये भेंडसे[34] । न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे[35] । परि निवटलियाचें[36] जैसें । पोट न दुखे ।।५२।। नातरी चेइलियांनंतरें[37] । न बुडिजे स्वप्नींचेनि महापूरें । तेवीं मातें पावले ते संसारें । लिंपती[38]चिना ।।५३।। येरवीं जगदाकाराचें[39] सिरें[40] । जें चिरस्थायीयांचे[41] धुरे[42] । ब्रह्मभुवन गा चंवरें[43] । लोकांचळाचें[44]।।५४।। जिये गांवींचा[45] पहार[46] दिवोवरी[47] । एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी[48] । विळोनि[49] [50]पांती उठी एकसरी । चवदाजणांची ।।५५।।

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः॥१७॥

अन्वय–यत् ते अहोरात्रविदः जनाः सहस्रयुगपर्यंतम् ब्रह्मणः अहः, तां युगसहस्रां रात्रिं [च] विदुः ॥१७॥

जैं चौकडियां[51] सहस्र जाये । तैं ठायें[52]ठावो विळी[53]चि होये । आणि तैसेंचि सहस्रवरिये पाहें । रात्री जेथ ।।५६।। येवढें अहोरात्र जेथिंचें । तेणें न लोटती[54] जे भाग्याचे । देखती ते स्वर्गींचे । चिरंजीव ।।५७।। येरां सुरगणांची नवाई[55] । विशेष सांगावी तेथ काई । मुदल इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे दिहांचे[56] चौदा ।।५८।। परि ब्रह्मयाचियाहि आठां प्रहरांतें । आपुलिया डोळां देखते । जे आहाति गा तयांतें । अहोरात्रविदें[57] म्हणिजे ।।५९।।

---

१ याशिवाय. २ उदकांत. ३ सत्ता. ४ प्रतिबिंब. ५ चांदणें. ६ अशा निदिध्यासानें जे नित्ययुक्त आहेत. ७ बाग. ८ आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक एतद्रूप अग्नीची. ९ शेगडी. १० मृत्युरूप कावळ्याला. ११ बळी. १२ मृत्युभयाला. १३ पूर्ण. १४ भ्रांतीचें. १५ जेवण. १६ खिचडी. १७ उष्टा. १८ आंगबळ. १९ वाहती वाट. २० शेत. २१ वेश्यांचें. २२ विषयाच्या माहितीचें. २३ उत्तम. २४ दयेचें ठिकाण. २५ घोंट. २६ बळकट. २७ स्नेहभावानें वागणाऱ्या चोराचा. २८ कोडानें ग्रस्त झालेल्यांचें. २९ आलिंगन. ३० मऊपणा. ३१ पारध्यांचें. ३२ साहजिक. ३३ धुराच्या परमाणूंचें. ३४ घमेंड. ३५ फेरे. ३६ मेलेल्याचें. ३७ जागें झाल्यावर. ३८ लिप्त होत नाहींत. ३९ चौदा भुवनांचें. ४० शिखर. ४१ [सप्त] चिरंजीवांचें. ४२ मुख्य. ४३ मस्तक. ४४ त्रैलोक्यरूप पर्वताचें. ४५ ज्या ब्रह्मलोकरूप गांवाचा. ४६ प्रहर. ४७ एक दिवस. ४८ टिके. ४९ एकदम एका दिवसांत. ५० पंक्ति. ५१ चार युगांची एक चौकडी. ५२ वास्तविक ५३ ब्रह्मदेवाचा पुरा दिवस. ५४ मरती. ५५ प्रतिष्ठा. ५६ एका दिवसांत. ५७ [ब्रह्मदेवाचा] दिवस व रात्र जाणणारे.

त्या अंतसमयीं भगवंतांनीं पावावें आणि आपलेजवळ न्यावें, असेंही त्यांच्या मनांत येत नाहीं; कां कीं, ते पूर्वीच मद्रूप झालेले असतात. ३७ याशिवाय त्यांचें जें शरीर राहिलें, त्या शरीररूप पाण्यांत आत्मा असतो खरा; परंतु तो सावलीप्रमाणें मिथ्या आहे. ज्याप्रमाणें चांदणें जरी बाहेर पसरलेलें दिसतें तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां चंद्राचेच ठिकाणीं आहे. ३८ असें जे माझें नेहमीं स्मरण करणारे आहेत, त्यांना मी नेहमीं जवळच आहें, म्हणून ते मरणानंतर निश्चयानें मद्रूप होतात. ३९ मग, जें (शरीर) क्लेशरूप झाडांचें वन, जें तापत्रयरूप अग्नीची शेगडी, जें मृत्युरूप कावळ्यास बळी दिलें आहे, १४० जें दरिद्र वाढविणारें, जें मृत्यूचें भय वाढविणारें, जें सर्व दुःखाचें पूर्ण भांडवल, ४१ जें वाईट बुद्धीचें मूळ, जें पूर्वजन्मींच्या वाईट कर्माचें फळ, जें भ्रांतीचें केवळ स्वरूपच, ४२ जें संसाराची बसण्याची जागा, जें अहंकारादि विकारांची बाग, जें सर्व व्याधींनें वाढलेलें ताटच होय; ४३ जें काळानें चघळून टाकलेला उष्टा खिचडा, जें आशेचें ओंगळ, जें स्वभावतः जन्ममरणाला ओल देणारें, ४४ जें भ्रांतीनें भरलेलें, जें वाईट कल्पनांचें ओतलेलें, किंबहुना विंचवांचें पेंवच होय; ४५ जें वाघाची जाळी, जें वेश्यांचें मित्र म्हणजे मनाला वेश्यांप्रमाणें मोह घालणारें, जें विषय जाणण्याचें उत्तम यंत्रच होय; ४६ जें जखिणीच्या दयेचें ठिकाण, व विषयरूपी थंड पाण्याचा घोंट, जें स्नेहभावानें वागणाऱ्या चोराच्या बळकट विश्वासाप्रमाणें होय; ४७ जें कोडानें ग्रस्त झालेल्या मनुष्याचें आलिंगन, जें महाविषारी सर्पाच्या अंगाप्रमाणें मऊ, जें पारध्याच्या साहजिक गायनाप्रमाणें मधुर, ४८ जें वैऱ्याच्या पाहुणचाराची मेजवानी, जें दुर्जनांनीं केलेलें आगतस्वागत, फार काय सांगावें ! जें अनर्थाचा समुद्रच होय, ४९ जें स्वप्नांत पडलेलें स्वप्न, जें मृगजळाचें तयार झालेलें वन, व जें धुराच्या रजांनीं भरलेलें आकाश, १५० तें हें शरीर, मद्रूप होऊन राहिलेल्या पुरुषांना पुनः प्राप्त होत नाहीं. ५१

हे अर्जुना, ब्रह्मलोकापर्यंत जे सर्व लोक, त्यांना उत्पत्ति व विनाश आहेत; परंतु, हे कौंतेया, माझी प्राप्ति झाल्यावर मात्र पुनः जन्म नाहीं. ॥ १६ ॥

येरव्हीं, ब्रह्मपणाची घमेंड असणाऱ्यांना सुद्धां (ब्रह्मदेवाला सुद्धां) पुनर्जन्माचे फेरे चुकत नाहींत; परंतु मेलेल्या मनुष्याचें जसें पोट दुखत नाहीं, ५२ किंवा जागृत झाल्यावर जसें स्वप्नांतल्या महापूरांत कोणी बुडत नाहीं, त्याप्रमाणें, जे माझ्याप्रत पावले, ते संसारानें लिप्त होत नाहींत. ५३ येरव्हीं, चौदा भुवनांचें जें शिखर, जें सप्तचिरंजीवांमध्यें अग्रभागीं असणारें, व त्रैलोक्यरूप पर्वताचें मस्तक जें ब्रह्मभुवन, ५४ ज्या ब्रह्मलोकाच्या एक प्रहर दिवसापर्यंत एका इंद्राचें आयुष्य टिकत नाहीं, व एका दिवसांत एकदम चौदा इंद्रांचा निकाल लागतो; ५५

कां कीं, चार युगें सहस्र वेळां गेलीं असतां जो काळ जातो तो ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो; आणि त्यानंतर तितकाच काळपर्यंत ब्रह्मदेवाची रात्र येते, असें ते दिवस व रात्र जाणणारे लोक जाणतात. ॥ १७ ॥

चार युगें हजार वेळां जातील, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा खरोखर पुरा एक दिवस होतो; आणि तशीच हजार चोकड्यांची जेथें रात्रही आहे. ५६ एवढा दिवस व रात्र जेथें आहे, तेथें जे भाग्यवान पुरुष आहेत, ते मरत नाहींत व त्या दिवसरात्री पाहतात. ते स्वर्गलोकाचे चिरंजीव होत. ५७ येऱ्हवीं, जेथें मुदलीं इंद्राचीच दशा अशी आहे कीं, एका दिवसांत चौदा इंद्र होतात, तेथें देवगणांची काय प्रतिष्ठा वर्णन करावी ! ५८ परंतु ब्रह्मदेवाच्याही आठ प्रहरांना जे आपल्या डोळ्यांनीं पाहतात, त्यांना [ब्रह्मदेवाचे] दिवस व रात्र जाणणारे असें म्हणतात. ५९

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।
राज्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
राज्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

अन्वय–अहरागमे सर्वाः व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवंति; [पुनः] राज्यागमे तत्र अव्यक्तसंज्ञके एव प्रलीयंते. ॥१८॥ पार्थ, सः एव अयं भूतग्रामः अवशः [सन्] राज्यागमे भूत्वा भूत्वा प्रलीयते [पुनः] अहरागमे प्रभवति. ॥१९॥

तये ब्रह्मभुवनीं दिवसें पाहे । ते वेळीं गणना कें[1]ही न समाये । ऐसें अ[2]व्यक्ताचें होये । व्य[3]क्त विश्व ॥१६०॥ पुढती देहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा आ[4]कारसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहांटे । भरों लागे ॥६१॥ शा[5]रदीयेचिये प्रवेशीं । अभ्रें जिरती आकाशीं । मग ग्री[6]ष्मांतीं जैशीं । निगती पुढती ॥६२॥ तैसी ब्रह्मदिनाचिये आ[8]दी । हे भूतसृष्टीची मां[9]दी । मिळे जंव सह[10]स्रावधी । निमित्त पुरे ॥६३॥ पाठीं रात्रीचा अवस[11]रु होये । आणि विश्व अव्यक्तीं लया जाये । तोही युगसहस्र मो[12]टका पाहे । आणि तैसेंचि रचे ॥६४॥ हें सांगावया काय उ[13]पपत्ती । जे जगाचा प्रळयो आणि सं[14]भूती । इये ब्रह्मभुवनींचिया होती । अहोरात्रामाजीं ॥६५॥ कैसें थोरियेचें[15] [16]मान पाहें पां । तो सृष्टिबीजाचा सां[17]टोपा । परि पुनरावृत्तीचिया मापा । शीग जाहाला ॥ ६६ ॥ येन्हवीं त्रैलोक्य हें धनुर्धरा । गा तिये[18] गांवींचा पसारा । तो हा दिनोदयीं एकसरां । मांडतु असे ॥ ६७ ॥ पाठीं रात्रीचा समो पावे । आणि अपै[19]सेंचि सांटवे । म्हणिये जेथिंचें तेथ स्वभावें । सौ[20]म्यासि ये ॥ ६८ ॥ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें । तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें सौ[21]म्य म्हणिपे ॥ ६९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो
व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु
नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अन्वय–यः तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति, सः तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः अव्यक्तः परः सनातनः भावः [अस्ति]. ॥ २० ॥

तेथ स[22]मविषम न दिसे कांहीं । म्हणोनि भूतें ही भाष नाहीं । जेविं दुधचि जाहालिया दहीं । नामरूप जाय ॥ १७० ॥ तेविं आकारलोपासरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे । परि जेथ[23] जाहालें तें जैसें । तैसेंचि असे ॥ ७१ ॥ तैं तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकारा ये तेंचि व्यक्त । हें एकास्तव एक सूचित । येन्हवीं दोनी नाहीं ॥ ७२ ॥ जैसें आटलिया रूपें । आटलेंपण ते खो[24]टी म्हणिपे । पुढती तो घनाका[25]रु हारपे । जे वेळीं अळंकार होती ॥ ७३ ॥ हीं दोन्ही जैशीं होणीं । एकीं साक्षिभूत सु[26]वर्णीं । तैसी व्यक्ताव्य[27]क्ताची कें[28]डसणी । वस्तूच्या ठायीं ॥ ७४ ॥ तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त । नित्य ना नाशवंत । या दोहीं भावाअतीत । अनादिसिद्ध ॥७५॥ जें हें विश्वचि होऊनि असे । परि विश्वपण नासिलेनि न नासे । अक्षरें पुसिल्या न पुसे । अर्थु जैसा ॥७६॥ पाहें पां तरंग तरी होत जात । परि तेथ उदक तें अखंड असत । तेवीं भू[30]ताभावीं न नाशत । अविनाश जें ॥ ७७ ॥ नातरी आटतिये अळंकारीं । नाटतें कनक असे जयापरी । तेवीं मरतिये जीवाकारीं । अमर जें आहे ॥ ७८ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२

अन्वय—यः अव्यक्तः भावः अक्षर इति उक्तः, तं परमां गतिं आहुः; [ज्ञानिनः] यं प्राप्य न निवर्तंते, तत् मम परमं धाम [अस्ति]. ॥ २१ ॥ पार्थ, भूतानि यस्य अंतस्थानि [संति], येन इदं सर्वं ततम्, सः परः पुरुषः तु अनन्यया भक्त्या लभ्यः अस्ति. ॥२२॥

१ कोठेंही. २निराकाराचें. ३ साकार. ४ अपार चराचर. ५ शरत्कालाचे. ६ ग्रीष्म ऋतूचे शेवटीं. ७ पुनः ८ आरंभीं. ९ समुदाय. १० चार युगें हजार वेळां जात तोंपर्यंत. ११समय. १२लहान; थोडासा उजेड होतो. १३ उद्देश. १४उत्पत्ति. १५महत्त्वाचें;थोरपणाचें. १६योग्यता १७ साठवण. १८सत्यलोकींचा. १९आपोआपच;स्वाभाविकरीत्या. २० समान अवस्थेस. २१ मूळ रूपास येणें. २२कमजास्त. २३ ज्या अव्यक्ताचे ठायीं. २४लगड. २५घट्टपणा. २६ रुप्यांत (सु=चांगला वर्ण ज्याचा.) २७ साकार निराकाराची. २८विचार. २९ब्रह्माच्या. ३० भूतें नाहींतशीं झालीं असतां.

दिवस आला म्हणजे अव्यक्तापासून सर्व व्यक्तींचा उदय होतो, आणि रात्र आली म्हणजे त्याच अव्यक्तामध्यें त्यांचा लय होऊन जातो. ॥ १८ ॥ हे पार्था, तोच सर्व चराचर वस्तूंचा हा परतंत्र असा समुदाय पुनः पुनः उत्पन्न होऊन रात्र येतांच लय पावतो, आणि दिवस येतांच पुनः उत्पन्न होतो. ॥ १९ ॥

त्या ब्रह्मदेवाचा दिवस ज्या वेळेस उगवतो, त्या वेळेस निराकाराचें साकार विश्व अशा रीतीनें उत्पन्न होतें कीं, त्याची मोजदाद करवत नाहीं. १६० पुढें त्या दिवसाचे चार प्रहर संपल्यावर हें विश्व नाहींसें होतें; आणि पुनः पहांट झाली म्हणजे पहिल्याप्रमाणें भरूं लागतें. ६१ शरत्कालच्या आरंभीं आकाशांतील अभ्रें नाहींतशीं होतात, आणि तींच पुनः ग्रीष्मऋतूचे शेवटीं जशीं उत्पन्न होतात, ६२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे आरंभीं ह्या भूतसृष्टीचा समुदाय एकत्र होतो, व तो चार युगें हजार वेळ जात तोंपर्यंत असतो. ६३ मागाहून ब्रह्मदेवाचे रात्रीचा समय झाला असतां हें विश्व निराकारांत लय पावतें, तेंही पूर्वोक्त काल गेल्यावर उदयकालीं पूर्ववत् होतें. ६४ अशा रीतीनें विश्वाची रचना होते, हें सांगण्याचा कोणता उद्देश म्हणशील, तर या ब्रह्मदेवाच्या दिवसांत आणि रात्रींत जगाची उत्पत्ति आणि लय होतो. ६५ त्याच्या थोरपणाची योग्यता कशी आहे म्हणून पाहूं गेलें तर, तो ब्रह्मदेव सृष्टीच्या बीजाचें भांडार आहे, पण तोही जन्ममरणाला अग्रेसर झाला. ६६ हे धनुर्धरा, येरव्हीं ही त्रैलोक्यसृष्टि सत्यलोकचा पसारा असून, ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवल्याबरोबर हा एकसारखा मांडला जातो. ६७ मागाहून रात्रीचा समय झाला असतां तो आपोआप अव्यक्तांत लय पावतो; व हें पंचभूतादिक ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें सहज जेथल्या तेथें लय पावतें. ६८ ज्याप्रमाणें झाड हें बीजरूपांत सामावतें, किंवा मेघ हे आकाशांत लीन होतात, त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं पुष्कळ वस्तूंचा समावेश होतो, त्याला 'साम्य' असें म्हणतात. ६९

सर्व चराचरांचा नाश झाला असतांही जो नाश पावत नाहीं, तो त्या अव्यक्ताहून पलीकडे असलेला अव्यक्त व अविनाशी असा दुसरा भाव आहे. ॥ २० ॥

त्या साम्यांत न्यूनाधिक कांहीं दिसत नाहीं म्हणून तें भूत हें नांव पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें दुधाचें दहीं झाल्यावर त्याचें (दुधाचें) नांव व रूप हीं नाहींतशीं होतात, १७० त्याप्रमाणें, आकाराचा नाश झाल्याबरोबर जगाचें जगपण नाहींसें होतें; परंतु ज्यापासून हें झालें आहे, त्या ठिकाणीं तें जसेंच्या तसेंच असतें, ७१ तेव्हांच त्याला 'अव्यक्त' असें म्हणतात; आणि साकार होतें, त्यालाच व्यक्त म्हणतात. हीं एकाला एक दाखविणारीं आहेत, परंतु पाहूं गेलें असतां दोन्ही नाहींत. ७२ ज्याप्रमाणें रुपें आटल्यावर त्या आकाराला लगड म्हणतात, पुढें त्याचे दागिने बनल्यावर ती लगड नाहींशी होते; ७३ हीं दोन्ही रूपांतरें जशीं एका रुप्यावरच होतात, त्याचप्रमाणें, व्यक्त व अव्यक्त हे दोन्ही विचार ब्रह्माच्याच ठिकाणीं होतात. ७४ तें ब्रह्म तर व्यक्त नाहीं आणि अव्यक्तही नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं आणि नाश पावत नाहीं; परंतु या दोन्ही स्थितींच्या पलीकडलें अनादिसिद्ध असें आहे. ७५ तें ब्रह्म विश्वाकार होऊन राहतें, परंतु विश्वपण लयाला गेलें तरी तें लय पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें अक्षरें पुसून टाकलीं तरी त्यांचा अर्थ पुसला जात नाहीं. ७६ पहा कीं, उदकावर तरंग येतात व जातात, परंतु उदक हें कायमच असतें. त्याप्रमाणें, भूतें नाहींतशीं झालीं असतां अविनाशी परब्रह्म नाश पावत नाहीं. ७७ किंवा अलंकार आटल्यावर सोनें जसें आटलें जात नाहीं, त्याप्रमाणें मृत्यु पावणारे शरीरांत जें अमर आहे; ७८

जो अव्यक्त भाव, त्यालाच अक्षर असें म्हटलें आहे. त्यालाच परम गति म्हणतात. ज्ञानी जेथें प्राप्त झाले असतां पुनः मागें येत नाहींत, तें हें माझें परमधाम होय. ॥ २१ ॥ पार्था, ज्याच्या आंत ह्या सर्व भूतांचा समावेश होतो, आणि ज्यानें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तो परमपुरुष अनन्यभक्तीनेंच प्राप्त होतो. ॥२२॥

जयातें अव्यक्त म्हणों ये कोडें[1] । म्हणतां स्तुति हे ऐसें नावडे । जें मनबुद्धी न सांपडे । म्हणऊनियां ॥७९॥ आणि आकारा आलिया जयाचें । निराकारपण न बचे[2] । आकारलोपें न विसंचे[3] । नित्यता गा ॥१८०॥ म्हणोनि अक्षर[4] जें म्हणिजे । तेवींचि म्हणतां बोधुही उपजे । जयापरौता पैसु[5] न देखिजे । या नाम परमगती ॥८१॥ परि आघवा इहीं देहपुरीं । आहे निजेलियाचे परी । जे व्यापारु करवी ना करी । म्हणऊनियां ॥८२॥ येन्हवीं जे शारीरचेष्टा । त्यांमाजीं एकिही न[8] ठके गा सुभटा । दाही इंद्रियांचिया वाटा । वाहतचि आहाती ॥८३॥ उकलूनि विषयांचा पेठा । होत मनाचा चोहटा[10] । तो सुखदुःखाचा रांजवांटा[11] । भीतरौहि[12] पावे ॥८४॥ परि रावो पहुडलियां सुखें । जैसा देशींचा व्यापारु न ठके । प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें[14] । करितांच असती ॥८५॥ तैसें बुद्धीचें हन जाणणें । कां मनाचें घेणें देणें । इंद्रियांचें करणें । स्फुरण वायूचें[15] ॥८६॥ हे देहक्रिया आघवी । न करितां होय बरवी । जैसा न चलवितेनि रवी । लोकु चाले ॥८७॥ अर्जुना तया परी । सुतला[16] ऐसा आहे शरीरीं । म्हणोनि पुरुषु गा अवधारीं । म्हणिपे जयातें ॥८८॥ आणि प्रकृति पतिव्रते । पडिला एकपत्नीव्रतें । येणेंही कारणें जयातें । पुरुषु म्हणों ये ॥८९॥ पैं वेदांचें बहुवसपण । देखेचिना जयाचें आंगण । हें गगनाचें पांघुरण । होय देखा ॥१९०॥ ऐसें जाणूनि योगीश्वर । जयातें म्हणती परात्पर[18] । जें अनन्यगतीचें[19] घर । गिंवसीत ये ॥९१॥ जे तनू वाचा चित्तें । नाइकती दुजिये गोष्टीतें । तयां एकनिष्ठेचें[20] पिकतें । सुक्षेत्र[21][22] जें ॥९२॥ हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु[23] । ऐसा साचा जचाचा मनोधर्मु । तया आस्तिकाचा आश्रमु । पांडवा गा ॥९३॥ जें निर्वाणींचें गौरव[24] । जें निर्गुणाची जाणिव[25] । जें सुखाची राणिव[26] । निराशांसी[27] ॥९४॥ जें संतोषियां वाढिलें ताट । जें अचिंता[27] अनाथांचें[28] मायपोट । भक्तीसी उजू वाट । जया गांवा ॥९५॥ हें एकैक सांगोनि वायां । काय फार करूं धनंजया । पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे ॥९६॥ हिंवाचिया झुलुका । जैसें हिंवचि पडे उष्णोदका । कां सामोर ज्ञालिया अर्का[29] । तमचि प्रकाशु होय ॥९७॥ तैसा संसार[30] जया गांवा । गेलासांता[31] पांडवा । होऊनि ठाके आघवा । मोक्षाचाचि ॥९८॥ तरि अग्निमाजी ओलें । जैसें इंधनचि अग्नि जहालें । पाठीं न निवडेचि कांहीं केलें । काष्ठपण ॥ ९९ ॥ नातरी साखरेचा मोघौता[32] । बुद्धिमंतपणेंही करितां । परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी ॥ २०० ॥ लोहाचें कनक जहालें । हें एकें परिसेंचि केलें । आतां आणिक[33] कैंचें तें गेलें । लोहत्व आणी ॥१॥ म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें । जेवीं दुधपण न येचि निरुतें[34] । तेविं पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ २ ॥ तें माझें परम । साचोकारें निजधाम । हें अंतर्वट[35] तुज वर्म । दाविजत असें ॥ ३ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३

अन्वय–भरतर्षभ, यत्र काले प्रयाताः योगिनः अनावृत्तिं च आवृत्तिं यांति, तं कालं वक्ष्यामि. ॥२३॥

तेवींचि आणिकेंही एके प्रकारें । हें जाणतां आहे सोपारें[36] । तरि देह सांडितेनि अवसरें । जेथें[37] मिळती योगी ॥ ४ ॥ अथवा अवचटें[38] ऐसें घडे । जे अनवसरें[39][40] देह सांडे । तरि माघौतें येणें घडे । देहासीचि ॥ ५ ॥ म्हणोनि काळशुद्धी जरी देह ठेविती । तरी ठेवितखेवों[41] ब्रह्मचि होती । एरवीं अकाळीं तरी येती । संसारा पुढती ॥६॥ तैसें सायुज्य[42] आणि पुनरावृत्ती ।

१ कौतुकानें. २ जात नाहीं. ३ बिघडे. ४ नाश न पावणारें. ५ विस्तार; ठिकाण. ६ ब्रह्मप्राप्ति. ७ रहात नाहीं. ८ उघडून ९ बाजार. १० चव्हाटा. ११ मुख्य हिस्सा. १२ अंतर्यामीं. १३ निजला असतां. १४ इच्छेनें. १५ प्राणवायूचें. १६ स्वस्थ असणें. १७ ज्ञानदृष्टीचें महत्त्व १८ व्यापक. १९ जीव व प्रकृति यांच्या पलीकडला. २० एकनिष्ठतेचें. २१ शोधीत. २२ उत्तम शेत. २३ भगवद्रूप. २४ महत्त्व. २५ ज्ञान. २६ राज्य. २७ चिंतारहित. २८ शरणागतांचें. २९ सूर्य. ३० अज्ञान व त्याचें कार्य जग. ३१ असतां ३२ पुनः. ३३ दुसरा परिस. ३४ निश्चयानें. ३५ गुह्य; अंतर्यामचें. ३६ सोपें. ३७ ज्या स्वरूपीं. ३८ अकस्मात्. ३९ अकाळीं. ४० शास्त्रोक्त शुद्ध काळीं. ४१ तत्क्षणीं. ४२ मोक्ष.

ज्याला कौतुकानें अव्यक्त म्हटलें असतां त्याची स्तुति केली असें वाटत नाहीं: कारण जें मन व बुद्धि यांना सांपडत नाहीं; ७९ जें आकाराला आलें असतांही ज्याचें निराकारपण जात नाहीं, व आकाराचा नाश झाला असतां ज्याची नित्यता बिघडत नाहीं, १८० म्हणून ज्याला 'अक्षर' म्हणतात, त्याचा अक्षर म्हणण्यांतच बोध उत्पन्न होतो: याच्या पलीकडे कशाचाही विस्तार दिसत नाहीं, आणि याचेंच नांव परमगति. ८१ परंतु तें या शरीरांत व्यापून राहिलेलें असून निजल्याप्रमाणें आहे. कां कीं, तें व्यापार करवीत नाहीं व करीतही नाहीं. ८२ हे महावीरा अर्जुना, येरव्हीं शरीराच्या सर्व व्यापारांत एकही व्यापार रहात नाहीं; दहाही इंद्रियांचे व्यापार चालूच आहेत. ८३ विषयरूप बाजार उघडून मनाच्या चव्हाट्यावर व्यापार सुरू झाल्यावर, त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखांचा मुख्य हिस्सा अंतर्यामींही प्राप्त होतो. ८४ परंतु राजा सुखानें निजला असतां ज्याप्रमाणें त्याच्या राज्यांतील व्यापार रहात नाहींत, प्रजा आपल्या प्राप्तीच्या इच्छेनें व्यापार करीतच असते, ८५ त्याप्रमाणें, बुद्धीचें जाणणें किंवा मनाचें घेणेंदेणें, इंद्रियांचें करणें, व प्राणवायूचें स्फुरण पावणें ८६ हे सर्व देहव्यापार त्यानें न करवितां आपोआपच होतात. ज्याप्रमाणें सूर्यानें न चालवितां लोकत्रय चालतें, ८७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, तो शरीरांत स्वस्थ आहे, म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात असें समज; ८८ आणि मायारूप पतिव्रतेच्या एकपत्नीव्रतांत पडल्यामुळें हा पुरुष हें नांव पावला आहे. ८९ परंतु वेदाच्या ज्ञानदृष्टीच्या महत्त्वाला ज्याचें आंगणही दृष्टीस पडत नाहीं, व ज्याच्यांत आकाशाचा समावेश झाला आहे १९० असें जाणूनच योगिजन त्याला परात्पर म्हणतात, तो एकनिष्ट भक्तांचा शोध करीत त्यांचे घरीं येतो. ९१ जो एकनिष्ठ भक्त कायावाचामनेंकरून दुसरें कांहीं जाणत नाहीं, त्याच्या एकनिष्ठेचें पीक देणारें तें उत्तम शेत होय. ९२ हे पांडवा, हें त्रैलोक्य भगवद्रूप आहे असा खरोखर ज्यांचा मनोभाव आहे, त्या भक्तांचा हा आश्रमच होय. ९३ जें निरभिमान्यांचें वैभव, जें गुणातीतांचें ज्ञान, व जें निस्पृहाचें सुखोपभोग घेण्याचें स्थान (राज्य); ९४ जें संतोषी जनांचें जेवण, जें संसाराची चिंता न करणाऱ्या शरणागतांचें मायपोट, व जें भक्तीनें चालणाराला मोक्षरूपी गांवाची सरळ वाट. ९५ धनंजया, असें एकेक सांगून उगीच किती वर्णन करूं? परंतु ज्या ठिकाणीं गेलें असतां मनुष्य तद्रूपतेला पावतो. ९६ थंडीच्या झुळुकेनें जसें ऊन पाणी थंड होतें, किंवा सूर्य उगवल्यावर अंधारच प्रकाशरूप होतो, ९७ त्याप्रमाणें, पांडवा, अज्ञान व त्याचें कार्य जग ज्या गांवाला गेलें असतां जें आपणच मोक्ष होऊन राहतें. ९८ तसेंच, लांकूड विस्तवांत घातलें असतां विस्तवच होऊन राहतें, व मागून निवडूं गेलें असतां त्याचें लांकूडपण दृष्टीस पडत नाहीं; ९९ किंवा, पांडुसुता, ज्याप्रमाणें साखर झाल्यावर पुनः चातुर्यानें तिचा ऊंस करितां येत नाहीं, २०० लोखंडाचें एका परिसानें सोनें बनलें, नंतर कोणता दुसरा असा दगड आहे, कीं त्याचें गेलेलें लोखंडपण परत आणील? १ म्हणून, तुपाचें ज्याप्रमाणें पुनः खरोखर दूध होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याप्रत गेलें असतां पुनः जन्म नाहीं, २ तें माझें खरोखर उत्तम ठिकाण होय. हें गुह्य वर्म तुला स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ३

हे भरतश्रेष्ठा, ज्या कालीं योगी मरण पावले असतां पुनः जन्माला येत नाहींत आणि येतात, तो काल मी तुला सांगतों.॥ २३ ॥

त्याचप्रमाणें, देहावसानानंतर ज्या स्वरूपाला योगी प्राप्त होतात, तें गुह्य वर्म आणखी एक प्रकारानें समजण्याला सोपें आहे. ४ अथवा अकस्मात् असें घडतें कीं, जे योगी अकालीं देह सोडतात, त्यांना पुनः देह धारण करावा लागतो; ५ म्हणून, शास्त्रोक्त शुद्ध कालीं जर देहाचें अवसान झालें, तर तत्क्षणीं ते योगी ब्रह्म होतात. येरव्हीं अकालीं देहावसान झाल्यावर पुनः जन्मास येतात. ६ त्याचप्रमाणें, मोक्ष व पुनर्जन्म हीं दोन्ही कालाच्या स्वाधीन आहेत, असा

या दोन्ही अवसरा आइती। तोचि अवसरु तुजप्रती। प्रसंगें सांगों ॥ ७ ॥ तरि ऐकें गा सुभटा । पातलिया मरणाचा मांजिवटा । पांचै आपुलिया वाटा । निघती अंतीं ॥८॥ ऐसा वरि वैरिपडिला प्रयाणकाळीं । बुद्धीतें भ्रम न गिळी । स्मृति नव्हे आंधळी। न मरे मन ॥ ९ ॥ हा चेतनावर्गु आघवा । मरणीं दिसे टवटवा । परि अनुभविलिया ब्रह्मभावा । गंवसणी होउनी ॥ २१० ॥ ऐसा सावध हा समाभावो । आणि निर्वाणवेन्हीं निर्वाहो । हें तरीच घडे सांवावो । अग्नीचा आथी॥ ११ ॥ पाहा पां वारेनें कां उदकें । जैं दिवियाचें दिवेपण झांके । तैं असतीच काय देखे। दिठी आपुली॥१२॥तैसे देहांतीचेनि विषमवातें। देह आंत बाहेरि श्लेष्मातें। तैं विझोनि जाय उजितें। अग्नीचें जेव्हां ॥१३॥ ते वेळीं प्राणासि प्राणु नाहीं। तेथ बुद्धि असोनि करील काई । म्हणोनि अग्निवीण देहीं । चेतना न थारे ॥१४॥ अगा देहींचा अग्नि जरी गेला । तरी देह नव्हे चिखल वोला । वायां आयुष्यवेळ आपुला । आंधारें गिंवसी ॥१५॥ आणि मागील स्मरण आघवें । तें तेणें अवसरें सांभाळावें। मग देह त्यजूनि मिळावें । स्वरूपीं कीं ॥१६॥ तंव तया देहश्लेष्माचे चिखलीं । चेतनाचि बुडोनि गेली तेथ मागिली पुढिलीहि ठेली । आठवण ॥१७॥ म्हणोनि आधीं अभ्यासु जो केला । तो मरण न येतां निमोनि गेला । जैसें ठेवणें न दिसतां मालवला । दीपु हातींचा ॥१८॥ आतां असो हें सकळ। जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूळ । तया अग्नीचें प्रयाणीं बळ । संपूर्ण आथी ॥१९॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४

अन्वय—अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः [पक्षः] षण्मासाः उत्तरायणम् तत्र [काले] प्रयाताः ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छंति. ॥ २४ ॥

आंतु अग्निज्योतीचा प्रकाशु । बाहेरी शुक्लपक्षु आणि दिवसु । आणि सामासांमाजि मासु । उत्तरायण ॥२२०॥ ऐसिया समयोगींची निरुती । लोंहोनि जे देह ठेविती । ते ब्रह्मचि होती । ब्रह्मविद ॥२१॥ अवधारीं गा धनुर्धरा । येथवरी सामर्थ्य यया अवसरा । तेवींचि हा उजू मार्ग स्वपुरा । यावया पैं ॥२२॥ एथ अग्नी हें पहिलें पायतरें । ज्योतिर्मय हें दुसरें । दिवस जाणें तिसरें । चौथें शुक्लपक्ष ॥२३॥ आणि सामास उत्तरायण । तें वरचील गा सोपान । येणें सायुज्यसिद्धिसदन । पावती योगी ॥२४॥ हा उत्तम काळ जाणिजे। यातें अर्चिरादि मार्गु म्हणिजे। आतां अकाळु तोही सहजें । सांगेन आइक ॥२५॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५

अन्वय—धूमः, रात्रिः, तथा कृष्णः, षण्मासाः दक्षिणायनम् तत्र [काले मृतः] योगी चांद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते. ॥ २५ ॥

तरि प्रयाणाचिया अवसरें। वातश्लेष्मां सुभरें। तेणें अंतःकरणीं आंधारें । कोंदलें ठाके ॥ २६ ॥ सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमामाजि बुडे । मन होय वेडें । कोंडे प्राण ॥ २७ ॥ अग्नीचें अग्निपण जाये । मग तो धूमचि अवघा होये । तेणें चेतना गिंवसिली ठाये । शरीरींची ॥ २८॥ जैसें चंद्राआड आभाळ । सेंवट दाटे सेंजळ । मग गैंडद ना उजाळ। ऐसें झांबळें होय ॥ २९ ॥ कां मरे ना सावध । ऐसें जीवितासि पडे स्तब्ध । आयुष्य मरणाची मर्याद । वेळु ठाकी ॥ २३० ॥ ऐसी मनबुद्धिकरणीं । सभोंवतीं धूंसकुळाची कोंडणी । तेथ जन्में जोडलिये वोहणी । बुगवि बुडे ॥३१॥ हां गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते वेळीं आणिका लाभाची गोठी कें आहे ।

१ समय. २ काल. ३ पंचमहाभूतें. ४ प्राप्त झालेल्या. ५ प्राणसमुदाय. ६ उपभोग घेतो. ७ समुदाय. ८ मरेपर्यंत. ९ मदत. १० साह्य. ११ जठराग्नीचा. १२ विद्यमान. १३ वायु वाढल्यानें. १४ कफानें व्यापलेला. १५ तेज. १६ गतायुष्यांतील. १७ शोधितो. १८ नाश पावून. १९ असलें पाहिजे. २० सर्व गोष्टींचीं. २१ सिद्धि. २२ प्राप्त होऊन. २३ ज्ञानी. २४ मोक्षास. २५ पायरी २६ तेजःपुंज; प्रखर. २७ जिना. २८ मोक्ष. २९ जठराग्नि सतेज असून प्राणोत्क्रमणाचा मार्ग. ३० वातकफ. ३१ भरानें. ३२ गति कुंठित. होते. ३३ आच्छादलेली. ३४ दाट. ३५ पाण्यानें युक्त. ३६ अंधार. ३७ स्वच्छ. ३८ झांजड. ३९ इंद्रियें. ४० धुराची. ४१ लाभ. ४२ नाश होतो.

जो काल, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों. ७ तर, हे महावीरा अर्जुना, ऐक. मरणकाल समीप आला असतां शेवटीं पंचमहाभूतें आपापल्या रस्त्यानें जातात. ८ असा मरणकाल प्राप्त झाला असतां बुद्धीला भ्रांति गिळीत नाही, स्मरणशक्ति अंधळी होत नाहीं, व मनही मरत नाहीं. ९ ज्यानें ब्रह्मभावाचा अनुभव घेतला आहे, तोच त्या ब्रह्माचा अंतर्यामीं उपभोग घेतो, म्हणून हा सगळा प्राणसमुदाय मरणसमयीं टवटवीत दिसतो. २१० अशा रीतीनें हा समुदाय सावध असतो; व ज्याला मरेपर्यंत इंद्रियांची मदत असते, असें साह्य जठराग्नि प्रदीप्त असला म्हणजेच मिळतें. ११ पहा कीं, वाऱ्यानें किंवा पाण्यानें ज्या वेळेस दिव्याचा प्रकाश नाहींसा होतो, त्या वेळेस आपली दृष्टि विद्यमान असतांही तिला कांहीं दिसतें का ! १२ त्याचप्रमाणें, देहावसानाच्या वेळेचा वात वाढल्यानें शरीर आंतबाहेर कफानें व्याप्त होतें, त्या वेळेस जठराग्नीचें तेज विझून जातें, १३ त्या वेळेस प्राणाला अवसान नसतें, मग बुद्धि असूनही काय करणारी म्हणून अग्नीशिवाय देहांत चेतना रहात नाहीं. १४ हें पहा–शरीरांतील जठराग्नि जर नाहींसा झाला, तर तो देह नसून ओला चिखलच होय. अशा वेळेस साधक आपल्या आयुष्याची वेळ अंधेरांत शोधीत बसतो. १५ नंतर पाठीमागील सर्व गोष्टींचें मरते समयीं स्मरण होतें, मग देह टाकून स्वरूपाला मिळावें कसें ? १६ इतक्यांत त्या देहांतील कफाच्या चिखलांत चेतना बुडून गेल्यामुळें मागील व पुढील गोष्टींचें स्मरण नाहींसें होतें. १७ म्हणून पूर्वी जो योगाभ्यास केला तो मरण येण्याच्या आधीं नाश पावतो; ज्याप्रमाणें आपण ठेविलेली वस्तु दिवा हातांत घेऊन शोधण्याकरितां गेलें असतां ती दृष्टीस पडण्याच्या अगोदर दिवा जावा त्याप्रमाणें. १८ आता या सर्व गोष्टी राहूं दे; ज्ञानाला जठराग्नि हा मूळ कारण आहे, आणि मरणसमयीं सर्व बळ त्या अग्नीचेंच असतें. १९

अग्नि, ज्योति, दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायणाचे सहा महिन्यांपैकीं एक महिना या कालीं मरण पावलेले ब्रह्मवेत्ते लोक ब्रह्माला जाऊन मिळतात. ॥ २४ ॥

शरीराच्या आंत जठराग्नीच्या ज्योतीचा प्रकाश, बाहेर शुद्ध पक्षाचा पंधरवडा असून उत्तरायणांतील कोणत्याही महिन्यांपैकीं एक महिना, २२० अशा प्रकारें सर्व गोष्टींची तयारी असतां जे आपला देह ठेवितात, ते ज्ञानी ब्रह्मस्वरूपीं मिळतात. २१ धनुर्धरा, ऐक. या वेळेच्या योगाचें असें विलक्षण सामर्थ्य आहे, म्हणून मोक्षप्राप्तीकरितां स्वस्वरूपीं येण्यास हा सरळ मार्ग आहे. २२ या मार्गांत जठराग्नि ही पहिली पायरी होय; अग्नीचें सतेजपण ही दुसरी पायरी; दिवस ही तिसरी पायरी; शुक्लपक्ष ही चौथी पायरी असें समज; २३ आणि उत्तरायणांतील सहा महिन्यांपैकीं एक महिना ही जिन्याची वरची पायरी, अशा क्रमानें गेल्यावर योगी मोक्षसिद्धिरूप घराला पावतो. २४ हा उत्तम काल असें समज, आणि याला अर्चिरादि मार्ग असें म्हणतात. आतां, मरण्यास अयोग्य काल कोणता तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों, ऐक. २५

धूर, रात्र, तसाच कृष्णपक्ष व दक्षिणायनाचे सहा महिन्यांपैकीं एक महिना अशा समयीं मरण पावणारा योगी चंद्रलोकचे उपभोग भोगून पुढें न जातां परत येतो. ॥ २५ ॥

मरणसमयीं कफवातादि दोषांच्या भरानें अंतःकरणांत अंधार होऊन जातो. २६ सर्व इंद्रियांची गति कुंठित होते; स्मृतीला भ्रम उत्पन्न होतो; मन वेडावून प्राण घोंटाळतो; २७ जठराग्नि विझून जातो, व त्याचा धूर चोहींकडे होतो, त्यामुळें शरीरांतील ज्ञान दिपून जातें. २८ ज्याप्रमाणें चंद्राच्या आड दाट व पाण्यानें भरलेले ढग आल्यावर धड अंधार ना प्रकाश अशी झांजड पडते, २९ त्याचप्रमाणें, तो मरतही नाही व सावधही नसतो अशा रीतीनें शरीर नुस्तें पडलेलें असतें, व आयुष्य हें मरणाची वेळ पहात असतें. २३० अशा प्रकारें बुद्धि व इंद्रियें यांच्या सभोंवती धूर अतिशय कोंडतो, त्या वेळेस जन्मभर मिळविलेले सर्व लाभ नाश पावतात. ३१ हें पहा–हातचें गेल्यावर मग पुनः लाभ होण्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ? म्हणून

म्हणऊनि प्रयाणीं तंव होये । येतुली दशा ॥ ३२ ॥ ऐसी देहाआंतु स्थिती । बाहेरि कृष्णपक्षु वरि [1]रातीं । आणि सामासही वोडवती । दक्षिणायन ॥३३॥ इयें पुनरावृत्तीचीं घरा[2]णीं । आघवीं एकवटती जयाचिया प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची काहाणी । कैसेनि आइके ॥ ३४ ॥ ऐसा जयाचा देह पडे । तया योगी म्हणोनि चंद्र[3]वेरी जाणें घडे । मग तेथूनि मागुता [4]बहुडे । संसारा ये ॥ ३५ ॥ आम्हीं अकाळ जो पांडवा । म्हाणितला तो हा जाणावा । आणि हाचि धूम्रमार्गु गांवा । पुनरावृत्तीचिया ॥ ३६ ॥ येर तो अर्चिरादि मार्गु । तो [5]वसता आणि [6]असलगु । स-[7]वियाँ स्वस्त चांगु । [8]निर्वृत्तीवरी ॥ ३७ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽवर्तते पुनः॥२६॥

अन्वय—एते जगतः शुक्लकृष्णे गती शाश्वते मते हि; एकया अनावृत्तिं याति [च] अन्यया पुनः आवर्तते. ॥२६

ऐसिया अनादिया दोनी वाटा । एकी [9]उंजू एकी [10]अव्हांटा । म्हणवूनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दाविलिया तुज ॥ ३८ ॥ कां जे मार्गामार्ग देखावे । साच लटिकें वोळखावें । हिताहित जाणावें हिताचिलागीं ॥ ३९ ॥ पाहें पां नाव देखतां बरवी । कोणी आड घाली काय [11]अथावीं । कां सुपंथ जाणोनि [12]अडवीं । रिगवत असे॥२४०॥ जो विष अमृत वोळखे । तो अमृत काय सांडूं शके । तेविं जो उजू वाट देखे । तो अव्हांटा न वचे ॥४१॥ म्हणोनि पुढें । पारखावें खरें [13]कुडें । पारखिलें तरी न पडे । [14]अनवसरें कांहीं ॥४२॥ एऱ्हवीं देहांतीं थोर [15]विखमें । या मार्गाचें आहे [16]संभ्रमें । जन्में अभ्यासिलियाचें हन काम । जाईल वांयां॥४३॥ जरी अर्चिरादि मार्गु चुकलिया । अवचटें धूम्रपंथें पडिलिया । तरी संसारपांतीं [17]जुंतलियां । [19]भंवतांचि असावें ॥४४॥ हे सायास देखोनि मोठे । आतां कैसेनि पां एकवेळ फिटे । म्हणोनि योगमार्गु गोमटे । [20]शोधिले दोन्ही ॥४५॥ तंव एकें ब्रह्मत्वा जाइजे । आणि एकें पुनरावृत्ती येइजे । परि दैवगत्या जो लाहिजे । देहांतीं जेणें ॥ ४६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन॥२७॥

अन्वय—अर्जुन, एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति; तस्मात् [त्वं] सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव.॥२७

ते वेळीं म्हणितलें हें नव्हे । वांयां [21]अवचटें काय पावे । देह त्यजूनि [22]वस्तु होआवें । मार्गेंच कीं ॥४७॥ तरि आतां देह असो अथवा जावो । आम्ही तों केवळ वस्तूचि आहों । कां जें दोरीं सर्पत्व वावो । दोराचिकडुनी ॥४८॥ मज [23]तरंगपण असे कीं नसे । ऐसें हें उदकाप्रति कहीं भासे । तें [24]भलतेव्हां जैसें । तैसें उदकाचि कीं ॥४९॥ तरंगाकारें न जन्मेचि । ना तरंगलोपें निमेचि । तेविं देहीं जे देहेंचि । वस्तु जाहले ॥२५०॥ आतां शरीराचें तयांचिया ठाईं । आढ-नांवही उरलें नाहीं । तरि कोणें काळें काई । निमे तें पाहें पां ॥५१॥ मग मार्गातें कासया शोधावें । कोणें कोठूनि कें जावें । जरी देशकाळादि आघवें । आपणचि असे ॥५२॥ आणि हां गा घटु जे वेळीं फुटे । ते वेळीं तेथिंचें आकाश लागे नीट वाटे । वाटा लागलें तरि गगना भेटे । येरवीं चुके ॥५३॥ पाहें पां ऐसें हन आहे । कीं तो आकारुचि जाये । येर गगन तें गगनींचि आहे । घटत्वाहि आधीं ॥५४॥ ऐसिया बोधाचेनि [25]सुरवाडें । मार्गामार्गाचें सांकडें । तया [26]सोहंसिद्धां न पडे । योगियांसी ॥५५॥ याकारणें पंडुसुता । तुवां होआवें योगयुक्ता । तेतुलेनि सर्वकाळीं सा-[27]म्यैंता। [28]आपैसया होईल॥५६॥मग भलतेथ भलतेव्हां। देह असो अथवा जावा । परि । [29]अबंधीं नित्य ब्रह्मभावा।विघड नाहीं ॥५७॥ तो कल्पादि जन्मा [30]नांगवे। कल्पांतीं मरण [31]नौब्रुवे । माजि स्वर्गसंसाराचेनि

१रात्र. २योग. ३ चंद्रलोकीं. ४फिरे. ५वस्ती असलेला. ६सोपा. ७ सर्वथा. ८ मोक्षापर्यंत. ९ सरळ १० आडवाट ११खोल पाण्यांत. १२आडमार्गीत;अरण्यांत. १३खोटें. १४ संकटांत. १५ संकट. १६ भ्रांति. १७ ओळ; रांग. १८ झुंपल्यानें. १९ फिरत. २० स्पष्टीकरण केलें. २१ अकस्मात्. २२ ब्रह्मरूप. २३ लाट. २४ वाटेल तेव्हां; केव्हांही. २५सोईनें. २६ मी ब्रह्म असा अनुभव झालेल्यांस. २७ब्रह्मरूपता. २८आपोआप. २९ निष्प्रतिबंधाला. ३० न सांपडे. ३१ न बुडे.

मरणसमयीं अशी दशा प्राप्त होते. ३२ याप्रमाणें देहांतील आंतली स्थिति असून बाहेर कृष्णपक्षाचा पंधरवडा असतो, व त्यांत रात्र आणि दक्षिणायनांतील सहा महिन्यांपैकीं एक महिना हीं प्राप्त होतात. ३३ हे सर्व जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पाडणारे योग ज्यांच्या मरणसमयीं एके ठिकाणीं येतात, त्यांच्या कानीं मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कोठून पडणार ? ३४ अशा वेळेवर ज्याचें देहावसान होतें, त्याला, तो योगी असल्यामुळें, चंद्रलोकापर्यंत जातां येतें मग तेथून परतून तो फिरून जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो. ३५ हे पांडवा, आम्हीं मरणास अयोग्य काळ म्हणून जो म्हटला, तो हाच असें समज. जन्ममरणांच्या गांवास नेणारा धूम्रमार्ग हाच ३६ याच्याशिवाय दुसरा जो अर्चिरादि मार्ग, तो भरवस्तीचा, सोपा, अति उत्तम व अगदीं सुलभ असून मोक्षापर्यंत गेलेला आहे. ३७

या जगाच्या शुक्ल आणि कृष्ण ह्या दोन गति निरंतर म्हणून संमत आहेत. एका गतीनें जाणाराला परत येणें घडत नाहीं, आणि दुसऱ्या गतीनें जाणाराला पुनः परत येणें घडतें. ॥ २६ ॥

असे हे दोन मार्ग–एक सरळ आणि दुसरा वाकडा–अनादि कालापासून चालत आलेले आहेत. म्हणून, हे महावीरा, ते तुला बुद्धिपुरस्सर दाखविले. ३८ कां कीं, त्या मार्गांपैकीं चांगला कोणता व वाईट कोणता हें तुला दिसावें; आणि खरें खोटें ओळखून, आपलें हित साधून घेण्याकरितां [त्वां] हित व अहित यांचाही विचार करावा. ३९ हें पहा–उत्तम अशी नाव पाहिल्यावरही अथांग डोहांत कोणी उडी घालील काय ? किंवा राजमार्ग टाकून आडमार्गाला जाईल काय ? २४० जो विष आणि अमृत हीं दोन्ही ओळखतो, तो अमृत टाकील का ? त्याचप्रमाणें, जो सरळ मार्ग पहातो, तो आड मार्गाला जाणार नाहीं. ४१ म्हणून प्रथम खऱ्या-खोट्याची पारख करावी. ती पारख झाली म्हणजे मग तो संकटांत पडत नाहीं. ४२ बाकी मरणसमयीं ह्या मार्गाची प्राप्ति होण्याला मोठमोठ्या संकटांची मोठी भीतिच आहे. अंतकालीं याची प्राप्ति व्हावी म्हणून जन्मभर जरी अभ्यास केला तरी तें सर्व व्यर्थ होतें. ४३ जर अर्चिरादि मार्ग चुकला, आणि तो योगी अकस्मात् धूम्रमार्गांत पडला, तर जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत गुंतून फिरत असतो. ४४ अशीं हीं मोठालीं संकटें पाहून, तीं एकदा कशानें दूर होतील म्हणून दोन्ही योगमार्गांचें चांगलें स्पष्टीकरण केलें. ४५ एका मार्गानें योगी मोक्षाला जातो, आणि दुसऱ्या मार्गानें जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडतो; परंतु देहावसानाच्या वेळेस प्राक्तनानुसार ज्याला जो प्राप्त होईल तो खरा. ४६

अर्जुना, हे मार्ग जाणणारा कोणताही योगी मोहांत पडत नाहीं; यास्तव सर्वकाळ तूं योगयुक्त हो. ॥ २७ ॥

अकस्मात् कोणत्या वेळेस काय प्राप्त होईल याचा कांहीं नेम आहे ? म्हणून ही गोष्ट राहूं दे. तर देहांतीं ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास मार्गच कशाला हवा ! ४७ तर मग देह राहो अथवा जावो, आम्ही केवळ ब्रह्मच आहों असें ज्ञानी समजतात. कारण, दोरीवरील सर्पाचा भास जसा दोरीचे सत्यत्व भासल्यावर दोरीचे ज्ञानासह व्यर्थ होतो; ४८ आपल्यावर लाटा येतात किंवा नाहींतशा होतात, याचा पाण्याला कधीं भान होतो काय ? कारण तें केव्हांही पाहिलें तरी पाणीच्या पाणीच कायम असतें; ४९ तें पाणी लाटा उत्पन्न झाल्यामुळें जन्म पावत नाहीं, किंवा लाटा नाहींतशा झाल्यावर तें नाश पावत नाहीं; त्याप्रमाणें, देहांत राहून जे देहासुद्धां ब्रह्म झाले ! २५० देहासकट ब्रह्म झाल्यावर त्यांच्या ठिकाणीं देहाचें नुसतें नांवसुद्धां रहात नाहीं. मग असें पहा कीं, कोणच्या वेळेस कशाचा लय होतो ! ५१ जर देश, काल इत्यादि गोष्टी आपणच होऊन राहिला आहे, तर मग ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाचा शोध कां करावा ? व कोणीकडून कसें जावें ? ५२ आणि ज्या वेळेस घट फुटतो, त्या वेळेस त्यांतील आकाश नीट मार्गाला लागल्यावरच आकाशाला भेटतें, नाहीं तर चुकतें कीं काय ! ५३ हें पहा–खरी गोष्ट अशी आहे कीं, त्या घटाच्या आकाराचाच नाश होतो; येरव्हीं घटाकाश हें घट निर्माण होण्याचे पूर्वीपासून मूळचेंच आकाशरूपी आहे. ५४ अशा ज्ञानाच्या साधनानें, आपण ब्रह्मच आहों असा अनुभव आलेल्या योग्यास चांगल्या व वाईट मार्गाचें संकट पडत नाहीं. ५५ यास्तव, हे पांडुसुता, तूं योगयुक्त हो त्या योगानें तुला नेहमीं आपोआप ब्रह्मस्वरूपता प्राप्त होईल. ५६ मग वाटेल त्या ठिकाणीं व वाटेल तेव्हां देह असो वा जावो परंतु निष्प्रतिबंध व नित्य अशा परब्रह्मस्वरूपाला अंतर पडणार नाहीं. ५७ तो सृष्टीच्या आरंभीं जन्माला येत नाहीं, सृष्टीच्या अंतीं मरण पावत नाहीं, व सृष्टी

ठावें[1] । झकवेना[2] ॥५८॥ येणें बोधें जो योगी होये । तयासीचि या बोधाचें नीटपण[3] आहे । कां जे भोगातें पेलूनें[4] पायें । निजरूपा ये ॥५९॥ पैं गा इंद्रादिकां देवां । जयां सर्वस्वें स्वर्गीं गाजती राणिवा । तें सांडणें[6] मानूनि पांडवा । डावैली जो ॥२६०॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८.

अन्वय—वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, दानेषु च यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्, तत्सर्वं इदं विदित्वा अत्येति च आद्यम् परं स्थानम् एव उपैति. ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

जरी वेदाध्ययनाचें जालें । अथवा यज्ञाचें शेतचि पिकलें । कीं तपदानांचें जोडलें । सर्वस्व हन जें ॥६१॥ तया आघवां पुण्यांचा मळा । भार आंतौनि जया ये फळा । तें परब्रह्म निर्मळा । सांठि न सरे ॥६२॥ जें नित्यानंदाचेनि मानें । उपमेचा कांटाळी न दिसे सानें । पाहा पां वेदयज्ञादि साधनें । जया सुखा ॥६३॥ जें विटे ना सरे । भोगी तयाचेनि पैंवाडें[11] पुरे । पुढती महासुखाचें सोयरें । भावंडाचि ॥६४॥ ऐसें दृष्टीचेनि सुखपणें । जयासी अदृष्टाचें[12] बैसणें । जें शतमखाही[13] आंगवणें[14] । नोहेचि एका ॥६५॥ तयातें योगीश्वर अलौकिकें[15] । दिठीचेनि हातातुकें[16] । अनुमानती कौतुकें । तंव हळुवार[17] ओंवडे[18] ॥६६॥ मग तया सुखाची किरीटी । करूनियां गा पोंडठी[19] । परब्रह्माचिये पाठी । आरूढती ॥६७॥ ऐसें चराचरैकभाग्य । जें ब्रह्मेशां[20] आराधने योग्य । योगियांचें भोग्य । भोगधन जें ॥६८॥ जो सकळकळांची कळा । जो परमानंदपुतळा । जो जिवाचा जिव्हाळा[21] । विश्वाचिया ॥६९॥ जो सर्वज्ञतेचा बोलावा[21] । जो यादवकुळींचा कुळदिवा । तो श्रीकृष्णजी पांडवा- । प्रती बोलिला ॥२७०॥ ऐसा कुरुक्षेत्रीं वृत्तांतु । संजयो रायासी असे सांगतु । तेचि परियेसा पुढारी मातु । ज्ञानदेव म्हणे ॥२७१॥

इति श्रीज्ञानेश्वरविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ श्लोक २८, ओंव्या २७१.

---

१ मोहें. २ फसत नाहीं. ३ फलप्राप्ति. ४ तोलून. ५ उत्कर्ष, ६ त्याज्य; ओंवाळून टाकलेलें. ७ दूर लोटी. ८ व्यापून. ९ बरोबरी न होणें. १०. बरोबरीनें ११ इच्छेनें. १२ मरणानंतर. १३ शंभर यज्ञ करणाराला. १४ स्वाधीन. १५ दिव्य. १६ अटकळीनें. १७ सूक्ष्म. १८ वाटे. १९ पायरी. २० ब्रह्मदेव व शंकर यांना. २१ जीवन.



च्या स्थितींत स्वर्ग व संसारसुख यांच्या मोहानें कधीं फसत नाहीं, ५८ या बोधानेंच जो योगी सावध असतो, त्यालाच या बोधाची फलप्राप्ति होते. कारण, तो विषयोपभोगाला तोलून पाहून ब्रह्मरूपाला मिळतो.५९ हें पहा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना स्वर्गांत नेहमीं सर्व प्रकारचे सुखांचा उपभोग मिळतो, तें सुख त्याज्य मानून तो दूर लोटतो. २६०

[ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ व मरणकाळीं भगवच्चिंतन कसें होतें] हें सर्व पूर्णपणें समजल्यावर, वेद, यज्ञ, तप आणि दान ह्यांच्यापासून जी पुण्यफलप्राप्ति सांगितली आहे, तिचें अतिक्रमण करून, आद्य व उत्कृष्ट अशा स्थानाला तो प्राप्त होतो. ॥२८॥

जरी वेदांचें अध्ययन करून वैदिक झाला, अथवा यज्ञ करून पुण्य पेरून ठेविलें, किंवा तप आणि दान करून पुण्य जोडलें, ६१ अशा प्रकारचा सर्व पुण्याचा मळा जरी फळाच्या भारानें व्यापून गेला, तरी त्या निर्मळ ब्रह्माची बरोबरी कोणाच्यानेंही करवत नाहीं. ६२ जें नित्यानंदाच्या तुलनेनें ताजव्यांत घातलें असतां लहान दिसतें, व ज्याच्या प्राप्तीकरितां वेदयज्ञादि साधनें करावीं लागतात; ६३ जें स्वर्गसुख विटत नाहीं व संपतही नाहीं; भोगणाराच्या इच्छा पूर्ण करतें, व जें महासुखाचें (ब्रह्मसुखाचें) धाकटें भावंडच होय; ६४ अशाप्रमाणें वरकांतीं दिसणारें तें सुख, व जें मरणानंतरच प्राप्त होतें, आणि जें शंभर यज्ञ करूनही साध्य होत नाहीं, ६५ तें स्वर्गसुख, योगीश्वर दिव्यदृष्टीच्या अटकळीनें व कौतुकानें पाहूं गेले असतां त्यांना ब्रह्मसुखाच्या पुढें सूक्ष्म वाटतें. ६६ मग, अर्जुना, त्या स्वर्गसुखाची पायरी करून ते ब्रह्मपदावर चढतात. ६७ याप्रमाणें, स्थावरजंगमाचें मुख्य भाग्य, जें ब्रह्मदेव व शंकर यांनीं आराधना करण्यास योग्य, व जी योग्याची उपभोग घेण्याची वस्तु, ६८ जो आद्यज्ञानस्वरूप, जो परमानंदाची केवळ मूर्ति, जो सर्व विश्वांतील प्राणिमात्राचें जीवन, ६९ जो सर्व ज्ञानाचा जिव्हाळा, व यादवकुळाचा कुलदीपक असा जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनाला बोलला, २७० असा कुरुक्षेत्रांतील कथाभाग संजय धृतराष्ट्राला सांगता झाला. ज्ञानदेव म्हणतात, ती कथा पुढें ऐका. २७१



ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

तरी अवधान येकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे । हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका ॥१॥ परी प्रौढी न बोलें होजी । तुम्हा सर्वज्ञांच्या समाजीं । देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची ॥२॥ कां जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हांऐसीं ॥३॥ तुमचे या दिठिवेयां[2]चिये वोलें । सासिन्नले[3] प्रसन्नतेचे मळे । ते साउली देखोनि लोळें । श्रांतु जी मी ॥४॥ प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आम्ही आपुलिया स्वेच्छा वोलावो लाहों । तेथही जरी सलगी करूं बिहों[4] । तरी निवों[5] कें पां ॥५॥ नातरी बाळक बोबडां बोलीं । वांकुडीं[6] विचुका पाउलीं । ते चोजें करूनि माउली । रिझे जेवीं ॥६॥ तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो । या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करित ॥७॥ वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भेंवाद[11]ळ श्रोते । काय धडथांवेरी सारें-[12]स्वतें । पढों सिकिजे ॥८॥ अवधारा आवडे तेसणीं[13] धुंधुरें[14] । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं । अमृताचिया ताटीं वोगरूं[15] । ऐसी रससोय[16] कैंची ॥९॥ हां हो हिमकरा[17]सी विंजणें[18] । कीं नादापुढें आइकवणें । लेणियासी लेणें । हें कहीं आथी ॥१०॥ सांगा परिमळें काय तुरंबावें[19] । सागरें कवणे ठायीं नाहावें । हें गगनाचि आंडे[20] आववें । ऐसा पवाडु[21] कैंचा ॥११॥ तैसें तुमचें अवधान धोये[22] । आणि तुम्ही म्हणा हें होये । ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझा तुम्ही ॥ १२ ॥ तरि विश्वप्रगेटिति[23]या गभस्ती[24] । काय हातिवेनें[25] न कीजे आरती । कां चुळोदकें[26] अपांपती[27] । अर्घ्यु नेदिजे ॥ १३ ॥ प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा अर्चितसें भक्ती । म्हणोनि बोल जऱ्ही गंगावेंती[28] । तऱ्ही स्वीकाराल कीं ॥१४॥ बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेवऊं लागे । कीं तो संतोषलेनि वेगें[29] । मुखाचि वोढवी ॥१५॥ तैसा मी जरी तुम्हांप्रती । चौंवटी[30] करितसें बाळमती । तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे ॥१६॥ आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें[31] । तुम्ही संत घेतले[32] असा बहुवें[33] । म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु[34] तुम्हां ॥१७॥ अहो तान्हेयाचें[35] लागतां झटें[36] । तेणें अधिकचि पान्हा फुटे । रोषें[37] प्रेम दुणावटे[38] । पढियंतयां[39]चेनि ॥१८ म्हणऊनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैलें[40] । तें चेइलें[41] ऐसें जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी ॥१९॥ येऱ्हवीं चांदिणें पिकविजत आहे चेपणीं[42] । कीं वारया घापे[43]त आहे

१आवड म्हणून जी वृत्ति आहे, तिचे. २ कृपादृष्टीच्या. ३ भरास आले. ४ भिऊं लागलों. ५ [मीं] कोठें तृप्त व्हावें ? ६ वेड्यावाकड्या. ७ कौतुक. ८ प्रीति. ९ इच्छा. १० आपणांसारखे. ११ धडे पाठ करून. १२ सरस्वतीपुत्रानें. १३ तेवढा. १४ काजवा. १५ वाढूं. १६ पाकनिष्पत्ति. १७ चंद्राला. १८ पंख्यानें वारा घालणें. १९ वास घ्यावा. २० मावेल. २१ मोठी वस्तु. २२ तृप्त होइल. २३ प्रकाशमय करणाऱ्या. २४ सूर्याला. २५ काडवातीनें. २६ चूळभर पाण्यानें. २७ समुद्राला. २८ निर्गुंडीचीं पानें. [प्रसंगविशेषीं, श्रीशंकराला वाहणेस बिल्वपत्र न मिळाल्यास निर्गुंडीची दलें वाहतात.] २९ भरानें. ३० विनोद. ३१ आभिमानानें. ३२ स्वीकार केला. ३३ बहुत प्रकारांनीं. ३४ उपकार. ३५ बासराचें. ३६ ढुरशी. ३७ रागावण्यानें. ३८ दुप्पट होतें. ३९ अत्यंत प्रियकराच्या. ४० निजलेलें. ४१ जागें झालें. ४२ आढींत. ४३ दिली आहे.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, "श्रोतेहो, ऐका. मी प्रतिज्ञापूर्वक हें स्पष्ट सांगतों कीं, तुम्ही एक लक्ष इकडे दिलें तर सर्व सुखाला पात्र व्हाल. १ पण तुम्हां सर्वज्ञांच्या सभेपुढें मी हें आव्यतेनें बोलत नाहीं हो! 'तुम्ही लक्ष द्या' ही माझी तुम्हांला लडिवाळपणाची विनंती आहे. २ कारण, तुम्हांसारखीं संपन्न माहेरघरें असल्यावर, आवड म्हणून जी एक वृत्ति आहे तिची देखील आवड पूर्ण होते, आणि मनोरथाची देखील इच्छा तृप्त होते! ३ तुमच्या कृपादृष्टीच्या ओलाव्यानें नरांत आलेल्या प्रसन्नतेच्या मळ्याची थंडगार सावली पाहून, श्रमलेला असा जो मी, तो त्या ठिकाणीं विश्रांति घेतों. ४ महाराज, तुम्ही सुखामृताचे डोहच आहां; म्हणून आम्ही आपले इच्छेप्रमाणें त्यांत बागडावें असें म्हणतों. येथेंही जर तसें करून घेण्यास तुमच्याशीं सलगी करण्यास भिऊं लागलों, तर आम्हीं तृप्त तरी व्हावें कोठें? ५ किंवा बालकाच्या बोबड्या बोलांनीं व वेड्यावाकड्या चालण्यानें ज्याप्रमाणें कौतुक मानून आई आनंद पावते, ६ त्याप्रमाणें तुम्हां संतजनांची प्रीति कोणत्या तरी रीतीनें मजवर व्हावी, या पूर्ण इच्छेनें मी तुमच्याशीं सलगी करीत आहें. ७ याशिवाय तुमच्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यांची माझ्या बोलण्याच्या नुसत्या योग्यतेवर प्रीति बसणार नाहीं. सरस्वतीपुत्राला धडे पाठ करून विद्या संपादन करावी लागते काय? ८ पहा कीं, पाहिजे तेवढा मोठा जरी काजवा असला, तरी सूर्यप्रकाशापुढें त्याचें तें तेज पडेल काय? तसेंच अमृतरूप ताटांत वाढण्याजोगी पाकनिष्पत्ति कोणती आहे? ९ अहो, ज्यांचे थंड किरण आहेत, अशा चंद्राला पंख्यानें वारा घालणें, किंवा सुस्वराला गायन ऐकविणें, तसेंच दागिन्याला अलंकार घालणें असें कोठें होईल का? १० परिमळानें कशाचा वास घ्यावा? समुद्रानें कशांत न्हावें? आणि हें आकाश ज्यांत मावेल अशी मोठी वस्तु कोणती आहे सांगा बरें! ११ त्याचप्रमाणें, तुमचें अवधान तृप्त होईल, आणि तुम्ही असें म्हणाल कीं, 'ही गोष्ट खरी,' असें तुम्हांला तृप्त करण्याजोगें वक्तृत्व कोणाचें आहे? १२ म्हणून, सर्व जग प्रकाशमय करणाऱ्या सूर्याला काडवातीनें आरती करूं नये कीं काय? किंवा समुद्राला चुळकाभर पाण्यानें अर्घ्य देऊं नये का? १३ महाराज, तुम्ही केवळ शंकराची मूर्ति आहां, आणि मी गरीब तुमची भक्तीनें पूजा करीत आहें. म्हणून बोलाच्या ऐवजीं माझ्या बोलरूपी निर्गुंडीचा तुम्ही स्वीकार करणार नाहीं का? १४ लहान मूल बापाच्या ताटांत जेवायाला बसून बापालाच जेवूं घालतें, तेव्हां तो संतोषभरानें आपलें तोंड घांस घेण्याकरितां पुढें करतोच; १५ त्याचप्रमाणें, मी जरी तुमच्याशीं बालकाप्रमाणें विनोदानें वर्तन करितों, तरी तुम्हांला त्या माझ्या वर्तनापासून आनंदच झाला पाहिजे, असा प्रेमाचा गुण आहे; १६ आणि त्या आपलेपणाच्या अभिमानानें तुम्हीं संतजनांनीं बहुत प्रकारांनीं मला 'आपला' असें म्हटलें आहे; म्हणून माझ्या या सलगीचा आपणांस विषाद होणार नाहीं. १७ अहो, वासरानें ढुशी दिल्यावर गाईला ज्याप्रमाणें अधिकच पान्हा फुटतो, त्याप्रमाणें, अत्यंत प्रिय जो मनुष्य असतो त्याच्या रागावण्यानें प्रेम दुप्पट होतें. १८ म्हणून, मज लेंकराच्या बोबड्या बोलांनीं तुमचें निजलेलें कृपाळूपण जागें झालें, असें जाणून मी बोललों. १९ येऱ्हवीं चंद्राचें चांदणें कोणीं आढींत घालून पिकविलें आहे काय? किंवा वाऱ्याला वाहण्याकरितां

वाहणी[1] । हांहो गगनासि गंवसणी । चाळिजे केवीं ॥२०॥ आइका पाणी बोथिजांवें[2] न लगे । नवनीतीं माथुळीं[3] न रिगे । तेवि लाजिलें व्याख्यान [4]निगे । देखोनि जयातें ॥२१॥ हें असो शब्दब्रह्म[5] जिये बाजे[6] । शब्द मावळलेया निवांतु निजे । तो गीतार्थु मऱ्हाटीया बोलिजे । हा पाँडु[7] काई ॥२२॥ परि ऐसियाही मज धिंवसा[8] । तो पुढतियाचि येकि आशा । जे धिटींवा करूनि संवादशां[9] । पढियंतया होआवें ॥२३॥ तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहूनि जीवावितें । तेणें अवधानें कीजे वाढतें । मनोरथा माझिया ॥२४॥ कां जैं दिठिवां[11] तुमचा वरुषे । तैं सकळार्थ सिद्धिमती पिके । येऱ्हवीं कोंभेला उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही ॥२५॥ सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा । तरी दोंदें पेलती अक्षरां । प्रमेयाचीं ॥२६ अर्थ बोलाची वाट पाहे । तेथ अभिप्रावोचि अभिप्रायातें विये । भोंवा[12]चा फुलौरा होत जाये । मतिवरी ॥२७॥ म्हणूनि संवादाचा सुवावो ढेळे[13] । तऱ्ही हृदयाकाश सारस्वतें[14] [15]वोळे । आणि श्रोता दुश्चिता तरि वितुळे । मांडला रसु ॥२८॥ अहो चंद्रकांत द्रवता कीर होये । परि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे । म्हणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोतेनिविण ॥२९॥ परी आतां आमुतें गोड करावें । ऐसें तांदुळीं कासया विनवावें । साइखेडियांनें[16] काइ प्रार्थावें । सूत्रधारातें ॥३०॥ तो काय बाहुलियांचिया काजा नाचवी । कीं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी । म्हणऊनि आम्हा या ठेवां[17]ठेवी । काय काज ॥३१॥ तंव श्रीगुरु म्हणती काइ जाहलें । हें समस्तही आम्हां पावलें । आतां सांगें जें निरोपिलें । नारायणें ॥३२॥ येथ संतोषोनि निवृत्तिदासें । जी जी म्हणऊनि उल्हासें । अवधारा श्रीकृष्ण ऐसें । बोलते जाहले ॥३३॥

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्

अन्वय—यद् ज्ञात्वा [त्वं] अशुभाद् मोक्ष्यसे, [तद्] इदं तु गुह्यतमं ज्ञानं ते अनसूयवे विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि. ॥ १ ॥

नातरि अर्जुना हें बीजें । पुढती सांगिजेल तुज । जें हें अंतःकरणींचें गुज । जिवाचिये ॥३४॥ येणें मानें जीवाचें [19]हियें फोडावें । मग गुज कां पां मज सांगावें । ऐसें कांहीं स्वभावें । कल्पिशी जरी ॥३५॥ तरी परियेसीं गा प्राज्ञा । तूं आस्थेचीच संज्ञा । बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा । नेणसी करूं ॥३६॥ म्हणोनि गूढपण आपुलें मोडो । वरि न बोलणेंही बोलावें घडो । परि आमुचिये जीवींचें पडो । तुझ्या जीवीं ॥३७॥ अगा थानीं कीर दूध गूढ । परि थानासीचि नव्हे कीं गोड । म्हणोनि सैरो[20] कां सेवितयाची चाड । जरी अनन्य मिळे ॥३८॥ मुडांहूनि[21] बीज काढिलें । मग निर्वाळिलिये[22] भूमी पेरिलें । तरि तें सांडीविखुरी[23] गेलें । म्हणों ये कायी ॥३९॥ यालागीं सुमनु[24] आणि शुद्धमती । जो अनिंदकु अनन्यगती । पैं गा गौप्यही परी तयाप्रती । चावळिजे सुखें ॥४०॥ तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । तूंवांचून आणिक नाहीं । म्हणोनि गुज तरी तुझ्या ठायीं । लपऊं नये ॥४१॥ आतां किती नावानांवा[25] गुज । म्हणतां कोनडें[26] वाटेल तुज । तरि ज्ञानें[27] सांगेन सहज । विज्ञानेंसीं[28] ॥४२॥ परि तेंचि ऐसेनि निवाडें । जैसें भेसळलें खरें [29]कुडें । मग काढिजे फांडोवाडें[30] । पारखूनियां ॥४३॥ कां चांचूं[31]चेनि सांडसें । [32]खांडिजे पय पाणी राजहंसें । तुज ज्ञान विज्ञान तैसें । वांटूनि देऊं ॥४४॥ मग वारेचिया धारेसा[33] । पडिन्नला कोंडा कां तुरेचि जैसा । आणि कणांचा आपैसा । राशींवा[34] जोडे ॥४५॥ तैसें

१ गति. २ पातळ करावें. ३ रवी. ४ माघारी येतें. ५ वेद. ६ शय्येवर. ७ अधिकार. ८ इच्छा. ९ धीटपणा. १० तुमच्यासारख्यांची. ११ कृपादृष्टि. १२ श्लेषार्थांचा. १३ अनुकूल वारा सुटला असतां. १४ ब्रह्मज्ञानाची. १५ वृष्टि होते. १६ कळसूत्री बाहुल्यांनीं. १७ उठाठेवी, खटपट. १८ ज्ञानाचें आदिकारण. १९ गुह्य. २० पूर्ण होवो. २१ मुड्यांतून. २२ तयार केलेल्या. २३ सांडलवंडीवारी. २४ प्रशस्त अंतःकरणाचा. २५ वारंवार. २६ कंटाळवाणें. २७ ब्रह्मज्ञान. २८ प्रापंचिक ज्ञानासह. २९ खोटें ३० फाडी लावून. ३१ चोंचीचे. ३२ निराळें करतो. ३३ प्रवाहांत. ३४ रास.

कोणीं गति दिली आहे का? तसेंच आकाशाला कोणीं गवसणी घातली आहे का? २० ऐका: पाण्याला पातळ करावें लागत नाहीं; आणि लोणी तयार झाल्यावर तें रवीनें कोणी घुसळीत नाहीं; त्याचप्रमाणें, ज्याला पाहून माझें व्याख्यान लाजल्यामुळें माघारी येतें. २१ हें असो; ज्यापुढें वेदांचे शब्द कुंठित झाल्यामुळें तेही ज्याच्या शय्येवर गाढ निद्रा घेतात, (ज्यापुढें वेदांची मति कुंठित झाल्यामुळें तेही स्तब्ध राहतात,) तो गीतार्थ मीं मराठी भाषेंत वर्णन करावा असा माझा अधिकार आहे का? २२ परंतु अशी स्थिति असतांही मला पुढच्या आशेवर इच्छा उत्पन्न झाली. ती ही कीं, मन धीट करून तुमच्यासारख्यांची प्रीति संपादन करावी. २३ तर आतां, चंद्रापेक्षांही थंड करणाऱ्या व अमृताहूनही जीवन देणाऱ्या अशा अवधानानें माझ्या मनोरथाला पुष्टि द्या. २४ कारण, जर तुमची कृपादृष्टिरूप वृष्टि मजवर पूर्ण होईल, तर माझ्या बुद्धिरूप भूमींत सकलार्थरूप धान्य पिकेल. येऱ्हवीं जर तुम्ही उदास असाल, तर अंकुर आलेलें ज्ञान सुकून जाईल. २५ वक्तृत्वरूप पांखराला अवधानरूपी चारा मिळाल्यावर त्याच्या प्रत्येक अक्षररूपी अवयवाला अर्थरूपी पुष्टि येईल. २६ अर्थ हा शब्द बाहेर पडण्याची वाट पहात असतो; शब्द बाहेर पडल्यावर त्यांतून अर्थावर अर्थ निघतात; आणि बुद्धीला नानाप्रकारचे श्लेष सुचूं लागतात. २७ म्हणून, संवादरूपी अनुकूल वारा सुटला असतां वक्त्याच्या हृदयाकाशांत ब्रह्मज्ञानाची वृष्टि होते; आणि जर ऐकणाराचें दुर्लक्ष असलें, तर वक्तृत्वाला आलेला रस वितळून जातो. २८ अहो, चंद्रकांत मण्याला पाझर सुटतो ही गोष्ट खरी आहे; परंतु ही शक्ति एक चंद्राचेच ठिकाणीं आहे. म्हणून बोलणारास श्रोत्याशिवाय किंमत नाहीं; २९ परंतु आम्हांला गोड करून घ्या अशी तांदुळांना विनंती करावी लागते का? तसेंच, कळसूत्री बाहुल्यांना, 'आम्हांला नाचवा' म्हणून सूत्रधाराची विनंती करावी लागते का? ३० तो सूत्रधार बाहुल्यांच्या कामाकरितां त्यांना नाचवीत नाहीं, तर आपली कुशलता दाखविण्याकरितां नाचवितो; म्हणून आम्हांला या उठाठेवी करण्याचें काय कारण आहे? ३१ त्या वेळीं श्रीगुरु निवृत्तिराज म्हणतात, "तुला इतकें उदास होण्याचें कारण काय झालें? तुझें सर्व बोलणें आम्हांला मान्य आहे; तर आतां श्रीकृष्णांनीं जें अर्जुनास सांगितलें, तें सांग." ३२ तेव्हां निवृत्तिदास ज्ञानदेव संतोष पावून मोठ्या उल्हासानें म्हणाले:-हो‍ब महाराज, ऐका. श्रीकृष्ण असें म्हणाले:--३३

श्रीभगवान म्हणाले:—जें जाणलें असतां तूं अशुभ अशा संसारापासून मुक्त होशील, असें हें अत्यंत गुह्य ज्ञान, निर्मत्सर अशा तुला मी विज्ञानासहित सांगतों. ॥ १ ॥

अर्जुना, माझ्या अंतःकरणांतील अति गुह्य असें जें ज्ञानाचें आदिकारण, तें तुला पुनः सांगतों. ३४ आतां, अशा प्रकारें हें जीवींचें गुह्य फोडून तें तुला मी कां सांगतों अशी जर तुझ्या मनांत सहज शंका येईल, ३५ तर, बाबारे, ऐक. तूं समजदार असून केवळ आस्थेची मूर्ति आहेस; आणि आम्ही जें तुला सांगतों, तें तूं मनापासून ऐकतोस; ३६ म्हणून, आमची गुह्य गोष्ट बाहेर पडली तरी पडो, आणि न बोलावयाची गोष्ट बोलावी लागली तरी लागो, पण आमच्या हृदयांतील गुह्य गोष्ट तुझ्या हृदयांत पडो. ३७ अरे, स्तनांत जरी दूध साठविलेलें असलें, तरी त्याची गोडी स्तनाला नसते. म्हणून, जर एकनिष्ठ सेवन करणारा वत्स मिळाला, तर त्याची इच्छा पूर्ण होवो. ३८ मुढ्यांतून पेरण्याचें बीं काढून तें तयार केलेल्या जमिनींत पेरलें, तर तें सांडलवंडीवारी गेलें असें म्हणतां येईल का? ३९ याकरितां, प्रशस्त अंतःकरणाचा, शुद्ध बुद्धीचा, निंदा न करणारा व एकनिष्ठ असा जर भक्त असेल, तर त्याला आपली मनांतील गुप्त गोष्टही आनंदानें सांगावी. ४० तर ह्या गुणांनीं संपन्न असा सांप्रत तुजवांचून कोणी नाहीं, म्हणून गुप्त अशी ही गोष्ट तुझ्यापासून चोरतां येत नाहीं. ४१ आतां वारंवार गुप्त गुप्त म्हटल्यामुळें तुला कंटाळवाणें वाटेल; तर आतां तुला प्रापंचिक ज्ञानासह ब्रह्मज्ञान सांगतों. ४२ परंतु खरें किंवा खोटें नाणें एके ठिकाणीं मिसळल्यावर ज्याप्रमाणें फाडी लावून निराळें करतात, त्याप्रमाणें ज्ञान व विज्ञान निराळें करून दाखवितों. ४३ किंवा राजहंस आपल्या चोंचीची सांडस करून दूध व पाणी निरनिराळें करतो, त्याप्रमाणें हें ज्ञान-विज्ञान तुला स्पष्ट करून सांगतों. ४४ म्हणजे मग, कोंडा व धान्य उपणण्याकरितां वाऱ्यावर धरलें असतां धान्याच्या खालीं सहज रास होऊन कोंडा निराळा होतो, ४५ त्याप्रमाणें

१ पृष्ठ १७१ टीप पहा.

जें जाणितलेयासांठी । संसारें संसाराचिये गांठी । लाऊनि बैसवी पाठीं । मोक्षश्रियेच्या ॥४६॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् २

अन्वय—इदं [ज्ञानं] राजविद्या, राजगुह्यं, उत्तमं, पवित्रं, प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, सुसुखं कर्तुं च अव्ययं अस्ति.॥२॥

जे जाणणेयां सुविद्येच्या गांवीं । गुरुत्वाची आचार्यपदवी । जें सकळ गुह्यांचा गोसावी । पवित्रां रावो ॥ ४७ ॥ आणि धर्माचें निजधाम । तेविंचि उत्तमाचें उत्तम । पैं जयां येतां नाहीं काम । जन्मांतर ॥४८॥ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयंभचि असे । प्रत्यक्ष फावों[7] लागे तैसें । आपैसयांचि ॥४९॥ तेवींचि गा सुखाच्या पांउटीं । चढतां येइजे जयाच्या भेटी । मग भेटल्या कीर मिठी । भोगणें याहि पडे ॥५०॥ परि भोगाचिये ऐलीकडिलिये मेरे[9] । चित्त उभें ठेलें सुखां[10] भरे । ऐसें सुलभ आणि सोपारें । वरि परब्रह्म ॥५१॥ पैं गा आणिकही एक याचें । जें हाता आलिया तरी न वेचे[11] । आणि अनुभवितां कांहीं न वेचे । परि विटेहि ना ॥५२॥ येथ जरी तूं तार्किका[12] । ऐसी हन घेसी शंका । ना येवढी वस्तु हे लोकां । उरली[13] केविं पां ॥५३॥ जे एकोत्तरेयांचिया[14] वाढी । जळतिये आगीं घालिती उडी । ते अनायासें स्वगोडी । सांडिती केविं ॥५४॥ तरि पवित्र आणि रम्य । तेविंचि सुखोपाय सुगम्य । आणि सुसुख परम धर्म्य[15] । वरि आपणपां जोडे ॥५५॥ ऐसा अवघाचि हा सुरवाडु[16] आहे । तरी जनाहातीं केविं उरों लाहे । हा शंकेचा ठाव कीर होये । परि न धरावी तुवां ॥५६॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥३॥

अन्वय—हे परंतप, अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तंते ॥ ३ ॥

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पांसीं[17] त्वचेचिया पदराआड । परि तें अव्हेरूनि गोचिड । अशुद्ध[18] काय न सेविती ॥५७॥ कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं[19] । नांदणूक एकेचि घरीं । परि परागु[20] सेविजे भ्रमरीं । येरां चिखलुचि उरे ॥५८॥ नातरी निदैवाच्या परिवरीं[21] । लोह्या[22] रुतलियां[23] आहाति सहस्रवरी । परि तेथ बसोनि उपवासु करी । कां दरिद्रें जिये ॥५९॥ तैसा हृदयामध्यें मी रामु । असतां सर्वसुखाचा आरामु । कीं भ्रांतासी कामु । विषयांवरी ॥६०॥ बहु मृगजळ देखोनि डोळां । थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळों[24] । तोडिला परिसु बांधिला गळां । शुक्तिकालाभें ॥६१॥ तैसी अहंममतेचिये लवडसवडी[25] । मातें न पवतीचि बापुडीं, म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडीं[26] । डहुळितें[27] ठेलीं ॥६२॥ येऱ्हवीं मी तरी कैसा । मुखाप्रति भानु कां जैसा । कहीं दिसे न दिसे ऐसा । वोंणीचा नोहें ॥६३॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः

अन्वय—अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् ततं [अस्ति]; सर्वभूतानि मत्स्थानि [सन्ति], अहं तेषु न च अवास्थितः [अस्मि]. ॥ ४ ॥

माझेया विस्तारलेपणा[28] नांवें । हें जगचि नोहे आघवें । जैसें दूध मुरालें[29] स्वभावें । तरि तेंचि दहीं ॥६४॥ कां बीजचि जाहलें तरु । अथवा भांगारेंची[31] अळंकारु । तैसा मज एकाचा विस्तारु । तें हें जग ॥६५॥ हें अव्यक्तपणें थिजलें । तेंचि मग विश्वाकारें वोथिजलें[32] । तैसें अमूर्तमूर्ति[33] मियां विस्तारलें । त्रैलोक्य जाणें ॥ ६६ ॥ महदादि[34] देहांतें । इयें अ-

१ बरोबर. २जन्ममरण. ३ज्ञानाच्या. ४ज्या ज्ञानाला. ५ कारण. ६ थोडें. ७प्राप्त होतें. ८ पायरीनें. ९ कांठावर. १० आनंदयुक्त. ११ नाहींसें होत नाहीं. १२ चतुरा. १३ मिळाल्याशिवाय कशी राहिली ? १४ एकोत्रा व्याजाकरितां. १५ धर्माला पूर्ण अनुकूल. १६ अनुकूल. १७ जवळ. १८ रक्त. १९ बेडूक. २०मकरंद. २१ घरीं. २२ मोहरा वगैरे द्रव्याच्या कढया. २३ पुरलेल्या. २४ घोंट. २५ पगडा बसलेला आहे. २६ दोन्ही तीरांमध्यें. २७ बुचकळ्या खात. २८ उणीवेचा. २९ म्हणशील तर. ३० थिजलें. ३१ सोनें. ३२ पातळ झालें. ३३ निर्गुण असून साकार झालेला. ३४ महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत.

तें जाणल्याबरोबर संसाराच्या पाठीमागेंच संसार लावून साधकाला तें मोक्षश्रीच्या पाठीवर नेऊन बसवितें! ४६

हें ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांमध्यें श्रेष्ठ, उत्कृष्ट, पवित्र, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें, धर्मास अनुसरून असणारें, सुखानें प्राप्त होणारें व अविनाशी असें आहे. ॥ २ ॥

ज्याला सर्व ज्ञानांच्या ठिकाणीं मुख्य असें आचार्याचें स्थान मिळतें; जें सर्व गुह्यांचा स्वामी, पवित्र वस्तूंचा राजा ४७ आणि धर्माचें अधिष्ठान; तसेंच उत्तमांत उत्तम, व ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां दुसरा जन्म घेण्याचें कारण रहात नाहीं; ४८ जें गुरुच्या मुखांतून थोडें बाहेर दिसूं लागलें नाहीं तोंच शिष्याच्या हृदयांत स्वयमेव असलेलें [ब्रह्म] त्यास सहज प्राप्त होतें; ४९ त्याचप्रमाणें, सुखाच्या पायरीनें चढत गेलें असतां ज्याची भेट होते; आणि मग भेट झाल्यावर, भेटीपासून होणाऱ्या सुखाचा ज्याच्या ठिकाणीं लय होतो; ५० परंतु ज्याच्या प्राप्तीच्या सुखाच्या अलीकडील कांठावर उभें असतांही चित्त आनंदयुक्त होतें, असें सुलभ आणि सोपें असून जें परब्रह्म होय. ५१ खरोखर या ज्ञानांत आणखीही गुण आहेत. ते हे कीं, हें प्राप्त झालें असतां नाहींसें होत नाहीं; हें अनुभव घेतल्यानें कमी होत नाहीं; तसेंच जवळ असतें, परंतु विटतही नाहीं. ५२ हे चतुर अर्जुना, आतां तूं जर अशी शंका घेशील कीं, एवढी अप्रतिम वस्तु असतां लोकांना मिळाल्याशिवाय कशी राहिली? ५३ जे लोक एकोत्रा व्याजाकरितां जळत्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत, ते सहज आपल्या ठिकाणींच असलेली गोडी कशी टाकून देतील? ५४ तरी पवित्र आणि रमणीय, तसेंच सुख देणारें, जाणण्यास सुलभ, अति सुखकारक, धर्माला पूर्ण अनुकूल व आपले ठिकाणींच प्राप्त होणारें; ५५ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल असतांही लोकांच्या हातीं लागल्याशिवाय हें कसें राहिलें, ही शंका घेण्यास जागा आहे खरी; परंतु तूं अशी शंका घेऊं नको. ५६

हे परंतपा, ह्या [आत्मज्ञानरूप] धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुरुष, माझी प्राप्ति न होतां मृत्युयुक्त संसाराच्या मार्गीतच परिभ्रमण करितात.॥३॥

हें पहा—गाईचें दूध हें पवित्र असून गोड आहे; तसेंच अगदीं जवळ—त्वचेच्या पडद्याच्या आंतच—आहे; परंतु त्याचा त्याग करून गोचीड रक्तच सेवन करीत नाहीं का? ५७ किंवा कमळाचा कांदा व बेडूक हे एकेच ठिकाणीं वास्तव्य करतात; परंतु कमळांतील मकरंदाचें सेवन भ्रमर करतात, व बेडकांच्या वांट्याला चिखलच राहतो! ५८ अथवा, दुर्दैव्याच्या घरीं मोहरा वगैरे अगणित द्रव्य पुरलेलें असूनही तो तेथें बसून उपास काढून दरिद्रावस्था भोगतो; ५९ त्याचप्रमाणें, मनुष्याच्या सर्व सुखाचें विश्रांतिस्थान असा मी "राम" मनुष्याच्या हृदयांत असतां त्या अज्ञानी पुरुषाची विषयांवर वासना असते. ६० पुष्कळसें मृगजळ दृष्टीस पडून तोंडांत असलेला अमृताचा घोंट थुंकून टाकावा, किंवा शिंप मिळाली असतां गळ्यांत बांधलेला परीस तोडून टाकावा, ६१ त्याप्रमाणें, ज्यांचे मनावर अहंममतेचा पगडा बसलेला आहे, ते बिचारे मला प्राप्त होत नाहींत. म्हणून जन्ममरणांच्या दोन्ही तीरांच्या मध्येंच बुचकळ्या खात बसतात! ६२ येरव्हीं मी कसा आहें म्हणशील, तर सूर्य ज्याप्रमाणें वाटेल तिकडून पाहणाराला तोंडासमोर दिसतो त्याप्रमाणें. परंतु त्याच्यांत जी एक उणीव आहे, कीं तो केव्हां दिसतो व केव्हां दिसत नाहीं, ती मात्र माझ्यांत नाहीं. ६३

अव्यक्तस्वरूप अशा मीं हें सर्व जग व्यापून टाकलें आहे; सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, पण मी त्यांच्यामध्यें स्थित नाहीं;॥४॥

माझ्या निर्गुण स्वरूपाचा विस्तार कोणता म्हणशील, तर हें सर्व जगच नव्हे का? ज्याप्रमाणें, दूध सहज जरी थिजलें तरी तेंच दहीं; ६४ किंवा बीजाचाच वृक्ष होतो, अथवा सुवर्णाचे अलंकार होतात, त्याचप्रमाणें, निर्गुण असा जो एकटा मी, त्या माझा जो विस्तार तेंच हें जग होय. ६५ माझें हें स्वरूप अव्यक्त असतें, तेव्हां निराकार असतें; तेंच मग सृष्टीच्या रूपानें विस्तार पावून आकाराला येतें. याप्रमाणें, निर्गुण असून साकार झालेला जो मी, त्यानेंच हें त्रैलोक्य मांडलें असें जाण. ६६ महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत हीं

शेषेंही भूतें । पैं माझ्या ठायीं बिंबतें[1] । जैसें जळीं फेण ॥६७॥ परि तया फेणाआंतु पाहतां । जेवीं जळ न दिसे पंडुसुता । नातरी स्वप्नींची अनेकता । चेइलिया नोहिजे ॥६८॥ तैसीं भूतें इयें माझ्या ठायीं । बिंबती तयांमाजि मी नाहीं । इया उपपत्ती[2] तुज पाहीं । सांगितलिया मागां ॥६९॥ म्हणऊनि बोलिलिया बोलाचा आतिसो[3] । न कीजे यालागीं हें असो । परि मजआंतु पैसो[4] । दिठी तुझी ॥७०॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्। भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥५॥

अन्वय—च भूतानि मत्स्थानि न [सन्ति]; मे ऐश्वरं योगं पश्य. अहं भूतभृत् अपि भूतस्थः न; च मम आत्मा भूतभावनः [अस्ति]. ॥ ५ ॥

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो[5] । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेही बावो[6] । जें मी सर्व म्हणउनी ॥७१॥ येऱ्हवीं संकल्पाचिये सांजवेळे । नावेकँ तिमिरें जती बुद्धीचे डोळे । म्हणोनि अखंडिताचि परि झांवळे । भूतभिन्न ऐसें देखे ॥७२॥ तेचि संकल्पाची सांज जैं लोपे । तैं अखंडितचि आहे स्वरूपें । जैसें शंका जैंतखेंवो लोपे । सापपण माळेचें ॥७३॥ येऱ्हवीं तरी भूमीआंतूनि स्वयंभ । काय घडेयागाडगेयांचे निघती कोंभ । परि ते कुलालमतीचे गर्भ । उमटले कीं ॥ ७४ ॥ नातरी सागरींच्या पाणी । काय तरंगाचिया आहाती खाणी । ते अवांतर करणी । वारयाची नव्हे ॥७५॥ पाहें पां कापसाच्या पोटीं । काय कापडाची होती पेटी[11] । तो वेढितयाचिया दिठी । कापड जाहला ॥७६॥ जरी सोनें लेणें होऊनि घडे । तरी तयाचें सोनेपण काय मोडे । येर अळंकार हे वरचिलीकडे । लेतयाचेनि भावें ॥७७॥ सांगें पडिसादाचीं[12] प्रत्युत्तरें । कां आरिसां जें आविष्कारे[13] । तें आपलें कीं साचोकारें । तेथेंचि होतें ॥७८॥ तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी । तयासि तयाच्या संकल्पीं । भूताभासु असे ॥७९॥ तेचि काल्पिती प्रकृती पुरे । तरि भूताभासु आधींच सरे । मग स्वरूपीं उरे एकसरें । निखळ माझें ॥ ८० ॥ हें असो आंगीं भरलिया भवंडी । जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी । तशीं आपलिया कल्पना अखंडीं । गमती भूतें ॥८१॥ तेचि कल्पना सांडूनि पाहीं । तरि मी भूतीं भूतें माझिया ठायीं । स्वप्नींही परि नाहीं । कल्पावयाजोगें ॥८२॥ आतां मीच एक भूतांतें धर्ता । अथवा भूतांमाजि मी असता । या संकल्पसन्निपाता । आंतुलियां बोलिया ॥ ८३ ॥ म्हणोनि परियेसीं गा प्रियोत्तमा । यापरी मी विश्वासी विश्वात्मा । जो इया लटाकिया भूतग्रामा[18] । भाव्यु सदां ॥८४॥ रश्मीचेनि आधारें जैसें । नव्हे तेचि मृगजळ आभासे । माझ्या ठायीं भूतजात तैसें । आणि मातेंही भावो[20] ॥८५॥ मी ये परीचा भूतभावनु । परि सर्व भूतांसि अभिन्नु[21] । जैसी प्रभा आणि भानु । एकचि ते ॥८६॥ हा आमुचा ऐश्वर्ययोगु[22] । तुवां देखिला कीं चांगु । आतां सांगें कांहीं एथ लागु[23] । भूतभेदाचा असे ॥८७॥ यालागीं मजपासूनि भूतें । आनें नव्हती हें निरुतें[24] । आणि भूतांवेगळिया मातें । कांहींचें[25] न मनीं हो ॥ ८८ ॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्। तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

अन्वय–यथा सर्वत्रगः महान् वायुः नित्यं आकाशस्थितः [अस्ति], तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि [सन्ति] इति उपधारय. ॥ ६ ॥

पैं गगन जेवढें जैसें । पवनाहि[26] गगनीं तेवढाचि असे । सहजें हालविलिया वेगळा दिसे । येऱ्हवीं गगन तेंचि तो ॥८९॥ तैसें भूतजात माझ्या ठायीं । कल्पिजे तरी आभासे कांहीं । निर्विकल्पीं[27] तरि नाहीं । तेथ मीचि मी आघवें ॥ ९० ॥ म्हणऊनि नाहीं

१ उत्पन्न होतें. २ खुबी. ३ पाल्हाळ. ४ प्रवेश करो. ५ स्वरूप. ६ मिथ्या. ७ कांहीं वेळ. ८ अंधकारानें ग्रासले जातात. ९ झांजडींत. १० जाताक्षणीं. ११ गठ्ठा. १२ प्रतिध्वनीची. १३ प्रकट होतें. १४ डोंगर वगैरे. १५ सन्निपातवायूच्या लहरींतील. १६ सृष्टीला. १७ आधार. १८ सूर्यकिरणांच्या. १९ कल्पना करतो. २० भूतांना उत्पन्न करणारा. २१ एकरूप. २२ अद्भुत शक्ति. २३ संबंध. २४ खरोखर. २५ कधींही. २६ वारा. २७ कल्पनेच्या अभावीं.

सर्व भूतें खरोखर माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. ज्याप्रमाणें पाण्यापासून फेंस उत्पन्न होतो. ६७ परंतु त्या फेंसाच्या आंत पाहूं गेलें असतां पाणी दिसत नाहीं; किंवा, अर्जुना, स्वप्नांत जीवाचें अनेक रूपें धारण करणें ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर नाहींसें होतें, ६८ त्याप्रमाणें, हीं भूतें जरी माझ्या ठिकाणीं भासलीं, तरी त्यांचे ठिकाणीं मी नाहीं. हें उपपादन तुला मागें सांगितलेंच आहे. ६९ म्हणून, बोललेल्या गोष्टीचा पाल्हाळ करूं नये, तेव्हां तें राहूं दे. परंतु तुझ्या दृष्टीचा प्रवेश माझ्य अंतर्यामीं होऊं दे. ७०

आणि भूतें माझ्या ठिकाणीं नाहींत अशी माझी ईश्वरी अद्भुत घटना पहा. मी भूतांना धारण करणारा असून भूतांचे ठिकाणीं राहणारा नाहीं; आणि माझा आत्मा भूतांची उत्पत्ति व संरक्षण करणारा आहे. ॥ ५ ॥

मायेच्या पलीकडील माझें जें स्वरूप, तें जर कल्पनेशिवाय पाहूं लागलास, तर माझे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत असें जें तुला सांगितलें तें सर्व मिथ्या आहे असें तुला भासेल. कारण सर्व मीच आहें. ७१ एरव्हीं, संकल्परूप संध्याकाळचे वेळेस ज्ञानरूप डोळे अज्ञानरूप अंधकारानें कांहीं वेळ ग्रासले जातात; म्हणून त्या झांजडांत, मी अखंड असतां, भूतें मजहून निराळीं दृष्टीस पडतात. ७२ त्याच संकल्परूपी संध्याकाळचे वेळेचा लोप झाला, म्हणजे, ज्याप्रमाणें नीळमण्याच्या माळेवर कवड्या सापाचा झालेला सर्व भास शंका दूर होण्याबरोबर नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें, मी अखंड आहें असा दिसतों. ७३ एरव्हीं जमिनींतून घागर, मडकीं वगैरेंचे कोम स्वतःसिद्ध निघतात काय? परंतु कुंभाराच्या बुद्धीनें ते सर्व तयार होतात. ७४ किंवा समुद्राच्या पाण्यांत लाटांच्या खाणी का आहेत? तर तें कृत्य वाऱ्याशिवाय इतराचें नव्हे; ७५ हें पहा—कापसाच्या पोटांत कापडाचे गठ्ठे असतात का? वापरणाराच्या समजुतीनें तो कापड बनला आहे! ७६ जर सोन्याचे दागिने बनविले, तर सोनेंपण नाहींसें होतें का? बाकी स्थूल दृष्टीनें वापरणाराच्या कल्पनेनें ते दागिने दिसतात; ७७ आपल्या शब्दाचा जो प्रतिध्वनि ऐकूं येतो, किंवा आरशांत जें आपलें स्वरूप आपण पाहतों, तो खरोखर आपल्या बोलण्याचा किंवा पाहण्याचा परिणाम आहे, किंवा आपल्या पूर्वींच तेथें होतें सांग बरें! ७८ त्याचप्रमाणें, ह्या माझ्या निरुपाधिक स्वरूपावर जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप घेतो, त्याला त्याच्या कल्पनेमुळें माझ्या ठिकाणीं भूतांचा भास होतो. ७९ तीच कल्पना करणारी माया संपली, म्हणजे माझ्या ठिकाणचा भूतांचा भास नाहींसा होतो. मग, माझें निरुपाधिक असें जें शुद्ध स्वरूप, तेंच निखालस उरतें. ८० हें असो; आपल्या भोंवतीं गरगर फिरतांना भोवंड आल्यावर ज्याप्रमाणें डोंगर वगैरे फिरतातसें दिसतें, त्याचप्रमाणें, आपल्या मनांत कल्पना उत्पन्न झाल्यावर अखंड ब्रह्मस्वरूपांत भूतांचा भास होतो. ८१ तीच कल्पना सोडून जर पाहिलें, तर मी भूतांच्या ठिकाणीं व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत, अशी स्वप्नांत देखील कल्पना करण्यासारखी गोष्ट नाहीं. ८२ आतां, 'मीच एक भूतांचा धारण करणारा अथवा भूतांत असणारा' ह्या सर्व गोष्टी संकल्परूप सन्निपात वायूच्या लहरींतील बडबडी आहेत. ८३ म्हणून, हे प्रियोत्तमा, ऐक कीं, अशा प्रकारें मी सृष्टीचा विश्वात्मा किंवा खोट्या सृष्टीचा आधार, ह्या कल्पना मिथ्या आहेत. ८४ ज्याप्रमाणें सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं, पाणी नसतां मृगजलाचा भास होतो, त्याप्रमाणें, सर्व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत व मीही त्यांमध्यें आहें, अशी कल्पना उत्पन्न होते. ८५ अशा प्रकारें, भूतांना उत्पन्न करणारा असूनही, सूर्य आणि त्याचें तेज हीं ज्याप्रमाणें एकच आहेत, त्याप्रमाणें, त्यापासून निराळा नाहीं. ८६ हा आमचा ऐश्वर्ययोग (अद्भुत कृत्य) तुला चांगला समजला ना? तर आतां सांग बरें, कीं मी व प्राणिमात्र यांच्यांत कांहीं तरी भेदाचा संबंध आहे काय? ८७ याकरितां, माझ्याहून सर्व प्राणी मात्र खरोखर वेगळे नाहींत; आणि मीही त्यांच्यापासून वेगळा आहें असें कधीं समजूं नको. ८८

ज्याप्रमाणें सर्वगामी व मोठा वायु नेहमीं आकाशाचे ठिकाणीं असतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, असें तूं समज. ॥६॥

आकाशाचा जेवढा विस्तार आहे, तेवढा वारा भरून राहिलेला आहे; परंतु तो सहज हालवला तर आकाशापासून निराळा भासतो. एरव्हीं आकाश तेंच तो आहे; ८९ त्याप्रमाणें, प्राणी माझ्या ठिकाणीं आहेत अशी मनांत कल्पना आली, म्हणजे थोडा भास होतो. तेंच कल्पनेच्या अभावीं पाहूं गेलें असतां सर्वत्र मी एकच आहें. ९० म्हणून भूतांचें नसणें

१ सातवे अध्यायांतील १२ वा श्लोक पहा.

आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरेसें । जें कल्पनालोपें अंशे । आणि कल्पनेसवें होय ॥ ९१ ॥ तेंचि कल्पितें मुदल जाये । तें असे नाहीं हें कें आहे । म्हणऊनि पुढती तूं पाहें । हा ऐश्वर्ययोगु ॥ ९२ ॥ ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणेंयातें कल्लोळु एक करीं । मग जंव पाहासी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ॥९३॥ या जाणणेयाचा चेवो[5] । तुज आला म्हणती देवो । तरी आतां द्वैत स्वप्न वावो । जालें कां ना ॥ ९४ ॥ तरी पुढती जरी विपायें । बुद्धीसि कल्पनेची झांप ये । तरी अभेदबोधु जाये । जें स्वप्नीं पडिजे ॥ ९५ ॥ म्हणोनि ये निद्रेची वाट मोडे । निखिळ उद्बोधाचेंचि आपणपें घडे । ऐसें वर्म जें आहे फुडें । तें दावों आतां ॥ ९६ ॥ तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देईं बा धनंजया । पैं सर्व भूतांतें माया । करी[9] हरी[10] गा ॥ ९७ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७

अन्वय–कौंतेय, सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति; पुनः अहं कल्पादौ तानि विसृजामि.॥ ७ ॥

जिये नांव गा प्रकृती । जे द्विविधें[11] सांगितली तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदव्यक्ती । दुजी जीवरूपा ॥९८॥ हा प्रकृतीविखो[12] आघवा । तुवां मागां परिसिलासे पांडवा । म्हणोनि असो काइ सांगावा । पुढतपुढती ॥९९॥ तरी ये माझिये प्रकृती । महाकल्पाच्या अंतीं । सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासि येती ॥१००॥ ग्रीष्माच्या औतिरसीं[13] । सबीजें तृणें जैसीं । मागुती भूमीसी । सुलीनें[14] होती ॥ १ ॥ कां वोर्षिये[15] ढेंढें[16] फिटे । जेव्हां शारदीयेचा[17] अनुघडु[18] फुटे । तेव्हां घनजातें[19] आटे । गगनींचें गगनीं ॥२॥ नातरी आकाशाचे खोंपे[20] । वायु निवांतुचि लोपे । कां तरंगता हारपे । जळीं जेवीं ॥३॥ अथवा जौंगिनालिये[21] वेळे । स्वप्न मनींचें मनीं मावळे । तैसें प्रोकृत[22] प्रकृतीं मिळे । कल्पक्षयीं[23] ॥४॥ मग कल्पादीं[24] पुढती । मीचि सृजीं ऐसी वदंती[25] । तरी इयेविषयीं निरुती[26] । उपपत्ती[27] आइक ॥ ५ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

अन्वय–[अहं] स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य प्रकृतेः वशात् इमं कृत्स्नं अवशं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि. ॥ ८ ॥

तरी हेचि प्रकृती किरीटी । मी स्वकीया सहजें अधिष्ठीं[28] । तेथ तंतूसमवाय[29] पटीं । जेविं विणावणी[30] दिसे ॥६॥ मग तिये विणावणीचेनि आधारें । लहाना चौकडिया पटत्व भरे । तैसी पंचात्मकें[31] आकारें । प्रकृतीचि होय ॥७॥ जैसें विरजणियाचेनि संगें । दूधचि आटेजों लागे । तैसी प्रकृती आंगा रिगे । सृष्टीपणाचिया ॥८॥ बीज जळाची जवळीक लाहे । आणि तेचि शाखोपशाखीं होये । तैसें मज करणें आहे । भूतांचें हें ॥९॥ अगा नगर हें रायें केलें । या म्हणणया साचपण कीर आलें । परि निरुतें पहातां काय सिणले । रायाचे हात ॥११०॥ आणि मी प्रकृती अधिष्ठीं तें कैसें । जैसा स्वप्नीं जो असे । मग तोचि प्रवेशे । जागृतावस्थे ॥११॥ तरि स्वप्नौनि जागृती येतां । काय पाय दुखती पंडुसुता । कीं स्वप्नामाजि असतां । प्रवासु होय ॥१२॥ या आघवियाचा अभिप्रावो कायी । जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं । मज एकही करणें नाहीं । ऐसाचि अर्थु ॥१३॥ जैसी रायें अधिष्ठिली[32] प्रजा । व्यापारे आपुलालिया काजा । तैसा प्रकृतिसंगु हा माझा । येर करणें तें इयेचें ॥१४॥ पाहें पां पूर्णचंद्राचिये भेटी । समुद्रीं अपार भरतें दाटी । तेथ चंद्रासि काय किरीटी । उपखा[33] पडे ॥१५॥ जड परि जवळिका । लोह चळे

---

१ संबंधानें. २ अनुभवरूपी. ३ लाट. ४ ज्ञानाचा. ५ प्रकाश. ६ खोटें. ७ ब्रह्मज्ञानाचें. ८ खरें. ९ उत्पत्ति करी. १० लय करी. ११ [देहरूप (जडप्रकृति) जीवरूप (चेतन प्रकृति) अशी] दोन प्रकारची. १२ विषय. १३ उष्णकाळच्या अंतीं. १४ गुप्त होतात. १५ वर्षाकाळचे. १६ अवडंबर. १७ शारदृतूचा. १८ अंकुर. १९ ढग. २० पोकळींत. २१ जागें झाल्यावर. २२ प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलें. २३ महाप्रलयाच्या शेवटीं. २४ सृष्टीच्या आरंभीं. २५ बोलवा. २६ खरी. २७ खुबी. २८ अंगीकार करतों. २९ तंतुसंबंधानें. ३० विणकर. ३१ पंचभूतात्मक. ३२ आज्ञेंत ठेवलेली. ३३ श्रम.

आणि असणें हें कल्पनेच्या संबंधानें भासतें; व जें कल्पना नाहींशी झाल्यावर भासत नाहीं आणि कल्पनेबरोबर भासतें, ९१ तेंच कल्पना उत्पन्न करणारें अज्ञान समूळ नाहींसें झाल्यावर भूतांचें असणें व नसणें हें कोठून भासणार? म्हणून यापुढें माझी अद्‌भुत कृति तुला सांगतों ती पहा. ९२ अशा या अनुभवरूपी समुद्रांत तूं स्वतः एक लाट बनून रहा, मग तूं या चराचराकडे पाहूं लागलास, म्हणजे सर्वत्र तूंच भरला आहेस असें तुझ्या दृष्टीस पडेल! ९३ देव म्हणाले:—अर्जुना! हें जें मीं तुला ज्ञान सांगितलें, त्याचा तुझ्या मनांत कांहीं प्रकाश पडला का? तर आतां तुला जें मी व विश्व हीं दोन आहेत असें स्वप्न पडलें होतें, तें खोटें ठरलें नाहीं का? ९४ परंतु पुढें कदाचित् तुझ्या बुद्धीला जर कल्पनारूपी झोंप लागली, तर, मी व जग हीं एकच आहेत, असा जो बोध, तो जगद्रूपी स्वप्न पडूं लागल्यावर नाहींसा होईल; ९५ म्हणून, या कल्पनारूप निद्रेची वाट मोडून, शुद्ध असें जें ब्रह्मज्ञान तें आपोआप तुला प्राप्त होईल असें जें एक खरें तत्त्व आहे तें तुला आतां दाखवून देतों. ९६ तर, हे धैर्यवान धनुर्धरा धनंजया, तूं नीट लक्ष दे कीं, प्राणिमात्राची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस एक मायाच कारण आहे. ९७

अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाचे अंतीं माझ्या प्रकृतीचे ठिकाणीं लीन होतात; आणि कल्पाचे प्रारंभीं मी पुनः त्यांनाच उत्पन्न करीत असतों. ॥ ७ ॥

त्या मायेला प्रकृति असें म्हणतात, व ती दोन प्रकारची आहे म्हणून तुला पूर्वी सांगितलेंच आहे. पैकीं एक आठ प्रकारच्या रूपानें भिन्न आहे व दुसरी जीवरूप अशी आहे. ९८ हे पांडवा, ह्या प्रकृतीचा सर्व विषय तूं पूर्वी ऐकलाच आहेस, म्हणून त्याजबद्दल पुनः पुनः सांगण्याचें कारण नाहीं. ९९ तरी महाप्रलयाच्या शेवटीं हीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतिरूप अव्यक्त स्वरूपांत लय पावतात. १०० ग्रीष्म ऋतूमध्यें कडक उन्हाच्या योगानें ज्याप्रमाणें गवत बीजासह जिरून जातें; १ किंवा वर्षाकालच्या मेघाचें अवडंबर संपल्यावर शरदृतूचा अंकुर फुटतो तेव्हां सर्व आकाशांतील ढग आकाशांतच जिरून जातात; २ अथवा आकाशाच्या पोकळींत ज्याप्रमाणें वायु उत्पन्न होऊन नाहींसा होतो, किंवा पाण्यांत उत्पन्न झालेल्या लाटा पाण्यांतच नाहींतशा होतात, ३ नाहीं तर जागें झाल्यावर मनांतलें स्वप्न मनांतच मावळतें, त्याप्रमाणें, महाप्रलयाच्या शेवटीं प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलीं सर्व भूतें प्रकृतींतच मिळतात; ४ मग सृष्टीच्या आरंभीं पुनः तीं मीच निर्माण करितों अशी जी बोलवा आहे, तीविषयींची खरी खुबी तुला सांगतों, ती ऐक. ५

मी आपल्या प्रकृतीचें अवलंबन करून, स्वभावतःच पराधीन असा हा सर्वभूतसमुदाय पुनः पुनः उत्पन्न करितों. ॥ ८ ॥

तर, अर्जुना, ह्याच माझ्या प्रकृतीचा मी जेव्हां सहज अंगीकार करतों, तेव्हां, तंतूंच्या समुदायासंबंधानें ज्याप्रमाणें वस्त्रावर विणकर दिसते, व ६ मग त्या विणकरीच्या आधारानें जशी लहान चौकड्यांचीं वस्त्रें तयार होतात, त्याप्रमाणें, पंचभूतात्मक आकारानें प्रकृति सृष्टिरूपानें चमकूं लागते. ७ ज्याप्रमाणें विरजण घातल्याच्या योगानें दूध विरजूं लागतें, त्याप्रमाणें, प्रकृति ही सृष्टींतील आकार बनूं लागते. ८ ज्याप्रमाणें पाण्याच्या सान्निध्यानें बीजाला फांद्या वगैरे फुटून त्याचें झाड होतें, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रासंबंधी सृष्टींतील पसारा माझ्यामुळें होतो. ९ अरे, एखादें शहर राजानें वसविलें हें म्हणणें जरी खरें असलें, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां राजाच्या हातांला कांहीं शीण पडतो का? ११० आणि मी प्रकृतीचा स्वीकार करतों तो कसा म्हणशील, तर जसा स्वप्नावस्थेंत असलेला मनुष्य जागृदावस्थेंत येतो तसा. ११ तर, हे पांडुसुता, स्वप्नावस्थेंतून जागृदवस्थेंत येतांना त्या मनुष्याचे पाय दुखतात का? किंवा स्वप्नावस्थेंत असतांना त्याला फिरण्याचे श्रम होतात का? १२ या सर्वांचा अभिप्राय काय म्हणशील, तर ही भूतसृष्टि निर्माण करण्याला मला कांहींएक करावें लागत नाहीं, हाच अर्थ आहे. १३ ज्याप्रमाणें राजानें आज्ञेंत ठेवलेली प्रजा आपआपल्या प्राप्तीस्तव व्यापार करते, त्याप्रमाणें, प्रकृतीचा व माझा संबंध मात्र आहे. येरव्हीं उत्पत्ति, स्थिति व लय हे सर्व व्यापार तिचेच आहेत. १४ हें पहा—पौर्णिमेच्या चंद्राची भेट होतांच समुद्राला अपार भरती येते. पण, अर्जुना, एथें चंद्राला कांहीं श्रम पडतात का? १५ लोखंड जड असूनही लोहचुंबक

१ सातवे अध्यायांतील ४।५ हे श्लोक पहा.

तरी चळो कां । तरि कवणु शीणु भ्रामकां । सन्निधानाचा ॥१६॥ किंबहुना यापरी । मी निजप्रकृती अंगिकारीं । आणि भूतसृष्टी एकसरी । प्रसवोंचि लागे ॥१७॥ जो हा भूतग्रामु आघवा । असे प्रकृतीअधीन पांडवा । जैसी बीजाचिया वेलपालवा । समर्थ भूमी ॥१८॥ नातरी बाळादिकां वयसा । गोसांवी देहसंगु जैसा । अथवा घनावळी आकाशा । वार्षिये जेवीं ॥१९॥ कां स्वप्नासि कारण निद्रा । तैसी प्रकृती हे नरेंद्रा । या अशेषाहि भूतसमुद्रा । गोसाविणी गा ॥१२०॥ स्थावरा आणि जंगमा । स्थूला अथवा सूक्ष्मा । हे असो भूतग्रामा । प्रकृतिचि मूळ ॥२१॥ म्हणोनि भूतें हन सृजावीं । कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं । इयें करणीं न येती आघवीं । आमुचिया आंगा ॥२२॥ जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेली । ते वाढी चंद्रें नाहीं केली । तेविं मातें पावोनि ठेलीं । दूरी कर्में ॥२३॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वय–धनंजय, तानि कर्माणि, तेषु कर्मसु असक्तं उदासीनवत् आसीनं मां न च निबध्नंति. ॥ ९ ॥

आंगें सुटलिया सिंधुजळाचा लोटु । न शके धरूं सैंधवाचा घांटु । तेविं सकळ कर्मी मीच शेवटु । तीं काय बांधती मातें ॥२४॥ धूमरजांची पिंजरी । वाजतिया वायूतें जरी होकारी । कां सूर्यबिंबामाझारीं । आंधारें शिरे ॥२५॥ हें असो पर्वताचिये हृदयींचें । जेविं पर्जन्यधारास्तव न खोंचे । तेविं कर्मजात प्रकृतीचें । न लगे मज ॥२६॥ येन्हवीं इये प्रकृतिविकारीं । एकु मीचि असें अवधारीं । परि उदासीनाचिया परी । करीं ना करवीं ॥२७॥ जैसा दीपु ठेविला परिवरीं । कवणातें नियमी ना निवारी । आणि कवण कवणिये व्यापारीं । राहाटे तेंहि नेणे ॥ २८ ॥ तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु । तैसा भूतकर्मीं अनासक्तु । मी भूतीं असें ॥२९॥ हा एकचि अभिप्रावो पुढतपुढती । काय सांगों बहुतां उपपत्ती । येथ एकहेळां सुभद्रापती । येतुलें जाण पां ॥१३०॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्वय–कौंतेय, मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं सूयते; अनेन हेतुना जगत् विपरिवर्तते. ॥ १० ॥

जे लोकचेष्टा समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां सविता । तैसा जगत्प्रभवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें ॥३१॥ कां जें मियां अधिष्ठिलिया प्रकृती । होती चराचराचिया संभूती । म्हणोनि मी हेतु हे उपपत्ती । घडे यया ॥३२॥ आतां येणें उजिवडें निरुतें । न्याहाळीं पां ऐश्वर्ययोगातें । जे माझ्या ठायीं भूतें । परी भूतीं मी नसें ॥३३॥ अथवा भूतें ना माझ्या ठायीं । आणि भूतांमाजि मी नाहीं । या खुणा तूं कहीं । चुकों नको ॥३४॥ हें सर्वस्व आमुचें गूढ । परि दाविलें तुज उघड । आतां इंद्रियां देऊनि कवाड । हृदयीं भोगीं ॥३५॥ हा दर्शु जंव नये हातां । तंव माझें साचोकारेंपण पार्था । न संपडे गा सर्वथा । जेविं तुंपीं कण ॥३६॥ येन्हवीं अनुमानाचेनि पैसें । ओवडे कीर कळलें ऐसें । परि मृगजळाचेनि वोलांशें । काय भूमी तिमे ॥३७॥ जें जाळ जळीं पांगिलें । तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें । परि थडिये काढूनि झाडिलें । तेव्हां बिंब कें सांगें ॥ ३८ ॥ तैसे बोलवरि वाचाबळें । वायांचि झकविजती प्रतीतीचे डोळे । मग साचोकारें बोधावेळे । आथि ना होइजे ॥३९॥

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अन्वय–मूढाः मानुषीं तनुं आश्रितं मां अवजानन्ति; [यत् ते] मम भूतमहेश्वरं परं भावं अजानन्तः. ॥११॥

१ लोहचुंबकाला. २ हालवून जवळ आणण्याचा. ३ प्राणिसमुदाय. ४ अवस्था. ५ मुख्य कारण. ६ मेघपंक्ति. ७ उत्पन्न करावीं. ८ धुराच्या परमाणूंची. ९ छत. १० हांक मारून अडथळा करील. ११ कार्यांत. १२ गृहकृत्यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत. १३ सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व क्षय या कर्मांत. १४ व्यापार. १५ जगाच्या उत्पत्तीस. १६ उत्पत्ति. १७ वर्म. १८ वेदांतसिद्धांताचें वर्म. १९ खरें स्वरूप. २० कोंड्यांत. २१ साह्यानें २२ वाटे. २३ ओलाव्यानें. २४ भिजते. २५ जाळें. २६ पसरलें. २७ सांपडलें. २८ कांठावर. २९ शब्दांनीं. ३० फसवितात. ३१ अनुभवाचे. ३२ खरोखर.

जवळ असल्यानें जरी हालतें, तरी लोहचुंबकाला लोखंड हालवण्याचे कोणते श्रम पडतात? ११६ किंबहुना याप्रमाणें मी सृष्टि उत्पन्न होणाऱ्या इच्छेचा अंगीकार केल्यावर एकदम प्राणिमात्राचा विस्तार होऊं लागतो ११७ हे पांडवा, हा सर्व प्राणिसमुदाय प्रकृतीच्या अधीन आहे. ज्याप्रमाणें बीजाला वेली, पानें वगैरे उत्पन्न करण्यास भूमि समर्थ आहे, ११८ अथवा बालपण, तारुण्य व वृद्धपण या अवस्थांना ज्याप्रमाणें देहसंग हें मुख्य कारण आहे, किंवा आकाशांत मेघपंक्ति उत्पन्न होण्यास जसा वर्षाकाल कारण आहे, ११९ किंवा स्वप्नाला जशी निद्रा कारण आहे, त्याचप्रमाणें, हे नरेंद्रा, या सर्व प्राणिसमुदायाला प्रकृति मुख्य कारण होय. १२० स्थावरजंगमाला, स्थूल-सूक्ष्माला, फार काय सांगावें? या सर्व जगाला प्रकृतिच मूळ कारण होय. २१ म्हणून, प्राणी उत्पन्न करावे किंवा उत्पन्न झालेल्यांचा प्रतिपाल करावा, या सर्व कृतींचें कर्तृत्व मजकडे येत नाहीं. २२ पाण्यांत चंद्राचा प्रकाश वेल पसरल्याप्रमाणें दिसतो, त्याची उत्पत्ति चंद्रानें केली नाहीं; त्याप्रमाणें, हीं कर्में मजपासून उत्पन्न झालेलीं असूनही मजपासून दूरच असतात. २३

हे धनंजया, [जगाची उत्पत्ति वगैरे] कर्मांचे ठिकाणीं उदासीन पुरुषाप्रमाणें आसक्तिरहित असणारा जो मी, त्या मला तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥ ९ ॥

ज्याप्रमाणें, समुद्राच्या पाण्याचा लोट वाहूं लागल्यावर त्याला मिठाचा बांध अडवूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें, माझ्यांत लय पावणारी सर्व कर्में मला कशीं बांधूं शकतील? २४ धुराचें छत जर वाहणाऱ्या वायूस हांक मारून अडथळा करील, किंवा सूर्यकिरणांत अंधार शिरेल, २५ फार काय सांगावें? ज्याप्रमाणें पर्वताच्या पोटांतील द्रव्यांना पर्जन्याच्या अतिवृष्टीनेंही कांहीं बाधा होत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या कर्मांपासून मला कांहीएक बाधा होत नाहीं. २६ एरव्हीं त्या प्रकृतीच्या कार्याला मीच एक कारण आहें असें समज; परंतु उदासीनाप्रमाणें मी कांहीं करीत नाहीं, व करवीतही नाहीं २७ ज्याप्रमाणें, घरांत ठेवलेला दिवा अमुक कर किंवा करूं नको असें कोणाला सांगत नाहीं, आणि कोण काय व्यापार करतो हेंही जाणीत नाहीं; २८ तो साक्षिभूत असून गृहकृत्यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत होतो, त्याप्रमाणें, सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय या कर्मांत मी उदासीन असून भूतांच्या ठिकाणीं आहें, २९ हा एकच अभिप्राय खरा आहे. पुनः पुनः पुष्कळ पर्यायांनीं काय सांगूं? तर, हे सुभद्रापति, एकदा एवढें लक्षांत ठेव. १३०

हे कौंतेया, माझ्या अध्यक्षतेनें ही त्रिगुणात्मका माया हें चराचर उत्पन्न करिते; आणि ह्याच कारणामुळें जगत् फिरत राहतें. ॥ १० ॥

अर्जुना, सर्व सृष्टींतील लोकांच्या व्यापारास ज्याप्रमाणें सूर्य हा कारणीभूत आहे, त्याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीला मी कारण आहें असें जाण. ३१ कां कीं, मायेचा अंगीकार मीं केला आहे, व तिच्या योगानें प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते. म्हणून या जगाच्या उत्पत्तीचें कारण मी अशी लोकांची समजूत आहे ३२ तेव्हां माझ्यापासून भूतांची उत्पत्ति जरी होते, तरी भूतांत मी नाहीं, ही माझी अद्भुत करणी या ज्ञानाच्या उजेडानें नीट न्याहाळून पहा. ३३ अथवा प्राणी माझ्या ठिकाणीं नाहींत, व मी त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं, हें वर्म तूं कधींही विसरूं नको. ३४ हें माझें मुख्य वर्म असूनही तुला उघड करून दाखविलें आहे. तर आतां तूं आपल्या इंद्रियांचीं दारें बंद करून त्यांना कळूं न देतां आपल्या हृदयांत याचा उपभोग घे. ३५ पार्था, हें वेदांतसिद्धांताचें वर्म जोंपर्यंत हातीं लागलें नाहीं, तोंपर्यंत माझें खरें स्वरूप कधींही कळणार नाहीं. ज्याप्रमाणें कोंडयांत शोधूं लागलें असतां दाण्याचा एक कण सुद्धां सांपडत नाहीं. ३६ एरव्हीं, अनुमानाच्या साह्यानें माझें खरें स्वरूप कळलें असें वाटतें, पण मृगजलाच्या ओलाव्यानें जमीन कधीं भिजली आहे का? ३७ माशाला धरण्याकरितां जें जाळें पसरतात, त्यांत चंद्राचें बिंब सांपडल्यासारखें दिसतें, परंतु तें जाळें नदीच्या कांठावर काढून झाडल्यावर चंद्रबिंब कोठें असतें सांग बरें? ३८ त्याचप्रमाणें, 'आम्हांला अनुभव आला' असें शब्दांच्या व वाणीच्या योगानें कितीएक लोक वरकरणी दाखवितात; पण मग खऱ्या बोधाच्या परीक्षेची वेळ आली म्हणजे त्या वेळेस खरोखर त्यांना ज्ञान झालेलें नाहीं [असें अनुभवास येतें,] व दुसऱ्यास तें करूनही देतां येत नाहीं. ३९

मीं मनुष्यदेह धारण केला असल्यामुळें, मूर्ख लोक माझी अवज्ञा करितात; कारण, मी सर्व भूतांचा स्वामी हें जें माझें उत्कृष्ट स्वरूप, त्याचें त्यांना ज्ञान नसतें. ॥ ११ ॥

किंबहुना भवां[1] बिहायां[2]। आणि साचें चाड आथि जरी मियां। तरि तूं गा उपपत्ती[3] इया। जतन कीजे ॥१४०॥ येऱ्हवीं दिठी वेधली कवळें[4]। तें चांदणियातें म्हणे पिवळें। तेविं माझ्या स्वरूपीं निर्मळें। देखती दोष ॥४१॥ नातरी ज्वरें विटाळलें मुख। तें दुधातें म्हणे कडू विख। तेविं अमानुषा मानुष। मानिती मातें ॥४२॥ म्हणऊनि पुढतपुढती धनंजया। झणें विसंबसी या अभिप्राया। जे यिया स्थूलदृष्टी वायां। जाइजेल गा ॥ ४३ ॥ पैं स्थूलदृष्टी देखती मातें। तेंचि न देखणें जाण निरुतें। जैसें स्वप्नींचेनि अमृतें। अमर नोहिजे ॥ ४४ ॥ एऱ्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ। मातें जाणती कीर दृढ। परि तें जाणणेंचि जाणणेया-आड। रिगोनि ठाके ॥ ४५ ॥ जैसा नक्षत्राचिया आभोसा-। सांठीं घातु तया हंसा। माजीं रत्नबुद्धीचिया आशा। रिगोनियां ॥४६॥ सांगें गंगा या बुद्धी मृगजळ। ठाकोनि आलियाचें कवण फळ। काय सुरतरु म्हणोनि बाबुळ। सेविली करी ॥ ४७ ॥ हा निळयाचाचि दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विखारा। कां रत्नें म्हणोनि गारा। वेंची जेविं ॥ ४८ ॥ अथवा निधान हें प्रगटलें। म्हणोनि खदिरांगार खोळे भरिले। कां साउली[10] नेणतां घातलें। कुहां[11] सिंहें ॥४९॥ तेविं मी म्हणोनि प्रपंचीं। जिहीं बुद्धी दिधली कृतनिश्चयाची। तिहीं चंद्रासाठीं जेविं जळींची। प्रभा धरिली ॥ १५० ॥ तैसा कृतनिश्चय वायां गेला। जैसा कोण्ही एकु कांजी प्याला। मग परिणाम पाहों लागला। अमृताचा ॥ ५१ ॥ तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंतें। भरंवसा बांधोनि चित्तें। पाहती मज अविनाशातें। तरी कैंचा दिसें ॥ ५२ ॥ अगा काइ पश्चिमसमुद्राचिया तटा। निघिजेत आहे पूर्विलियां[12] वाटा। कां कोंडा कांडितां सुभटा। कण जोडे ॥५३॥ तैसें विकारलें[13] हें स्थूळ[14]। जाणितलेया मी जाणवतसें केवळें[15]। काइ फेण पितां जळ। सेविलें होय ॥५४॥ म्हणोनि मोहिलेनि मनोधर्में। हेंचि मी मानूनि संभ्रमें। मग येथिंचीं जियें जन्मकर्में। तियें मजचि म्हणती ॥ ५५ ॥ येतुलेनि अनामा[16] नाम। मज अक्रियासि[17] कर्म। विदेहासि[18] देहधर्म। आरोपिती ॥ ५६ ॥ मज आकारशून्या आकारु। निरुपाधिका उपचारु। मज विधिवर्जिता[19] व्यवहारु। आचारादिक ॥५७॥ मज वर्णहीनां[20] वर्णु। गुणातीतासि गुणु। मज अचरणा[21] चरणु। अपाणिया[22] पाणी ॥५८॥ मज अमेया[23] मान। सर्वगतासी[24] स्थान। जैसें सेजेमाजीं वन। निदेला देखे ॥ ५९ ॥ तैसें अश्रवणा[25] श्रोत्र। मज अचक्षूसी[26] नेत्र। अगोत्रा[27] गोत्र। अरूपा[28] रूप ॥१६०॥ मज अव्यक्तासि व्यक्ती। अनार्तासी[29] आर्ती। स्वयंतृप्ता तृप्ती। भाविती गा ॥ ६१ ॥ मज अनावरणा[30] प्रावरण। भूषणातीतासि भूषण। मज सकळकारणा[31] कारण। देखती ते ॥ ६२ ॥ मज सहजातें करिती[32]। स्वयंभातें प्रतिष्ठिती[33]। निरंतरातें[34] आह्वानिती[35]। विसर्जिती गा ॥६३॥ मी सर्वदा स्वतःसिद्धु। तो कीं बाळ तरुण वृद्धु। मज एकरूपा संबंधु[36]। जाणती ऐसे ॥६४॥ मज अद्वैतासि दुजें। मज अकर्तयासि काजें। मी अभोक्ता कीं भुंजें[37]। ऐसें म्हणती ॥६५॥ मज अकुळाचें कुळ वानिती। मज नित्याचे निर्धनें[38] शिणती। मज सर्वांतरातें[39] कल्पिती। अरि मित्र गा ॥६६॥ मी स्वानंदाभिरामु[40]। तया मज अनेकसुखाचा कामु[41]। आघवाचि मी असें समु। कीं म्हणती एकदेशी ॥६७॥ मी आत्मा एक चराचरीं। म्हणती एकाचा कैंपक्ष[42] करीं। आणि कोपोनि एकातें मारीं। हेंचि वाढविती ॥६८॥ किंबहुना ऐसे

१ संसाराला. २ भिऊन. ३ वर्म. ४ काविळीनें ५ प्रतिबिंबास्तव. ६ सर्पाला. ७ द्रव्याचा ठेवा. ८ खैराचे निखारे. ९ पदरांत. १० पडछाया. ११ विहिरींत. १२ पूर्वेच्या. १३ विस्तारलेलें. १४ जग. १५ निर्दोष. १६ नामरहिताला. १७ क्रियारहिताला. १८ देहरहिताला १९ कर्तव्यरहिताला. २० जातिरहिताला. २१ चरणरहिताला. २२ हस्तरहिताला. २३ परिमाणातीताला. २४ सर्वव्यापकाला. २५ कर्णरहिताला. २६ नेत्ररहिताला २७ गोत्ररहिताला. २८ निराकाराला. २९ निरिच्छाला. ३० सर्व जगाला पांघरूण घालणाराला. ३१ सर्व उत्पन्न करणाराला. ३२ मूर्ति करितात. ३३ प्राणप्रतिष्ठा करितात ३४ ओतप्रोत भरलेल्याला. ३५ आह्वान करतात. ३६ अवस्था. ३७ खातों. ३८ मरणानें ३९ सर्वांच्या अंतर्यामीं राहणाराला. ४० निजानंदांत निमग्न असणारा. ४१ इच्छा. ४२ कैवार घेतों.

किंबहुना या संसाराला भिऊन माझ्या प्राप्तीची जर खरी इच्छा असली तर तुला हें जें मी वर्म सांगितलें, तें आपल्या लक्षांत पूर्ण बाणीव १४० एरवीं, काविळी या योगानें दृष्टि ग्रासल्यावर तो मनुष्य चांदण्याला पिवळें म्हणतो, त्याप्रमाणें, निर्दोष असें जें माझें शुद्ध स्वरूप, त्या स्वरूपावर त्याला दोष दिसतात. ४१ किंवा तापानें कडू तोंड झाल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें दूध विषासारखें कडू लागतें, त्याप्रमाणें मी मनुष्य नसूनही मनुष्य आहें असें मला मानतात. ४२ म्हणून, हे धनंजया, वारंवार या अभिप्रायाला विसरूं नको. जर तूं त्या स्थूल दृष्टीनें पाहूं लागलास, तर तुझें पाहणें व्यर्थ होईल. ४३ ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील अमृतानें कोणी अमर होत नाहीं, त्याप्रमाणें, जे मला स्थूल दृष्टीनें पाहतात ते खरोखर मला पहात नाहींत. ४४ एरवीं अज्ञानी लोक स्थूल दृष्टीनें मला जाणलें असें म्हणतात, परंतु त्यांचा समज त्यांच्या खऱ्या समजाच्या आड येतो. ४५ ज्याप्रमाणें नक्षत्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून तें मोतींच आहे असें समजून तें प्राप्त करून घेण्याकरितां हंस पक्षी आकाशांतून उडी टाकून प्राणास मुकतो; ४६ गंगा आहे असें समजून मृगजळाजवळ जर कोणी गेला, तर त्याला त्या ठिकाणीं काय प्राप्त होईल सांग बरें? त्याचप्रमाणें, कल्पवृक्ष समजून बाभूळ हातीं धरल्यावर त्याचा काय उपयोग होणार? ४७ नीळमण्याचा दोन सरांचा हार समजून जर कवड्या सर्पाला हातीं धरलें, किंवा रत्न समजून गारा वेंचून घेतल्या, ४८ अथवा द्रव्याचा ठेवा जमिनीतून वर येऊन उजेड पडला आहे असें समजून खैराचे निखारे पदरांत घेतले, अथवा आपलीच पडछाया पाण्यांत पडली आहे असें न जाणतां सिंह विहिरींत उडी टाकून ज्याप्रमाणें प्राणास मुकला, ४९ त्याप्रमाणें, प्रपंचांत मी खास खास आहें, अशा कृतनिश्चयानें जे प्रपंचांतच गुंग होतात, ते, चंद्राच्या ऐवजीं त्याचें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब धरण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याप्रमाणें फसतात; १५० त्याचप्रमाणें, संसारात मी आहें असा जो त्यांचा कृतनिश्चय, तो वायां जातो. जसा कोणी एखादा कांजी पिऊन अमृतापासून होणाऱ्या सुखाचा लाभ इच्छितो, ५१ त्याप्रमाणें, अंतःकरणपूर्वक भरवशानें नाशवंत अशा देहाचे ठिकाणीं अविनाशी अशा मला पाहतात, तर मी त्यांना कसा दिसेन? ५२ हें पहा—कोणी पश्चिमसमुद्राकडे जाण्याच्या हेतूनें पूर्वसमुद्राच्या वाटेला जाऊं लागला, तर त्याला पश्चिमसमुद्र प्राप्त होईल का? किंवा, हे महावीरा, कोंडा कांडूं लागलें असतां त्यांत धान्य प्राप्त होईल का? ५३ त्याचप्रमाणें, हें विस्तार पावलेलें जग जाणल्यानें निर्दोष अशा मला जाणतां येईल का? फेंस प्याल्यानें पाणी प्याल्याप्रमाणें होतें का? ५४ म्हणून, मायामोहित मनोवृत्तीनें संसारांतच मी आहें असें भ्रांतीनें मानून तेथील जन्ममरणादि सर्व स्थिति मलाही आहेत असें समजतात. ५५ याप्रमाणें नामरहित, क्रियारहित व देहरहित असा जो मी, त्या मला नामधारी, कर्मकारी व देहधर्मांनीं युक्त असणारा असें समजतात. ५६ मला निराकाराला आकार, निरुपाधिकाला उपचार, कर्तव्यरहिताला व्यवहार, ५७ मला जातिरहिताला जात, गुणातीताला गुण, चरणरहिताला चरण, हस्तरहिताला हस्त, ५८ मज परिमाणातीताला परिमाण, सर्वव्यापकाला ठिकाण; ज्याप्रमाणें अंथरुणांत निजलेला वनाची शोभा स्वप्नांत पाहतो, ५९ त्याप्रमाणें, कर्णरहिताला कान, नेत्ररहिताला नेत्र, गोत्ररहिताला गोत, निराकाराला रूप, १६० अव्यक्त असा जो मी त्या मला व्यक्ति, निरिच्छास इच्छा, व जो मी स्वयमेव तृप्त आहें, त्यास तृप्ति अशा कल्पना करतात. ६१ मी वस्त्ररहित म्हणजे सर्व जगाला पांघरूण घालणारा, त्या मला पांघरूण घालतात; भूषणातीत म्हणजे निराकार असा जो मी, त्या मला डागिने घालतात; मी सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा असून, मला दुसऱ्यांनीं उत्पन्न केला आहे असें मानतात. ६२ मी स्वयमेव असून माझ्या मूर्ति करतात; मी स्वतःसिद्ध असून माझी प्राणप्रतिष्ठा करतात; व ओतप्रोत भरलेला असून माझें आह्वान-विसर्जन करतात. ६३ मी नेहमीं स्वयमेव व निराकार असून, मला बाल्य, तारुण्य व वृद्ध अशा अवस्था आहेत असें मानतात. ६४ मी अद्वैत असून माझ्या ठिकाणीं द्वैत मानतात; मी कांहींएक न करणारा असून कर्में करतों व कांहीं न खाणारा असून खातों, असें म्हणतात; ६५ मला कुळ-गोत नसून माझ्या कुळाचें वर्णन करतात; मी नित्य असून मी मरतों असें मानून माझ्या मरणानें शोक करतात; तसेंच मी सर्वांच्या अंतर्यामीं राहणारा असून अमक्याचा शत्रु, व अमक्याचा मित्र अशी माझ्या ठिकाणीं कल्पना करतात. ६६ मी निजानंदांत निमग्न असणारा, त्या मला इतर सुखांची इच्छा करणारा असें मानतात, व सर्व ठिकाणीं माझी समदृष्टि असून मला एकदेशी म्हणजे एका स्थळीं राहणारा असें म्हणतात. ६७ मी सर्व स्थावरजंगमांचा आत्मा असून एकाचा कैवारी व एकावर रागावून त्यास मारणारा अशी माझी सर्वत्र प्रसिद्धि करतात. ६८ किंबहुना जे मनुष्यधर्म, ते

समस्त । जे हे मानुषधर्म प्राकृत । तयाचि नांव मी ऐसें विपरीत । ज्ञान तयांचें ॥६९॥ जंव आकारु एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोचि विघडलिया टाकिती । नाहीं म्हणोनि ॥१७०॥ मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । म्हणऊनि ज्ञानचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी ॥७१॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

अन्वय—[ते] मोघाशाः, मोघकर्माणः, मोघज्ञानः, विचेतसः [च] राक्षसीं, आसुरीं मोहिनीं च प्रकृतिं एव श्रिताः [सन्ति]. ॥ १२ ॥

यालागीं जन्मलेचि ते मोघे[2] । जैसें वार्षियेवीण[3] मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरूनीचि पाहावे ॥७२॥ अथवा कोल्हेरीचे[4] असिवार[5] । नातरी वोडंबरीचे[6] अळंकार । कीं गंधर्वनगरीचे[7] आवार । आभासती[9] कां ॥७३॥ सांबरी[10] वाढिन्नल्या सरळा । वरी फळ नाहीं आंतु पोकळा । कां स्तन जाले गळां । शेळिये जैसे ॥७४॥ तैसें मूर्खांचें तया जियालें[11] । आणि धिग कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरी फळ आलें । घेपे[12] ना दीजे ॥७५॥ मग जें कांहीं ते पढिन्नले । तें मर्कटें नारेळ तोडिले । कां आंधळया हातीं पडिलें, मोतीं जैसें ॥७६॥ किंबहुना तयांचीं शास्त्रें । जैसीं कुमारीहातीं दिधलीं शस्त्रें । कां अशौच्या[13] मंत्रें । बीजें कथिलीं ॥७७॥ तैसें ज्ञानजात तयां । आणि जें कांहीं आचरलें गा धनंजया । तें आघवेंचि गेलें वायां । जे चित्तहीन[14] ॥७८॥ पैं तमोगुणाची राक्षसी । जे सुबुद्धीतें ग्रासी । विवेकाचा ठावोचि पुसी । निशाचरी[15] जे ॥७९॥ तिये प्रकृती वरपडे[16] जाले । म्हणऊनि चिंतेचेनि कपाळें गेले । वरि तामसीयेचिये पडिले । मुखामाजीं ॥१८०॥ जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे । तेवींचि असंतोषाचे चौंकळे[17] । अखंड चघळी ॥८१॥ जे अनर्थाचे कानवेरी । आवाळुवें[18] चाटीत निघे बाहेरी । जे प्रमादपर्वतींची[19] दरी । सदाचि मातली ॥८२॥ जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा । जे अगस्तीगवसणी मूढां । स्थूलबुद्धि ॥८३॥ ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडीं[20] । ते बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाच्या ॥८४॥ एवं तमोचिये[21] पडिले गर्तें[22] । न पविजती[23]चि विचाराचेनि हातें । हें असो ते गेले जेथें । ते शुद्धीचि नाहीं ॥ ८५ ॥ म्हणोनि असोतु इयें वायाणीं । कायशीं मूर्खांचीं बोलणीं । वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन ॥८५॥ ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी जी म्हणितलें पांडवें । आइकें जेथ वाचा विसंवे[24] । ते साधुकथा ॥८७॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् १३

अन्वय—पार्थ, दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः महात्मानः तु मां भूतादिं अव्ययं ज्ञात्वा अनन्यमनसः [सन्तः] भजन्ति. ॥ १३ ॥

तरी जयाचे चोखटे[25] मानसीं । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी[26] । जया निजैलियातें उपासी[27] । वैराग्य गा ॥८८॥ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयाचें मन ओलावा । विवेकासी ॥८९॥ जे ज्ञानगंगे नाहाले । पूर्णता[28] जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे ॥१९०॥ जे परिणामा[29] निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरिले ॥९१॥ जयां भक्तीची येतुली प्रांही[30] । जे कैवल्यातें[31] परौतें सर म्हणती । जयांचिये लीळेमाजि नीती । जियाळी दिसे ॥९२॥ जे आघवांचि करणीं[32] । लेइले

१ सारांश. २ व्यर्थ. ३ पर्जन्यकालावांचून ४ मातीच्या चित्रांतले ५ घोडेस्वार. ६ कपटविद्येचे ७ आकाशांत ढग आले असतां, आपल्या कल्पनेप्रमाणें हत्ती, घोडा, नगर इत्यादि ज्या निरनिराळ्या आकृति दिसतात, त्यांस 'गंधर्वनगर' म्हणतात; अर्थात् मिथ्या. ८ गावकुसू. ९ भासतात. १० शेर. ११ वांचणें. १२ घेतां येत नाहीं. १३ अशुचिर्भूतास. १४ चित्त स्वाधीन नसणारे. १५ जखीण. १६ ग्रस्त. १७ मांसाचे गोळे. १८ ओठ. १९ भूल. २० भूतवळी. २१ अज्ञानाच्या. २२ खळग्यांत. २३ सांपडत नाहींत. २४ विश्रांति पावते; सुख पावते. २५ निर्मळ. २६ आजन्म एकाच क्षेत्रांत राहण्याचा संकल्प करणारा तो क्षेत्रसंन्यासी. २७ सेवा करतें. २८ पूर्णब्रह्मस्वरूपता. २९ ब्रह्माच्या रूपांतराला. ३० योग्यता. ३१ मोक्षाला. ३२ अवयवांत.

सर्व मला लागू आहेत असें त्यांचें विपरीत ज्ञान असतें. ६९ ज्या वेळेस ते दृष्टीसमोर एखादी मूर्ति पाहतात, त्या वेळेस ती देवच आहे या भावानें तिला भजतात; मग तीच भंगल्यावर तिच्यांतील देवपण नाहींसें झालें असें मानून तिचा त्याग करतात. १७० मला या प्रकारानें म्हणजे मी मनुष्याचा देह धारण करणारा आहें असें समजतात, म्हणून त्यांचें ज्ञानच खऱ्या ज्ञानाच्या आड येतें. ७१

त्या मूर्खांच्या आशा, कर्में व ज्ञान हीं सर्व व्यर्थच असतात; ते विचारशून्य होतात; आणि ते मोह पाडणाऱ्या अशा राक्षसी व आसुरी स्वभावाचा आश्रय करतात. ॥ १२ ॥

सारांश, ज्यांची मजविषयीं अशा प्रकारची समजूत असते, त्यांचा जन्म व्यर्थच होय. ज्याप्रमाणें, पर्जन्यकालावांचून मेघ व्यर्थ आहेत किंवा मृगजलाच्या लाटा जशा दुरूनच पाहण्यास योग्य होत, ७२ अथवा मातीच्या चित्रांतले घोडेस्वार, कपटविद्येचे अलंकार किंवा संध्याकाळीं ढगांत दृष्टीस पडणाऱ्या गांवाचें कुसूं भासतें, ७३ शेर जरी सरळ वाढला, तरी तो जसा आंत पोकळ असून वर फळही येत नाहीं, किंवा शेळीच्या गळ्याला उत्पन्न झालेल्या स्तनांतून जसें दूध निघत नाहीं, ७४ किंवा सांवरीच्या झाडाला फळ आलें असतां तें जसें कोणाला घेतां येत नाहीं व देतांही येत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्या मूर्खांचें जिणें होय, आणि त्यांच्या कार्यालाही धिःकार असो! ७५ मग त्या मूर्खांनीं जें कांहीं शास्त्राध्ययन केलें असेल, तें म्हणजे माकडानें नारळ तोडल्याप्रमाणें किंवा अंधळ्याला मोतीं सांपडावें त्याप्रमाणें होय. ७६ किंबहुना त्यांनीं म्हटलेलीं तीं शास्त्रें लहान मुलीच्या हातांत दिलेल्या शस्त्रांप्रमाणें अथवा अशाविर्भूताला बीजांसह शिकविलेल्या मंत्राप्रमाणें निरर्थक होत ७७ धनंजया, त्याचप्रमाणें, ज्यांचें चित्त स्वाधीन नाहीं, त्यांचें सर्व ज्ञान व आचरण हीं व्यर्थ होत. ७८ याप्रमाणें तमोगुणरूप राक्षसी सद्बुद्धीला ग्रासून ज्ञानाचा ठाव-ठिकाण नाहींसा करणारी आहे. ७९ त्या प्रकृतीनें जे ग्रस्त होतात, ते सदोदीत चिंताक्रांत असून शिवाय तामस प्रकृतीच्या आयतेच घशांत उतरतात. १८० जी राक्षसी प्रकृति आशारूप लाळेंत हिंसारूप जीभ लोळवून असंतोषरूप मांसाचे गोळे निरंतर चघळते; ८१ जी अनर्थरूप कानापर्यंत ओठ चाटीत बाहेर निघते;जी प्रमादरूपी म्हणजे भूलरूपी पर्वताची मोठी माजलेली दरी आहे; ८२ जिच्या द्वेषरूप दाढा खसखसां चावून ज्ञानाचा चुराडा करतात, व जी अगस्ति ऋषीला असलेल्या कुंभाच्या आवरणाप्रमाणें स्थूलबुद्धि लोकांना आसुरी मायेची गवसणी आहे; ८३ अशा प्रकारच्या त्या राक्षसी प्रकृतीच्या तोंडांत जे बळी होऊन पडतात, ते भ्रांतिरूप कुंडांत बुडून जातात. ८४ याप्रमाणें जे अज्ञानाच्या खळग्यांत पडतात. ते विचाररूपी हाताला सांपडत नाहींत; इतकेंच नव्हे, तर ते कोठें जातात त्याचा देखील पत्ता लागत नाहीं. ८५ म्हणून ही निष्फल कथा राहूं दे. कारण, मूर्खांचें व्यर्थ वर्णन केलें असतां वाणीला शीण मात्र होईल. ८६ असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन 'हो हो!' असें म्हणाला. नंतर भगवान फिरून म्हणतातः—जिचें वर्णन केलें असतां वाणीला सुख होतें, ती साधूंची कथा ऐक. ८७

हे अर्जुना, दैवी संपत्तीचा आश्रय केलेले महात्मे तर, मी भूतांचा आदि व अविनाशी आहें असें जाणून एकनिष्ठेनें मला भजतात. ॥ १३ ॥

ज्या साधूंच्या निर्मळ अंतःकरणांत मी क्षेत्रसंन्यासी होऊन वास करितों; व जे निजले असतांही वैराग्य हें ज्यांची सेवा करितें म्हणून ज्यांना स्वप्नांत सुद्धां विषयवासना होत नाहीं; ८८ ज्यांच्या सद्वासनेंत धर्म राज्य करतो, (ज्यांना अधर्माची इच्छा सुद्धां होत नाहीं,) व ज्यांचें मन नेहमीं सद्विचारालाच पुष्टि देतें; ८९ जे ज्ञानरूप गंगेंत स्नान करून अंतर्बाह्य शुद्ध झाले, पूर्णब्रह्मस्वरूपाच्या प्राप्तीनें तृप्त झाले, व शांतीला नवीन पालवी फुटल्याप्रमाणें शांत झाले. १९० जे ब्रह्माच्या रूपांतराला कोंम निघाल्याप्रमाणें आहेत, व जे धैर्यरूप मंडपाचे खांबच होत; त्याचप्रमाणें, जे आनंदसमुद्रांत बुडवून काढलेल्या कुंभाप्रमाणें ओतप्रोत भरलेले असून ९१ ज्यांना भक्तीची इतकी योग्यता वाटते कीं, ते मोक्षालाही मागें सर असें म्हणतात, व ज्या-या सहज लीलेंतही नीति जागृत दिसते; ९२ ज्यांनीं

शांतीचीं लेणीं । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥९३॥ ऐसे जे महानुभाव । दैविये[2] प्रकृतीचें दैव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरूप माझें ॥९४॥ मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजती जे महात्मे । परि दुजेपण मनोधर्में । शिवतलें नाहीं ॥९५॥ ऐसे मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । परि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ॥ ९६ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४

अन्वय-[ते] भक्तया नित्ययुक्ताः [सन्तः] मां सततं कीर्तयन्तः च यतन्तः दृढव्रताः च मां नमस्यन्तः उपासते. ॥ १४ ॥

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें[3] । नाशिले व्यवसाय[4] प्रायश्चित्ताचे । जे नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें ॥९७॥ यमदमां[5] अवकळा[6] आणिली । तीर्थें ठायावरूनि उठविलीं । यमलोकींची खुंटिली । राहटी आघवी ॥९८॥ यम म्हणे काय यमावें[7] । दम म्हणे कवणातें दमावें । तीर्थें म्हणती काय खावें । दोष औषधासि नाहीं ॥९९॥ ऐसे माझेनि नामघोषें । नाहींचि करिती विश्वाचीं दुःखें । अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें ॥२००॥ ते पाहांटेवीण पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित । कैवल्य डोळां ॥१॥ परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं । एकसरें आनंदाचें आवारुं । होत जगा ॥२॥ कहीं एखाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें । ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ॥३॥ तेजें सूर्य तैसे सोज्वळें[11] । परि तोही अस्तवे हें किडाळें[12] । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ॥४॥ मेघ उदार परी वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणें सपांखरे[13] । पंचानन[14] ॥ ५ ॥ जयांचे वाचेपुढां भोंजें[15] । नाम नाचत असे माझें । जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे[16] । एकवेळ यावया ॥६॥ तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक भानुबिंबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि[17] जाय ॥ ७ ॥ परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला[18] गिंवसावा[19] । जेथ नामघोषु बरवा । करिती माझा ॥ ८ ॥ कैसे माझ्या गुणीं धाले[20] । देशकाळातें विसरले । कीर्तनें सुखी झाले । आपणपांचि ॥९॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखिल प्रबंध[21] । माजी आत्मचर्चा[22] विशद[23] । उदंड[24] गाती ॥२१०॥ हें बहु असो यापरी । कीर्तितें[25] मातें अवधारीं । एक विचरती[26] चराचरीं[27] । पांडुकुमरा ॥११॥ मग आणिक ते अर्जुना । साविया[28] बहुवा जतना[29] । पंचप्राण मना । पाडोउ[30] घेउनी ॥१२॥ बाहेरी यमनियमांची [31]कांटी लाविली । आंतु वज्रासनाची[32] पौळी[33] पन्नासिली[34] । वरी प्राणायामाचीं मांडिलीं । वाहातीं[35] यंत्रें ॥१३॥ तेथ उल्हाट [36]शक्तीचेनि उजिवडें[37] । मन पवनाचेनि सुरवाडें[38] । सतरावियेचें[39] पाणियांडें[40] । बळयाविलें[41] ॥१४॥ तेव्हां प्रत्याहारें ख्याती[42] केली । विकारांची सैंपिलीं[43] बोहेरिलीं[44] इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदयाआंतु ॥१५॥ तंव धारणावारू[45] दाटिन्नले[46] । महाभूतांतें एकवटिलें[47] । मग चतुरंग सैन्य निर्वाटिलें[48] । संकल्पाचें ॥१६॥ तयावरी जैत रे जैत[49] । म्हणोनि ध्यानाचें निशाणें[50] वाजत । दिसे तन्मयाचें[51] झळकत । एकछत्र ॥१७॥ पांठीं[52] समाधिश्रियेचा अशेखीं[53] । आत्मानुभव राज्य-

---

१ महात्मे. २ भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्त्विक स्वभावाचें. ३ प्रेमानें उड्या मारणें. ४ व्यापार. ५ यम=मनोनिग्रह, दम=इंद्रियनिग्रह. ६ निकृष्ट दशा. ७ नियमन करावें. ८ जिंकावें. ९ माहेरघर. १० पवित्र केलें. ११ निर्मळ. १२ दोष. १३ पंखांसहित. १४ सिंह. १५ कौतुकानें १६ सेवा करावी. १७ उल्लंघन करून. १८ हारवल्यास. १९ शोधावा. २० तृप्त झाले. २१ कविता. २२ आत्मानात्मविचार. २३ स्पष्ट. २४ सतत २५ गुणानुवाद गाऊन २६ हिंडतात. २७ जगतांत. २८ सर्वथा २९ जिंकून. ३० जयपत्र. ३१ कुंपण. ३२ मूळबंधाचा; हट्टयोगाचा. ३३ कोट. ३४ तयार केला. ३५ तोफा. ३६ कुंडलिनीच्या. ३७ प्रकाशानें. ३८ अनुकूलतेनें. ३९ चंद्रामृताचें सतराव्या कलेचें. ४० तळें. ४१ स्वाधीन करून घेतलें. ४२ पराक्रम. ४३ परिवार. ४४ नाहींसा केला. ४५ ध्यानाची पूर्ण दशा हेच घोडे. ४६ हल्ला केला. ४७ ऐक्य केलें. ४८ नाहींसें केलें. ४९ जयजयकार करून ५० नौबद. ५१ एकरूपतेचें. ५२ मागून. ५३ अखंड.

आपल्या सर्व अवयवांत शांतिरूप अलंकारघातले आहेत, (ज्यांच्या इंद्रियांची विषयांवर कधींही वासना जात नाहीं,) व ज्यांनीं आपल्या चित्ताची मज सर्वव्यापकाला गवसणी केली आहे; ९३ असे जे महात्मे, ते भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्त्विक प्रकृतीचें भाग्यच होत. ते माझ्या सर्व स्वरूपाला जाणतात; ९४ आणि मग वाढत्या प्रेमानें ते महात्मे मला भजतात. पण त्यांच्या मनोधर्मांनें द्वैताला स्पर्श सुद्धां केलेला नसतो. ९५ अर्जुना, अशा प्रकारें जे मद्रूप होऊन माझी सेवा करतात, त्या सेवेची आश्चर्यकारक गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे ती ऐक. ९६

सर्वदा भक्तियुक्त असलेले, आणि जें स्वीकारलें असेल तें नेटानें चालविणारे ते महात्मे सतत माझें कीर्तन करून, इंद्रियदमन करून आणि नमस्कार करून माझी उपासना करतात; ॥ १४ ॥

तरी हरिकीर्तनाच्या प्रेमानें ते नाचतात, त्यामुळें प्रायश्चित्ताचे सर्व व्यापार नाश पावले आहेत, व ज्या कीर्तनानें पापाचें नांव देखील राहूं दिलें नाहीं. ९७ यम म्हणजे मनोनिग्रह व दम म्हणजे इंद्रियनिग्रह यांना निकृष्ट दशा आणिली, तीर्थें आपआपल्या जाग्यांवरून उठवून लावलीं, व यमलोकचे सर्व व्यापार बंद पाडले. ९८ यम म्हणूं लागला कीं, कोणाचें नियमन करावें ! दम म्हणाला, कोणाला जिंकावें? व तीर्थें म्हणूं लागलीं, "आम्हीं कशाचें क्षालन करावें ! कारण दोष औषधासही उरले नाहींत!" ९९ याप्रमाणें माझ्या नामघोषानें जगांतील सर्व प्राण्यांचीं दुःखें नाहींतशीं होतात, व सर्व जग ब्रह्मसुखानें दुमदुमून जातें. २०० ते साधु पहांट झाल्याशिवाय जीवांना प्रकाश म्हणजे आत्मज्ञान करून देतात; अमृताशिवाय प्राण्यांच्या जिवाचें रक्षण करतात; व योगसाधनाशिवाय धडधडीत डोळ्यांसमोर मोक्ष दाखवितात. १ परंतु राजांत व रंकांत अंतर मानीत नाहींत, व लहान थोर जाणीत नाहींत या प्रमाणें जगाला सरसकट आनंदाचें माहेरघर होतात २ वैकुंठास जाणारा क्वचितच आढळतो; परंतु ह्या साधूंनीं सर्व जगच वैकुंठ केलें. अशा माझ्या नामभजनाच्या योग्यतेनें सर्व जग पवित्र केलें. ३ त्या साधूंचें तेज सूर्याप्रमाणें निर्मल आहे. परंतु त्या सूर्यांतही, तो अस्तास जातो, हा दोष आहे; चंद्रासारखें म्हणावें, तर तो एखादे वेळेसच पूर्ण असतो; परंतु हे साधु नेहमीं पूर्णत्वास पावलेले आहेत. ४ यांचें औदार्य मेघाप्रमाणें म्हणावें, तर तो ओसरतो, म्हणून उपमा देण्यास योग्य होत नाहीं. तर हे साधु निःशंकपणें पंख असणाऱ्या सिंहाप्रमाणें होत. ५ ज्या माझ्या नांवाचा मुखानें एकदा उच्चार होण्याकरितां सहस्र जन्म माझी सेवा करावी लागते, तें माझें नांव ज्यांच्या वाचेपुढें कौतुकानें नाचत असतें. ६ [ज्या माझ्या नांवाचा असा महिमा आहे,] तो मी वैकुंठलोकींही नसतों; एखादे वेळीं सूर्यमंडळांतही दिसत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर योग्यांच्याही मनाचें उल्लंघन करून जातों; ७ परंतु, हे पांडवा, जरी मी कोठें सांपडलों नाहीं, तरी जे माझ्या नांवाचा सतत घोष करतात, त्यांच्याजवळ सांपडावयाचाच. ८ ते माझ्या गुणांनीं इतके तृप्त झालेले असतात कीं, ते देशकालाला विसरून मन्नामसंकीर्तनाच्या योगें आपल्या ठिकाणींच सुखी झालेले असतात. ९ कृष्ण, विष्णु, हरि, गोविंद या शुद्ध नांवांच्या कवितेनें आत्मानात्मविचार करून माझें सतत नामस्मरण करतात. २१० हे पांडुकुमरा, अशा प्रकारें आणखी पुष्कळ तऱ्हेनें माझे गुणानुवाद वर्णन करीत कोणी जगतांत हिंडतात. ११ अर्जुना, मग दुसरे कित्येक पंचप्राण व मन यांना अंतर्यामीं जिंकून जयपत्र मिळवितात. १२ बाहेरून यमनियमांचें कुंपण लावून आंत मूळबंधाचा कोट तयार करतात, व त्यावर प्राणायामरूप सतत चालू असणाऱ्या तोफा ठेवतात. १३ मग कुंडलिनी ऊर्ध्वमुख होऊन, तिच्या प्रकाशानें मन व प्राण यांच्या अनुकूलतेनें चंद्रामृताचें सतराव्या कलेचें तळें स्वाधीन करून घेतात. १४ त्या वेळीं प्रत्याहार हा मोठ्या पराक्रमानें कामक्रोधादि विकारांचा परिवारासह फडशा करतो आणि इंद्रियें बांधून हृदयांत आणतो. १५ इतक्यांत धारणारूप घोडस्वार हे हल्ला करून पंचमहाभूतांचें ऐक्य करतात, व संकल्पाचें चतुरंग सैन्य (मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार) नाहींसें करतात. १६ नंतर जयजयकार शब्द होतो; ध्यानरूपी नौबद वाजूं लागून एकरूपतेचें छत्र चमकूं लागतें. १७ मागाहून समाधिरूप लक्ष्मीचा अखंड-आत्मानुभवरूपी राज्यसुखाच्या

सुखा । पट्टाभिषेको देखा । समरसें जाहला ॥१८॥ ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन । आतां ऐकें सांगेन । जे करिती एक ॥१९॥ तरी दोन्ही पालवेंवेरी । जैसा एक तंतू अंबरीं । तैसा मीवांचूनि चराचरीं । जाणती ना ॥२२०॥ आदी ब्रह्मा करूनी । शेवटीं मशक धरूनी । माजी समस्त हें जाणोनी । स्वरूप माझें ॥२१॥ मग वाडे[3] धाकुटें न म्हणतां । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उँजू[4] लुंठिती[5] । मीचि म्हणोनि ॥२२॥ आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि नांवें[6] । नमूंचि आवडे ॥२३॥ जैसें उंचीं उदक पाडिलें । तें तलवटवरी ये उँगेलें । तैसें नमिजे भूतजात देखिलें । ऐसा स्वभावोचि तयांचा ॥२४॥ कां फळलिया तरूची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते ॥२५॥ अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनय हेचि संपत्ती । जे जयजयमंत्रें आर्पिती । माझ्या ठायीं ॥२६॥ नमितां मानापमान गळाले । म्हणोनि अवचितां मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती ॥२७॥ अर्जुना हे गुरुवी भक्ती । सांगितली तुजप्रती । आतां ज्ञानयज्ञें यजिती । ते भक्त आइकें ॥२८॥ परि भजन करिती हातवटी । तूं जाणत आहासि किरीटी । जे मागां इया गोष्टी । केलिया आम्हीं ॥२९॥ तंव आथि जी अर्जुन म्हणे । हें दैविक्रियाप्रसादाचें करणें । तरि काय अमृताचें आंरोगणें । पुरे म्हणवे ॥२३०॥ या बोला श्रीअनंतें । लागटा[12] देखिलें तयातें । कीं सुखावलेनि चित्तें । डोलतु असे ॥३१॥ म्हणे भलें केलें पार्था । येन्हवीं हा अनवसरु सर्वथा । परि बोलवीतसे आस्था[13] । तुझी मातें ॥३२॥ तंव अर्जुन म्हणे हे कायी । चकोरेंवीण चांदिणेंचि नाहीं । जगाचि निववीजे[14] हा तयाच्या ठायीं । स्वभावो कीं जी ॥३३॥ येरें चकोरें तिये आपुलिये चाडे । चांचू करिती चंद्राकडे । तेविं आम्ही विनवूं तें थोकडें । देवो कृपासिंधु ॥३४॥ जी मेघु आपुलिये प्रौढी । जगाची आर्ती[15] दवडी । वांचूनि चातकाची ताहान केवढी । तो वर्षाव पाहुनी ॥३५॥ परि चुळा एकाचिया चाडे । जेविं गंगेतेंचि ठाकणें[16] पडे । तेविं आंर्त[17] बहु कां थोडे । तरि सांगावें देवा ॥३६॥ तेथें देवें म्हणितलें राहें । जो संतोष आम्हां जाहला आहे । तयावरी स्तुती साहे । ऐसें उरलें नाहीं ॥३७॥ पैं परिसतु[18] आहासि निकियोपरी[19] । तेंचि वक्तृत्वा वऱ्हाडी[20] करी । ऐसें पुरस्करोनि[21] श्रीहरी । आदरिलें बोलों ॥३८॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् १५

अन्वय–च अंन्ये अपि ज्ञानयज्ञेन यजन्तः एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं मां उपासते. ॥ १५ ॥

तरि ज्ञानयज्ञु तो एवंरूपु । जेथ आदिसंकल्पु[22] हा यूपु[23] । महाभूतें मंडपु । भेदु[24] तो पशु ॥३९॥ मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण । हेचि यज्ञोपचारभरण[25] । अज्ञानघृत ॥२४०॥ तेथ मनबुद्धीचिया कुंडा । आंतु ज्ञानाग्नि धडफुडा[26] । साम्य तेचि सुहाडा[27] । वेदिका[28] जाणें ॥४१॥ सविवेकमतीपाटव[29] । तेचि मंत्र विद्यागौरव । शांति स्रुक्[30]स्रुव । जीव यज्वा[31] ॥४२॥ तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकमहामंत्रें । ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ॥४३॥ तेथ अज्ञान सरोनि जाये । आणि यजिता यजन हें ठाये । आत्मसमरसीं[32] न्हाये । अवभृथीं[33] जेव्हां ॥४४॥ तेव्हां भूतें विषय[34] करणें[35] । हें वेगळालें कांहीं न म्हणे । आघवें एकचि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धि ॥४५॥

१ ब्रह्मरूपैक्यतेनें. २ पदरापर्यंत. ३ मोठे. ४ सरळ भावानें. ५ नमस्कार करितात. ६ निमित्तानें ७ एकदम; सहज. ८ मद्रूप होऊन. ९ श्रेष्ठ. १० सेवन. ११ कार्यसाधु. १२ अप्रसंग. १३ उत्कंठा. १४ शांत करावी. १५ दुःख. १६ जावें लागतें. १७ ऐकण्याची इच्छा. १८ ऐकतो आहेस, १९ लक्ष देऊन, २० मेजवानी. २१ मान देऊन. २२ अहंब्रह्मास्मि. २३ यज्ञस्तंभ. २४ जीव व ईश्वर यांची भिन्नता. २५ यज्ञाचें साहित्य. २६ प्रदीप्त करून. २७ बलाढ्य २८ परिघ. २९ आत्मानात्मविचार करण्याची बुद्धीची कुशलता. ३० स्रुक् व स्रुवा नांवाचीं हवनपात्रें. ३१ यज्ञ करणारा. ३२ आत्मानंदरसांत. ३३ यज्ञाच्या शेवटचें स्नान, ३४ शब्द, स्पर्श आदि. ३५ इंद्रियें,

ब्रह्मरूप ऐक्यतेनें पट्टाभिषेक होतो. १८ हे अर्जुना, असें ज माझें कठीण भजन, तें कोण करतात हें तुला सांगितलें. आता याशिवाय दुसरे भजन करणारे कोण आहेत ते एक. १९ वस्त्राच्या दोन्ही पदरापर्यंत जसा आडवा व उभा भरलेला तंतुच असतो, त्याप्रमाणे माझ्याशिवाय हें जगत् दुसरे कशानेंही व्यापलेलें नाही अशी त्यांची समजूत आहे. २२० ब्रह्मदेव एका बाजूस व दुसरे बाजूस चिलीट धरून मध्यें माझ्या स्वरूपा शिवाय दुसरें काहीं नाहीं असें ते समजतात. २१ मग लहान, मोठे, सजीव व निर्जीव असा भेद न धरतां, जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल ती मद्रूपच आहे अशा सरळ भावनें ते जीवमात्राला नमस्कार करतात. २२ आपला मोठेपणा विसरून, पुढे येणारी वस्तु योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे हें न जाणतां सरसकट सर्व वस्तूंना नमस्कार करणें हेंच त्यांना आवडतें. २३ ज्याप्रमाणें पुष्कळ उंचीवरून पडणारें पाणी एकदम सहज तळाशी येतें, त्याप्रमाणें, जो प्राणी दृष्टीस पडेल त्यास नमस्कार करणें असा त्यांचा स्वभावच बनतो. २४ किंवा फळानें भरलेल्या झाडाची खांदी जशी सहज भुईला लवल्याप्रमाणें दिसते, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रापुढें ते नमस्कार घालतात. २५ ते नेहमीं गर्वरहित असतात व नम्रता हीच त्यांची संपत्ति असते; व ते जयजयमंत्रानें माझ्या ठिकाणीं आपलीं सर्व कर्मे अर्पण करतात. २६ नम्र होतां होतां त्यांना मानापमानाचा विचार राहत नाहीं, म्हणून ते मीच होऊन राहतात; व अशा प्रकारें मद्रूप होऊनही निरंतर माझीच उपासना करतात. २७ अर्जुना, अशा प्रकारें ही श्रेष्ठ भक्ति तुला सांगितली. आतां जे माझी ज्ञानयज्ञानें भक्ति करतात, ते कोणते भक्त ते ऐक. २८ परंतु, हे किरिटी, त्यांचा भजन करण्याची शैली तुला माहीत आहेच, व त्याबद्दल आम्हीं पूर्वी[1] वर्णन केलेंच आहे. २९ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "होय हा ईश्वरी प्रसादच आहे; तथापि अमृताचें सेवन करणाराच्यानें कधीं पुरे म्हणवतें का?" २३० तेव्हां अर्जुनाचें हें बोलणें ऐकून, हा कार्यसाधु आहे असें पाहून श्रीअनंत चित्तांत संतोष मानून डोलूं लागले ३१ आणि म्हणाले, "पार्था, शाबास! बाकी सांगितलेली गोष्ट पुनः सांगणें हें अप्रासंगिकच, पण तुझी ऐकण्याची उत्कंठा पाहून मला सांगणें भाग पडतें." ३२ तेव्हां अर्जुन म्हणाला "तुम्ही म्हणतां अशी गोष्ट नाही. पहा कीं, चकोर पक्ष्याची तहान भागविण्या शिवाय चंद्राला इतर काहीं कर्तव्य नाहीं कीं काय? जगाला शांत करणें हा त्याचा स्वभावच आहे ३३ एरव्हीं चकोर पक्ष्यानें आपल्या गरजेकरतां ज्याप्रमाणे चंद्राकडे चोंच करावी, त्याप्रमाणें आम्हीं आपली जेवढी विनंती करावी तेवढी थोडीच आहे. कारण, देवा, आपण दयेचे सागर आहां. ३४ मेघ आपल्या थोरपणानें जगाचे दुःख निवारण करतो, त्या त्याच्या मोठ्या वर्षावाच्या मानानें पाहिलें असतां चातकाची तहान ती केवढी असणार! ३५ परंतु एकच चूळ भरण्याची इच्छा झाली तरी ज्याप्रमाणें गंगेतच जावें लागतें, त्याप्रमाणें, आम्हांला ऐकण्याची इच्छा थोडी किंवा बहुत असली, तरी देवा, आतां सांगण्यास सुरवात करावी." ३६ त्या वेळेस देव म्हणाले:-अर्जुना, आतां तुझें बोलणें राहूं दे. आम्हांला जो संतोष झाला आहे, त्यापेक्षां तू स्तुति करून तो वाढेल असें नाहीं; ३७ परंतु तूं ज्याप्रमाणें लक्ष देऊन एवढा वेळ एकलेंस तसेंच लक्ष देऊन आमच्या बोलण्यास मेजवानी कर, पुढेंही तसेंच ऐक.) अशा रीतीनें श्रीहरींनीं अर्जुनास मान देऊन बोलण्यास सुरवात केली ३८

ज्ञानयज्ञानें पूजन करणारे कांहीं लोक एकरूपानें, निरनिराळ्या रूपांनीं व बहुत प्रकारांनीं, सर्वतोमुख असा जो मी त्या माझी उपासना करतात. ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञाचें लक्षण कोणतें म्हणशील, तर ज्या ठिकाणी 'ब्रह्माचें बहुत प्रकारचें होणें' म्हणजे आदिसंकल्प हाच यज्ञस्तंभ; पंचमहाभूतें हा यज्ञमंडप; जीव व ईश्वर यांचा भिन्नपणा हाच पशु ; ४९ मग पंचमहाभूताचे जे विशेष गुण ते, अथवा पांच इंद्रियें आणि पंचप्राण हेच यज्ञाचें साहित्य, व ब्रह्मविषयीं जें अज्ञान तेंच घृत; २४० हे बलाढ्य अर्जुना, त्या यज्ञांत मन व बुद्धि हीं दोन कुंडें असून या दोन कुंडांत ज्ञानरूप अग्नि प्रदीप्त केला जातो; सुख व दुःख यांचे ठिकाणी जी समता, तीच वेदिका म्हणजे यज्ञकुंडाच्या सभोंवतीं असलेला परिघ होय; ४१ आत्मानात्मविचार करण्याविषयी जी बुद्धीची कुशलता, तेच यज्ञांतील मंत्र होत; शांति हीच स्रुक् व स्रुवा नांवाचीं हवनपात्रें व जीव हा यज्ञ करणारा होय ४२ तो यज्ञ करणारा जीव अनुभवरूप पात्रांनीं, ब्रह्म या विचाररूप महामंत्रांनीं, ज्ञानरूप अग्निहोत्र कर्मानें जीव व ईश्वर यांच्या भिन्नपणाची आहुति देऊन तो भेद नाहींसा करतो ४३ त्या वेळेस अज्ञान नाहींसें होऊन यज्ञ करणारा व यज्ञक्रिया हीं जागच्या जागींच राहतात. नतर आत्मानंदरसांत जीव यजमानाचें अवभृथस्नान होतें. ४४ तेव्हां पंचमहाभूतें, शब्दस्पर्श इत्यादि विषय व इंद्रियें हीं वेगळालीं आहेत असें म्हणत नाहीं, व ब्रह्माशीं तादात्म्य झाल्यामुळे सर्व एक आहे असें तो जाणतो. ४५

[1] अध्याय ४ श्लोक ३३ पासून ४२ पर्यंत पहा.

जैसा चेइला तो अर्जुना । म्हणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावशें ॥४६॥ आतां सेना ते सेना नव्हे । हें मीच एक आघवें । ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तया ॥४७॥ मग तो जीव हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे । ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वें येणें ॥४८॥ अथवा अनादि हें अनेक । जें आनासारिखें एका एक । आणि नामरूपादिक । तेंही विषम ॥४९॥ म्हणोनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तयाचें ज्ञान । जैसे अवयव तरी आन आन । परि एकेचि देहींचे ॥२५०॥ कां शाखा सानिया थोरा । परि आहाति एकाचिये तरुवरा । बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेवीं ॥५१॥ तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनाना वृत्ती । ऐसें जाणती भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ॥५२॥ येणें वेगळालेपणें पांडवा । करिती ज्ञानयज्ञु बरवा । जे न भेदती जाणिवा । जाणते म्हणउनी ॥५३॥ ना तरी जेधवां जिये ठायीं । देखती कां जें जें कांहीं । तें मीवांचूनि नाहीं । ऐसाचि बोधु ॥५४॥ पाहें पां बुडबुडा जेउता जाये । तेउतें जळचि एक तया आहे । मग विरे अथवा राहे । तऱ्ही जळाचिमाजीं ॥५५॥ कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीपणावेगळे नाहीं केले । आणि माघौते जरी पडले । तरी पृथ्वीचिवरी ॥५६॥ तैसें भलतेथ भलतेणें भावें । भलतेंही हो अथवा नोहावें । परि तें मी ऐसें आघवें । होऊनि ठेलें ॥५७॥ अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ती । तेव्हडीचि तयांची प्रतीती । ऐसे बहुधाकारीं वर्तती । मीचि होउनी ॥५८॥ हें भानुबिंब आवडे तया । सन्मुख जैसें धनंजया । तैसे ते विश्वा या । समोर सदा ॥५९॥ अगा तयांचिया ज्ञाना । पोंठीपोटें नाहीं अर्जुना । वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे ॥२६०॥ तैसा मी जेतुला आघवा । तेंचि तुके तयांचिया सद्भावा । तरी न करितां पांडवा । भजन जहालें ॥६१॥ येऱ्हवीं तरी सकळ मीचि आहें । तरी कवणीं कें उपासिला नोहें । एथ एकें जाणणेंविण ठाये । अप्राप्तीसी ॥६२॥ परि तें असो येणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजितसांते । उपासिती मातें । ते सांगितलें ॥६३॥ अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पत असे मज एकीं । कीं नेणणें यासाठीं मूर्खीं । न पविजेचि मातें ॥६४॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् १६

अन्वय–अहं क्रतुः, अहं यज्ञः, अहं स्वधा, अहं औषधं, अहं मंत्रः, अहं एव आज्यं, अहं अग्निः, अहं हुतं [अस्मि]. ॥ १६ ॥

तांचि जाणिवा जरी उदय होये । तरी मुदल वेद मीचि आहें । आणि तो विधानातें जया विये । तो क्रतुही मीचि ॥६५॥ मग तया कर्मांपासूनि बरवा । जो सांगोपांगें आघवा । यज्ञु प्रगटे पांडवा । तोही मी गा ॥६६॥ स्वाहा मी स्वधा । सोमादि औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी हवि ॥६७॥ होता मी हवन कीजे । तेथ अग्नी तो स्वरूप माझें । आणि हुतक वस्तु जें जें । तेंही मीचि ॥६८॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च १७

अन्वय–अहं अस्य जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, वेद्यं [वस्तु], पवित्रं [वस्तु] ओंकारः, ऋक्, साम च यजुः एव [अस्मि] ॥ १७ ॥

पैं जयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीस्तव अष्टांगें । जन्म पाविजत असे जगें । तो पिता मी गा ॥६९॥ अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेविं मी चराचरीं । माता ही होय ॥२७०॥ आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जीवित वाढत आहे । तें मी-

१ ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत. २ ज्ञानयज्ञानें ३ निराळी. ४ अनेक. ५ स्वभाव ६ भिन्न. ७ एक. ८ ज्ञान. ९ जिकडे. १० तिकडे ११ वाऱ्यानें. १२ मातीचे कण. १३ पुष्कळ व्यक्तींत. १४ आंत व बाहेर असा भेद. १५ तोल; प्रमाण. १६ कोठें. १७ पूर्ण ज्ञानाशिवाय. १८ अज्ञानी.

१९ योग्य. २० यज्ञ करतात. २१ बाजूनें. २२ पावतात. २३ ज्ञानाचा. २४ विधिअनुष्ठान. २५ यज्ञ. २६ यज्ञविधान. २७ यथाविधि. २८ देवांस हवि देण्याचा मंत्र. २९ पितरांस हवि देण्याचा मंत्र ३० सोमवल्ली. ३१ होमद्रव्य. ३२ ऋत्विज. ३३ हुत वस्तु. ३४ स्थावरजंगमांत.

अर्जुना, ज्याप्रमाणें झोंपेंतून जागा झालेला मनुष्य म्हणतो कीं, 'स्वप्नांत पाहिलेली चित्रविचित्र सेना झोंप लागल्यामुळें मीच झालों होतों ना। ४६ आतां, जी सेना पाहिली होती, ती सेना नव्हती; ती मीच झालों होतों;' अर्जुना, अशा प्रकारें त्या पुरुषाला जग एकरूप भासतें. ४७ मग तो जीव 'मी आहें' अशी आठवण विसरतो, व ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत आत्माच भरलेला आहे असें मानतो. अशा प्रकारें ज्ञानयज्ञानें ऐक्य पावून कितीएक मला भजतात ४८ दुसरा माझें भजन करणारा असें समजतो कीं जगांतील जे सर्व पदार्थ दिसतात, ते अनादि आहेत, एकासारखे एक असूनही निराळे आहेत, आणि त्यांचीं नांवें व रूपें हीं निराळीं आहेत. ४९ म्हणून, जग हें जरी भिन्न वस्तूंनीं भरलेलें आहे, तरी त्या वस्तूंचें जे अधिष्ठान त्याच्या ज्ञानाबद्दल त्याचे मनांत भेद नसतो ज्याप्रमाणें, अवयव जरी निरनिराळे आहेत, तरी ते एकच देहाचे आहेत, २५० किंवा फांद्या जरी लहानमोठ्या असल्या तरी त्या एकाच झाडाच्या असतात. अथवा पुष्कळ किरणें दृष्टीस पडलीं तरी तीं जशीं एकाच सूर्यापासून निघालेलीं असतात, ५१ त्याप्रमाणे अनेक व्यक्ति असून जरी त्यांचीं नांवें व स्वभाव पुष्कळ आहेत, तरी भूतांमध्यें माझें ऐक्य आहे असें ते जाणतात ५२ हे पांडवा, अशा रीतीनें सर्व भूतें वेगळीं आहेत असें जाणून जे उत्तम असा ज्ञानयज्ञ करतात, व जे जाणते असल्यामुळें त्यांच्या ज्ञानाच्या ठिकाणीं भिन्नभाव उरत नाहीं; ५३ किंवा, जेव्हां व ज्या ठिकाणीं ते जी जी वस्तु पाहतात, त्यांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं असा ज्यांच्या मनाचा निश्चय असतो; ५४ हे पहा–पाण्यावरील बुडबुडा जिकडे जातो, तिकडे पाणी म्हणून त्याला एकच आहे, मग तो नाहीसा झाला अथवा राहिला तरी तो पाण्यातच असतो; ५५ किंवा वाऱ्यानें मातीचे कण उंच उडाले, तरी त्यांना कांहीं पृथ्वीपणावेगळें केलें नाहीं; आणि पुनः जरी ते खालीं पडले, तरी ते पृथ्वीवरच; ५६ त्याचप्रमाणें, पाहिजे तेथें पाहिजे त्या भावनेनें पाहिजेल तें होवो अथवा न होवो, परंतु तें सर्व 'मीच आहें' अशी ज्यांचे मनाची वृत्ति होऊन गेली आहे; ५७ अर्जुना, माझी जेवढी व्याप्ति आहे तेवढा त्यांचा अनुभव आहे; आणि याप्रमाणें पुष्कळ व्यक्तींत जरी ते वागले, तरी ते मद्रूपच झालेले असतात. ५८ हे धनंजया, सूर्यबिंब पाहिजे त्यानें पाहिलें असतां त्याच्या समोरच तें दिसतें, त्याप्रमाणें ते ज्ञानी नेहमीं जगाच्या समोरच असतात; ५९ अर्जुना, त्यांच्या ज्ञानाला आंतबाहेर असा भेद नाहीं ज्याप्रमाणें वायु हा आकाशांत सर्वत्र भरलेला आहे, २६० त्याप्रमाणें, मी जेवढा संपूर्ण आहे, तेवढा त्यांच्या सद्भावाच्या मापास उतरतों; म्हणून, हे पांडवा, त्यांनीं भजन न करितां माझें भजन केल्याप्रमाणें होतें. ६१ एरव्हीं तरी मी सर्वत्र भरलेला आहें; परंतु माझी कोण व कोठें उपासना करीत नाहींत ? परंतु एक पूर्ण ज्ञानाशिवाय अज्ञानी जनाला माझी प्राप्ति होत नाहीं ६२ परंतु हें असो; या योग्य ज्ञानयज्ञानें यज्ञ करून जे माझी उपासना करतात, ते भक्त तुला सांगितले. ६३ सदासर्वकालीं जीं जीं कर्में होतात, तीं सर्व बाजूनें मला सहज पावतात; परंतु हें मूर्खांना समजत नसल्यामुळें मी त्यांना प्राप्त होत नाहीं ६४

अग्निहोत्रादि श्रौत यज्ञ, वैश्वदेवादिक स्मार्त यज्ञ, पितरांना अर्पण केलेलें स्वधा नामक अन्न, मनुष्यांचें अन्न, मंत्र, होमद्रव्य, अग्नि व हवनकर्म मीच आहें. ॥ १६ ॥

तेंच ज्ञान झालें असतां, मुख्य वेद मीच आहें; त्यांत विधि-अनुष्ठान जें सांगितलें आहे तो क्रतुही मीच ६५ मग, हे पांडवा, त्या यज्ञविधानापासून प्रकट होणारा जो यथाविधि यज्ञ, तोही मीच आहें; ६६ देवांस हवि देण्याचा मंत्र मी, पितरांसही हवि देण्याचा मंत्र मी, सोमवल्ली वगैरे नानाप्रकारच्या औषधि मी, घृत मी, समिधा मी, मंत्र मी, होमद्रव्य मी, ६७ ऋत्विज मी, ज्यांत हवन करावयाचें तो अग्निही माझें स्वरूप आहे, आणि अग्नींत हवन करण्याच्या ज्या ज्या वस्तु, त्याही मीच आहें. ६८

या जगाचा पिता, माता, प्राण्यांना कर्मफल देणारा ब्रह्मदेवाचा पिता, जाणण्याची योग्य वस्तु, जगताला पावन करणारी वस्तु, प्रणव, आणि ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद मीच आहें. ॥ १७ ॥

हे पहा–ज्याच्या अंगसंगानें अष्टांग प्रकृति ही जगास प्रसवते, तो जगत्पिता मी; ६९ अर्धनारीनटेश्वरस्वरूपांत ज्याप्रमाणें पुरुष तोच स्त्री व स्त्री तोच पुरुष असतो, त्याप्रमाणें स्थावरजंगमाची माता ही मी; २७० आणि उत्पन्न झालेलें जग ज्या ठिकाणीं राहतें, व ज्याच्या योगानें प्राणिमात्रांचें रक्षण होतें तें

वांचूनि नोहे । आन निरुतें ॥७१॥ इयें प्रकृतिपुरुषें दोन्ही । उपजलीं जयाचिया अमनमनीं । तो पितामह त्रिभुवनीं । विश्वाचा मी ॥७२॥ आणि आघवेया जाणणेयाचिया वाटा । जया गांवा येती गा सुभटा । वेदाचिया चोहटां । वेद्य जें म्हणिजे ॥ ७३ ॥ जेथ नानामतां बुझावणी आली । एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली । चुकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं । जें पवित्र म्हणिजे ॥७४॥ पै ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु । घोषध्वनीनादाकारु । तयाचें गा भुवन जो ॐकारु । तोही मी गा ॥ ७५ ॥ जया ॐकाराचिये कुशीं । अक्षरें होतीं अउमकारेंसीं जियें उपजत वेदेंसीं । उठलीं तीन्ही ॥७६॥ म्हणोनि ऋगयजुःसामु । हे तीन्ही म्हणे मी आत्मारामु । एवं मींचि कुलक्रमु । शब्दब्रह्माचा ॥७७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १

अन्वय-[अहं] गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणं, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं, अव्ययं बीजं [अस्मि]. ॥ १८ ॥

हें चराचर आघवें । जिये प्रकृतीआंत सांठवे । ते शिणली जेथ विसवे । ते परम गती मी ॥७८॥ आणि जयाचेनि प्रकृती जियें । जेणें अधिष्ठिली विश्व विये । जो येऊनि प्रकृती इये । गुणा भोगी ॥७९॥ तो विश्वाश्रयेचा भर्ता । मीचि गा एथ पंडुसुता । मी गोसांवी समस्ता । त्रैलोक्याचा ॥२८०॥ आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नोवभरी उगें नसावें । पावकें दाहावें । वर्षावें जळें ॥८१॥ पर्वतीं बैसकों न संडावी । समुद्रीं रेखा नोलांडावी । पृथ्वीया भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ॥८२॥ म्यां बोलविल्या वेदु बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले । म्यां हालविल्या प्राणु हाले, जो जगातें चाळिता ॥८३॥ मियांचि नियमिलासांतां । काळु ग्रासितसे भूतां । इयें म्हणियेंगतें पांडुसुता । सकळें जयाचीं ॥८४॥ जो ऐसा समर्थु । तो मी जगाचा नाथु । आणि गगनाऐसा साक्षिभूतु । तोही मीचि ॥८५॥ इहीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा । आणि नामरूपांचाही वोल्हावा । आवरणचि जो ॥८६॥ जैसे जळाचे कल्लोळ । आणि कल्लोळीं आथी जळ । ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवासु मी ॥ ८७ ॥ जो मज होय अनन्य शरण, त्याचें निवारीं मी जन्ममरण । यालागीं शरणागता शरण्य । मीचि एकु ॥८८॥ मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतीगुणें । जीतें जगाचेनि प्राणें । वर्तत असें ॥८९॥ जैसा समुद्र थिल्लर न म्हणतां । भलतेथ बिंबे सविता । तैसा ब्रह्मादि सर्वां भूतां । सुहृद तो मी ॥२९०॥ मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि वोलावा । सृष्टिक्षयप्रभावा । मूळ तें मी ॥९१॥ बीज शाखांतें प्रसवे । मग तें रूखपण बीजीं समावे । तैसें संकल्पें होय आघवें । पाठीं संकल्पीं मिळे ॥९२॥ ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपु । तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु । होय तें स्थान मी ॥९३॥ इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती । जातीचे भेद फिटती । जैं आकारु नाहीं ॥९४॥ तैं संकल्पवासनासंस्कार । मागौतें रचावया चराचर । जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ॥९५॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

अन्वय—अर्जुन, अहं तपामि; अहं वर्षं निगृह्णामि च उत्सृजामि; अहं एव अमृतं च मृत्युः, सत् च असत् [अस्मि] ॥ १९ ॥

मी सूर्याचेनि वेषें । तपें तैं हें शोषे । पाठीं इंद्र होऊनि वर्षें । तैं पुढती भरे ॥ ९६ ॥ अग्नि काष्ठें खाये । तें काष्ठचि अग्नि होये । तैसें मरतें मारितें पाहें । स्वरूप माझें ॥९७॥ यालागीं मृत्यूच्या भागीं

१ अंतःकरणोपाधिरहित स्वरूपांत=निर्गुणांत. २ समजूत; ऐक्यता ३ चतुर्विध वाचा. ४ मंदिर. ५ अकार; उकार व मकार यांसह ६ वंशपरपरा. ७ वेदाची. ८ विश्रांति पावते ९ वांचते. १० आश्रयानें. ११ स्वामी. १२ क्षणभर १३ अग्नीनें जाळावें. १४ मेघानें. १५ जागा. १६ मर्यादा. १७ आज्ञा दिली असतां. १८ आज्ञाधारक. १९ जिव्हाळा. २० वसतिस्थान. २१ रक्षण करणारा. २२ जिवंत. २३ नाला. २४ सूर्य. २५ आवडता. २६ उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस. २७ सांठवण. २८ लय पावतात. २९ जग. ३० देव.

निःसंशय माझ्याशिवाय होत नाही. ७१ प्रकृति व पुरुष ही दोन्ही ज्याच्या अंतःकरणोपाधिरहित स्वरूपांत म्हणजे निर्गुणांत उत्पन्न होतात, तो या विश्वाचा आजा त्रिभुवनांत मीच. ७२ अर्जुना, सर्व ज्ञानाच्या वाटा ज्या गांवांत येऊन मिळतात, व चारी वेदांच्या चव्हाट्यावर ज्याला वेद्य असें म्हणतात; ७३ ज्या ठिकाणीं पुष्कळ प्रकारचीं मतें ऐक्यतेस आलीं; शास्त्रांची एकमेकांशीं ओळख झाली; व चुकलेलीं ज्ञानें जेथें एकत्र मिळाला, असें जें स्थान, त्याला पवित्र असें म्हणतात. ७४ हे पहा — ब्रह्मबीजाला परा, पश्यन्ती मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा हेच अंकुर फुटल्यावर, त्यांचें मंदिर जो ॐकार, तोही मीच होय. ७५ ज्या ॐकाराच्या पोटीं अ, उ व म् अशीं अक्षरें उत्पन्न होतात, व जीं उपजल्याबरोबर तीन वेद उत्पन्न झाले, ७६ म्हणून ऋक्, यजु व साम हे तिन्ही वेदही मीच, व याप्रमाणे वेदांची वंशपरंपराही मीच होय. असें श्रीकृष्ण म्हणाले ७७

कर्मफळ, जगाचें पोषण करणारा, स्वामी, साक्षी, वसतिस्थान, शरणागतांचा रक्षक. अनपेक्ष मित्र, जगताची उत्पत्ति, लय, स्थिति, निधि आणि अविनाशी बीज मी आहें. ॥ १८ ॥

हें सर्व स्थावरजंगम विश्व ज्या प्रकृतीच्या आंत भरलेलें आहे ती प्रकृति श्रमली असतां ज्या ठिकाणीं विश्रांति पावते, तें उत्तम स्थान मी; ७८ आणि ज्याच्यामुळें ही प्रकृति वांचते, ज्या या आश्रयानें विश्व प्रवर्तते, व जो प्रकृतीच्या निमित्तानें सत्त्व, रज, तम या गुणांचा उपभोग घेतो, ७९ तो विश्वलक्ष्मीचा पति मीच; आणि, अर्जुना, सर्व त्रैलोक्यचा स्वामीही मीच. २८० आकाशानें सर्व ठिकाणीं असावें, वायूनें क्षणभर देखील स्वस्थ राहूं नये, अग्नीनें जाळावें, मेघानें वृष्टि करावी, ८१ पर्वतांनीं आपली जागा सोडू नये, समुद्रानें आपली मर्यादा ओलांडूं नये, व पृथ्वीनें सर्व भूतांचा भार वहावा, ही आज्ञा माझी आहे. ८२ मीं बोलविल्यानें वेद बोलतात, मी चालविल्यानें सूर्य चालतो, सर्व जगाचा चालक जो प्राण, तोही मी हालविल्यानें हालतो; ८३ आणि मींच आज्ञा दिली असतां भूतांना काळ ग्रासतो. अर्जुना, याप्रमाणें हाच सर्व ज्याची आज्ञाधारक असून आपआपलीं कामें करतात, ८४ असा जो समर्थ, तो जगाचा नाथ मी; व आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणीं असून साक्षिभूत असणारा तोही मीच. ८५ हे पांडवा, याप्रमाणें या नामरूपांनीं जो सर्वत्र भरलेला आहे, आणि जो आपणच नामरूपांचाही जिव्हाळा आहे ८६ ज्याप्रमाणें लाटा पाण्यांतच उत्पन्न होतात, आणि लाटांतही पाणी असतें, त्याप्रमाणें जग माझ्यांत व मी जगांत आहें ८७ जो मला एकनिष्ठपणें शरण येतो, त्याला जन्ममरणांपासून मी मुक्त करतों, म्हणून शरणागताचें रक्षण करणारा एकटा मीच आहें. ८८ प्रकृतीच्या वेगळाल्या गुणांनीं, मी एक असून अनेकपणानें जगांतील प्राणिमात्रांत प्राणरूपानें असतों. ८९ ज्याप्रमाणें, हा समुद्र किंवा हा नाला असें न म्हणतां सूर्य सर्व ठिकाणीं प्रकाशित होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मापासून चिलटापर्यंत प्राणिमात्राला आवडता म्हणून जो आहे तो मीच. २९० हे पांडवा, या त्रिभुवनाचें जीवन, आणि उत्पत्ति, स्थिति, लय ह्या तिन्ही अवस्थांचें जो मूळ तो मीच. ९१ बीजापासून वृक्ष व शाखा उत्पन्न होतात, पुढें तें झाडच बीजांत समावेश पावतात; त्याप्रमाणें, आदिसंकल्पापासून सर्व जगाची उत्पत्ति होऊन पुनः तें जग आदिसंकल्पांतच लय पावतें. ९२ असें अव्यक्त वासनारूप जगाचें बीज जो संकल्प, त्याला कल्पांतीं जेथें राहण्यास ठिकाण मिळतें, तें मीच. ९३ जेव्हां निराकार स्वरूप प्रकट होतें तेव्हां हीं सर्व नाना रूपें लय पावतात, वर्णव्यक्ति नाहींतशा होतात, व जातीचे भेदही राहत नाहींत; ९४ तेव्हां पुनः जग निर्माण करण्याकरितां संस्काररूप वासनाशक्ति धारण करून ज्या ठिकाणीं देव राहतात, तें ठिकाणही मीच ९५

हे पार्था, मी सूर्यरूपानें ऊन पाडतों; मी पर्जन्य आवरून धरितों व पाडतों; मीच अमृत, मृत्यु मीच, सत् म्हणजे विद्यमान असणाऱ्या वस्तु (कार्य) व असत् म्हणजे त्यांचें कारण मीच आहें. ॥ १९ ॥

मी सूर्याच्या रूपानें ज्या वेळेस तापतों, त्या वेळेस हें जग कोरडें होतें; आणि पुनः इंद्राच्या रूपानें पाऊस पाडतों, तेव्हां पुनः समृद्धि होते ९६ ज्याप्रमाणें अग्नीनें काष्ठ भक्षण केल्यावर तेंच काष्ठ पुनः अग्नि होतें, त्याप्रमाणें मरणारे व मारणारें स्वरूप माझेंच आहे. ९७ यावरून, मृत्यूच्या भागांतील जीं जीं

जें जें। तेंही पैं रूप माझें। आणि न मरतें तंव सहजें। मीचि आहें ॥९८॥ आतां बहु बोलोनि सांगावें। तें एकिहेळां[1] घे पां आघवें। तरी सतासतें[2] तही जाणावें। मीचि पैं गा ॥९९ म्हणोनि अर्जुना मी नसें। ऐसा कवणु ठाव असे। परि प्राणियांचें दैव कैसें। जे न देखती मातें ॥३००॥ तरंग पाणियेवीण सुकती। रश्मि वातीवीण न देखती। तैसे मीचि त मी नोहती। विस्मो देखें ॥१॥ हें आंत बाहेर मिया कोंदलें। जग निखिल माझेंचि वोतिलें। कीं कैसें कर्म तयां आड आलें। जे मीचि नाहीं म्हणती ॥२॥ परि अमृतकुहां[3] पडिजे। का आपणपयातें कडिये काढिजे। ऐसे अर्थी काय कीजे। अप्राप्तासि[4] ॥३॥ ग्रासा एका अन्नासाठीं। अंधु धांवताहे किरीटी। आढळला चिंतामणि पायें लोटी। आंधळेपणें ॥४॥ तैसें ज्ञान जें सांडूनि जाये। तैं ऐसी हे दशा आहे। म्हणोनि कीजे तें केलें नोहे। ज्ञानेंविण ॥५॥ आंधळेया गरुडाचे पांख आहाती। ते कवणा उपेगा जाती। तैसे सत्कर्मांचे उपखे[5] ठाती। ज्ञानेंविण ॥६॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोक-
मश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥

अन्वय–त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्य सुरेंद्रलोकं आसाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगान् अश्नंति. ॥ २० ॥

देख पां गा किरीटी। आश्रमधर्मांचिया[6] राहाटी। विधिमार्गा कसवटी। जे आपणचि होती ॥ ७ ॥ यजन करितां कौतुकें। तिहीं वेदांचा माथा तुके। क्रिया फळेंसि उभी ठाके। पुढां जयां ॥ ८ ॥ ऐसे दीक्षित जे सोमप[9]। जें आपणचि यज्ञाचें स्वरूप। तिहीं तया पुण्याचेनि नांवें पाप। जोडिलें देखें ॥९॥ जे श्रुतित्रयातें जाणोनि। शतवरी यज्ञ करूनि। यजिलिया मातें चुकोनि। स्वर्गा वरिती ॥ ३१० ॥ जैसें कल्पतरूतळवटीं। बैसोनि झोळिये देतसे गांठी। मग निर्दैवं[10] निघे किरीटी। दैन्यचि[11] करू ॥ ११ ॥ तैसे शतक्रतु[12] यजिलें मातें। कीं ईप्सिताति[13] स्वर्गसुखातें। आतां पुण्य कीं हें निरुतें। पाप नोहे ॥१२॥ म्हणोनि मजवीण पावजे स्वर्गु। तो अज्ञानाचा पुण्यमार्गु। ज्ञानिये तयातें उपसर्गु-[14]। हानि म्हणती ॥१३॥ येऱ्हवीं तरी नरकींचें दुःख। पावोनि स्वर्गा नाम कीं सुख। वांचूनि नित्यानंद गा निर्दोष। तें स्वरूप माझें ॥१४॥ मज येतां पैं सुभटा। या द्विविधा गा आव्हांटा[15]। स्वर्गु नरकु या वाटा। चोरांचिया ॥१५॥ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे। पापात्मकें पापें नरका जाइजे। मग मातें जेणें पाविजे। तें शुद्ध पुण्य ॥ १६ ॥ आणि मजचिमाजीं असतां। जेणें मी दुऱ्हावें पांडुसुता। तें पुण्य ऐसें म्हणतां। जीभ न तुटे काइ ॥१७॥ परि हें असो आतां प्रस्तुत। ऐकें यापरी त दीक्षित। यजूनि मातें यांचित[16]। स्वर्गभोगु ॥१८॥ मग मी न पविजे ऐसें। जें पापरूप पुण्य असे। तेणें लाधलेनि[17] सैरेसें[18]। स्वर्गा येती ॥१९॥ जेथ अमरत्व हें सिंहासन। ऐरावतासारिखें वाहन। राजधानी भुवन। अमरावती ॥३२०॥ जेथ महासिद्धींचीं भांडारें। अमृताचीं कोठारें। जिये गांवीं खिल्लारें[19]। कामधेनूंचीं ॥२१॥ जेथ वोळगे[20] देव पाईका[21]। सैंघ[22] चिंतामणीचिया भूमिका। विनोदवनवाटिका[23]। सुरतरूंचियां[24] ॥२२॥ गंधर्व गात गाणीं। जेथ रंभेऐशिया नाचणी। उर्वशीमुख्य विलासिनी। अंतौरियां[25] ॥२३॥ मदन वोळगे[26] शेजारें[27]। जेथ चंद्र शिंपे सांबरें[28]। पवनाऐसे म्हैणियारे[29]। धांवणे जेथ ॥२४॥ पैं बृहस्पती मुख्य आपण। ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण। तोंटिये सुर-

१ एकदा. २ व्यक्त व अव्यक्त. ३ कूपांत. ४ अभाग्यास ५ श्रम व्यर्थ होतात. ६ वर्णविहित धर्मानें. ७ आचरण करून. ८ कर्मानी. ९ [यज्ञांतील] सोमपान करणारे. १० हतभाग्य. ११ भिक्षा मागण्यास. १२ शंभर यज्ञांनीं. १३ इच्छितात. १४ जन्ममरण. १५ आडमार्ग. १६ इच्छा करतात १७ प्राप्त झाल्याने १८ हौसेनें. १९ कळप. २० वागण्याकरितां. २१ चाकर. २२ सर्वत्र २३ उपवनें. २४ कल्पतरूंच्या २५ स्त्रिया २६ चाकरी करितो, २७ शेजघरांत. २८ सडासंमार्जन. २९ पंक्तीला.

रूपें आहेत तीं तीं माझींच आहेत, आणि न मरणारीही रूपें सहज माझींच आहेत. ९८ आतां फार बाळून काय सांगावें? सर्व तुला एकदाच सांगतें कीं, व्यक्त व अव्यक्त रूपें हीं माझाच आहेत असे जाण ९९ म्हणून, अर्जुना, मी नाहीं असे कोणतें ठिकाण आहे? परंतु प्राणिमात्राच दैव काय चमत्कारिक आहे, कीं ते मला पहात नाहींत ३०० ज्याप्रमाणें लाटा पाण्याशिवाय आटाव्या किंवा सूर्यकिरण दिव्याच्या उजेडाशिवाय दिसू नयेत, त्याप्रमाणें, सर्व जीव मीच बनलेला असून, ते मला ओळखत नाहीत, हें केवढें आश्चर्य आहे पहा. १ ह्या सकल विश्वात अंतर्बाह्य मीच भरलेला आहें, व हें जग मद्रूपच आहे; परंतु जीवांचीं कर्में त्यांस कशीं आड येतात पहा, कीं ते मलाच 'नाहीं' असें म्हणतात. २ परंतु अमृताच्या कूपांत पडल्यावर ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य आपल्याला बाहेर काढा असें म्हणतो, तेव्हा अशा त्या अभाग्याला काय म्हणावें! ३ हे किरिटी, अन्नाकरितां धावणाऱ्या अंधळ्याला चिंतामणि सापडला असतां दृष्टि नसल्यामुळें तो जसा त्याला पायानें लोटून देतो, ४ त्याप्रमाणें ज्ञानाचा त्याग केला म्हणजे स्थिति होते, म्हणून ज्ञानाशिवाय जीं जीं कर्में केलीं तीं न केल्यासारखीं आहेत. ५ अधळ्याला गरुडाचे पंख जरी मिळाले, तरी त्यांचा त्याला काय उपयोग होणार? त्याचप्रमाणें, ज्ञानाशिवाय सत्कर्मांचे श्रम व्यर्थ आहेत. ६

तीन वेद जाणणारे, सोमपान करणारे व त्या योगानें निष्पाप झालेले याज्ञिक यज्ञांचे योगनें माझें पूजन करून स्वर्गप्राप्तीविषयीं प्रार्थना करितात; व ते दीक्षित पुण्यफलरूप स्वर्गात जाऊन तथें दिव्य असे देवांचे भोग भोगतात. ॥ २० ॥

अरे अर्जुना, हें पहा-वर्णविहित धर्माचें आचरण करून जे आपणच विधिमार्गाची कोटी बनतात, (वेदांत सांगितल्याप्रमाणे यथाविधि आचरण करतात,) ७ ते यज्ञ करू लागले म्हणजे तिन्ही वेद संतोष पावून मान डोलावतात, व त्यांच्यापुढें क्रियाही फलप्राप्तीसह उभी राहते. ८ याप्रमाणें यज्ञांतील सोमपान करणारे यज्ञकर्ते (दीक्षित) जे आपणच यज्ञरूप होतात, त्यांनीं, नांव मात्र पुण्य, परंतु खरोखर पापाचीच जोड केली असें समज. ९ जे ऋक्, यजु व साम या तिन्ही वेदांस जाणून शंभर यज्ञांनीं माझें यजन करतात; परंतु माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करतात. १० अर्जुना, ज्याप्रमाणें एखादा हतभाग्य मनुष्य कल्पतरूचे खालीं बसून झोळीच्या पदरास गांठी मारतो, आणि मग भिक्षा मागण्यास निघतो, ११ त्याप्रमाणें, शंभर यज्ञांनीं माझें यजन करून ते स्वर्गसुखाची इच्छा करतात, तेव्हां हें पुण्य नसून खरोखर पाप नव्हे का? १२ म्हणून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून जे स्वर्गाला जातात, त्यांना अज्ञानी लोक पुण्यमार्गी म्हणोत; परंतु ज्ञानी जे आहेत, ते, तो जन्ममरणरूप फेऱ्यांत पडून त्याची हानि झाली असें म्हणतात. १३ एरव्हीं नरकांतील दुःखाच्या मानानें स्वर्गप्राप्तीला सुख म्हणतां येईल; परंतु या दोहोंशिवाय अखंड आनंददायक व निर्दोष असें जें सुख, तें माझें स्वरूप होय १४ हे महावीरा अर्जुना, माझ्या प्राप्तीला स्वर्ग व नरक हे दोन आडमार्ग असून चोरांच्या वाटा आहेत. १५ स्वर्गप्राप्ति पुण्यात्मक पापानें होते, व नरकप्राप्ति पापात्मक पापानें होते. पण ज्या योगानें माझी प्राप्ति होते, तें शुद्ध पुण्य समज. १६ हे पांडुसुता, माझाच अंश असून ज्या कर्मामुळें मी अंतरतों, त्याला पुण्य असें जर म्हटलें तर जीभ तुटणार नाहीं काय? १७ परंतु हें आतां राहूं दे. याप्रमाणें ते दीक्षित माझें यजन करून स्वर्गभोगांची इच्छा करतात. १८ मग ज्या पुण्यानें मी पावणार नाहीं असें पापरूप पुण्य प्राप्त करून हौसेनें स्वर्गी जातात. १९ जेथें अमरत्व हेच सिंहासन, ऐरावतासारखें वाहन, अमरावती हें राजधानीचें शहर; ३२० जेथें अष्टमहासिद्धींचीं भांडारें आहेत, अमृताचीं कोठारें आहेत, व ज्या गांवात कामधेनूचे कळपचे कळप आहेत; २१ जेथें देवांच्या चाकरांना वागण्याकरितां चिंतामणींच्या वाटा आहेत व कल्पतरूंचीं उपवनें आहेत; २२ जेथें गंधर्व गायन करताहेत, रंभेसारख्या नृत्य करणाऱ्या आहेत, व विलासिनी स्त्रियांत जेथें उर्वशी मुख्य आहे; २३ ज्या ठिकाणीं मदन सेजघरांत चाकरी करतो आहे, चंद्र सडासमार्जन करतो आहे, व वायूसारखे धावणारे चाकर आहेत, २४ जेथें इंद्राला आशीर्वाद देणारांत बृहस्पतीसारखे मुख्य ब्राह्मण आहेत, व ज्यां-

गण । बहुवस जेथें ॥२५॥ लोकपाळ रांगेचे । राउत जिये पदवीचे । उच्चैःश्रवा खांचे । खोलणिये ॥२६॥ हे असो बहु ऐसें । भोग इंद्रसुखासरिसे । ते भोगिजती जंव असे । पुण्यलेशु ॥२७॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभंते ॥२१॥

अन्वय–ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे [सति] मर्त्यलोकं विशन्ति. एवं त्रयीधर्मं अनुप्रपन्नाः कामकामाः [दीक्षिताः] गतागतं लभन्ते ॥ २१ ॥

मग तया पुण्याची पांउटी सरे । सवेंचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका ॥ २८ ॥ जैसा वेश्याभोगा कवडा वेचे । मग दारही चपू न ये तियेचें । तैसें लाजरवाणें दीक्षिताचें । काय सांगों ॥२९॥ एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले । तयां अमरपण तें वावो जालें । आतां मृत्युलोकु ॥ ३३० ॥ मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनि विष्ठेच्या दाथरां । उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्म मरती ॥ ३१ ॥ अगा स्वप्नीं निधान फावे । परि चेइलिया हारपे आघवें । तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ॥३२॥ अर्जुना वेदविद जऱ्ही जाहला । तरी मातें नेणतां वायां गेला । कण सांडूनि उपणिला । कोंडा जैसा ॥३३ म्हणऊनि मज एकेविण । हे त्रयीधर्म अकारण । आतां मातें जाणोनि कांहीं नेण । तूं सुखिया होसी ॥३४॥

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् २२

अन्वय–अनन्याः चिन्तयन्तः [सन्तः] ये जनाः मां पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं अहं वहामि. २२

पैं सर्वभावेंसीं उखितें[16]। जे वोपिले[17] मज चित्तें । जैसा गर्भगोळु उद्यमातें । कोणाही नेणे ॥३५॥ तैसा मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटेंचि नाहीं । मजचि नाम पाहीं । जिणेंयां ठेविलें ॥३६॥ ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतितसांते मातें । जे उपासिती तयांतें । मीचि सेवीं ॥ ३७ ॥ ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणीं । तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ॥३८॥ मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पडिलें आघवें । जैसी अजातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये[24] ॥३९॥ आपुली तहान भूक नेणे । तान्हया निकें[25] तें माउलीसचि करणें । तैसे अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करीं ॥३४०॥ तया माझिया सायुज्यांची चाड । तरि तेंचि पुरवीं कोड[27] । कां सेवा म्हणता तरी आड । प्रेम सुयें ॥४१॥ ऐसा मनीं जो जो धरिती भावो । तो तो पुढां पुढां लागे तयां देवों । आणि दिधलियाचा निर्वाहो[30] । तोही मीचि करीं ॥४२॥ हा योगक्षेमु[31] आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयाचिया सर्वभावा । आश्रयो मी ॥ ४३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् २३

अन्वय–अपि ये अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया अन्विताः यजन्ते, ते अपि, कौंतेय, अविधिपूर्वकं मां एव यजन्ति. २३

आतां आणीकही संप्रदायें । परि मातें नेणती समवायें[32] । जे अग्निइंद्रसूर्यसोमाये । म्हणऊनि यजिती ॥४४॥ तेही कीर मातेंचि होये । कां जे हें आघवें मीचि आहें । परि ते भजती उजरी[33] नव्हे । विषम पडे ॥४५॥ पाहें पां शाखा पल्लव रुखाचे[35] । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घापे ॥४६॥ कां दहाही इंद्रियें आहाती । इयें जरी एकेचि देहींचीं होतीं । आणि इहीं सेविले विषयो

१ जय मिळविलेले सरदार. २ खासगी. ३ कोतवाल ४ पुंजी. ५ अभिमान. ६ सर्व द्रव्य. ७ इच्छा केला. ८ गुहेत. ९ धरात. १० ठेवा. ११ दीक्षितांचे. १२ वेदार्थज्ञानी. १३ वाऱ्यावर धरला. १४ वेदोक्त धर्म. १५ व्यर्थ. १६ उत्कें. १७ विकले. १८ उद्योग. १९ वांचून. २० ऐक्यतेस पावून. २१ भजनीं. २२ चिंता. २३ पंख न फुटलेल्या पक्ष्याच्या. २४ वाचवित. २५ सुखकारक. २६ ऐक्याची २७ कौतुक. २८ दरम्यान. २९ वारंवार. ३० रक्षण. ३१ योग=अप्राप्तीची प्राप्ति; क्षेम=प्राप्तीचे रक्षण. ३२ सर्वव्यापकरूपानें. ३३ पद्धत. ३४ चुकलेले. ३५ झाडाचे. ३६ घातलें पाहिजे.

च्या पंक्तीला देवमंडळी आहेत, २५ ज्यांच्या सभोंवतीं लोकपालांसारखे राजे चालत असून, जय मिळविलेले पदवीधर सरदार आहेत, व उच्चैःश्रवा नामक खाजगी कोतवालघोडा आहे. २६ हें असो; याप्रमाणें, जोंपर्यंत पुण्याचा अंश आहे, तोंपर्यंत ते इंद्राच्या सुखासारखे पुष्कळ भोग भोगतात. २७

ते त्या विस्तीर्ण स्वर्गलोकाचा उपभोग घेऊन पुण्य संपल्यावर मृत्युलोकांत येतात; आणि याप्रमाणें तीन वेदांत सांगितलेलें केवळ कर्म करणारे कामुक लोक जन्ममृत्यूंची यातायात पावतात. ॥ २१ ॥

मग त्यांच्या पुण्याची पुंजी संपतांक्षणींच इंद्रपणाचा अभिमान लोपून ते मृत्युलोकीं माघारे येतात. २८ ज्याप्रमाणें वेश्येच्या पायीं एखाद्यानें आपलें सर्व द्रव्य खर्च केल्यानंतर त्याला तिच्या दाराला बोट देखील लावण्याची सत्ता नसते, त्याप्रमाणें या यज्ञकर्त्यांची स्थिति फार लाजिरवाणी होते, ती तुला काय सांगूं? २९ याप्रमाणें, ज्या वेळेस जपावयाचें, त्या वेळेस मला चुकून ज्यांनीं पुण्यमार्गाच्या आचरणानें स्वर्गप्राप्ति करून घेतली, त्यांचें अमरत्व वायां जाऊन शेवटीं ते मृत्युलोकीं परत येतात. ३३० नंतर मातेच्या उदररूप गुहेंत विष्टेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत उकडून पक्व दशेंत येतात, आणि जन्माला येऊन मरण पावतात. ३१ अरे, स्वप्नांत प्राप्त झालेला ठेवा जसा जागृत झाल्यावर सर्व नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें यज्ञकर्त्यांचें सुख आहे असें समज. ३२ अर्जुना, ज्याप्रमाणें धान्य काढून घेतलेला कोंडा उफणला असतां व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणें, वेदार्थज्ञानी जरी झाला, तरी मला जाणल्याशिवाय त्याचा जन्म व्यर्थ होय. ३३ म्हणून माझ्या एकट्याशिवाय हे तिन्ही वेदोक्त धर्म व्यर्थ आहेत; तेव्हां आतां मलाच जाण, दुसरें कांहीं मनांत आणूं नको, म्हणजे सुखी होशील. ३४

जे लोक एकनिष्ठ होऊन माझें चिंतन करून माझी उपासना करतात, त्या सर्वदा माझ्याशीं युक्त असलेल्या निष्काम भक्तांचा योगक्षेम मी चालवितों. ॥ २२ ॥

हें पहा—ज्यांनीं आपलें चित्त सर्वभावेंकरून माझ्याच ठिकाणीं उक्तें विकलें आहे; ज्याप्रमाणें गर्भांतील गोळा कोणताही उद्योग करावयाचें जाणत नाहीं, ३५ त्याप्रमाणें ज्यांना माझ्यावांचून दुसरें कांहींच चांगलें दिसत नाहीं; व ज्यांनीं माझ्याचकरितां आपला जीव ठेवला आहे; ३६ अशा प्रकारें एकनिष्ट अंतःकरणानें जे माझें चिंतन करून माझी सेवा करतात, त्यांची सेवा मीच करतों. ३७ ते ऐक्यतेस पावून ज्या वेळेस माझ्याच भजनीं लागले, त्याच वेळेस त्यांची चिंता मला पडली. ३८ मग जें जें कांहीं करण्याचें ते मनांत आणतात, तें सर्व मला करावें लागतें. ज्याप्रमाणें पंख न फुटलेल्या पक्ष्यांच्या जीवनाकरितां पक्षीणच सारखी खटपट करीत असते, ३९ किंवा, आपली तहानभूक न जाणतां, आपल्या तान्ह्या लेंकरास जें सुखकारक तेंच आईला करावें लागतें, त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं मनापासून सर्व भाव मजवर टाकला आहे, त्यांचें सर्व इच्छित मीच करतों. ३४० त्यांना माझ्या ऐक्याची इच्छा झाली, तर मी त्यांचें कौतुक पुरवितों; किंवा माझी सेवाच करावी असें तें म्हणतील, तर त्यांच्या व माझ्या मध्यें प्रेमभाव उत्पन्न करतों. ४१ याप्रमाणें ते आपल्या मनांत जी जी इच्छा करतात, ती ती वारंवार मला पुरवावी लागते; आणि जें त्यांना दिलेलें असतें, त्याचें रक्षणही मीच करतों. ४२ हे पांडवा, ज्यांचा सर्व भाव मजवरच असतो, त्यांचा योगक्षेम मजवरच पडतो. ४३

अन्य देवतांची भक्ति करणारेही जे लोक श्रद्धायुक्त होत्साते त्या देवतांचें यजन करतात, ते देखील, अर्जुना, माझेंच यजन करतात; परंतु हें त्यांचें करणें अविधिपूर्वक (अज्ञानपूर्वक) असतें. ॥ २३ ॥

आतां, मी सर्वव्यापकरूपानें आहें असें न जाणून प्रत्येक सांप्रदायिक लोक अग्नि, इंद्र, सूर्य, चंद्र यांना मीच जाणून भजतात; ४४ तें त्यांचें पूजन खरोखर माझेंच होतें, कारण या सर्व जगांत मीच भरून राहिलेला आहें; परंतु तें त्यांचें भजन पद्धतशीर नसून चुकलेलें असतें. ४५ हें पहा—वृक्षांच्या शाखा, पानें वगैरे एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेलीं नव्हत का? परंतु पाणी जें घालावयाचें, तें मुळाशींच घातलें पाहिजे; ४६ किंवा दहा इंद्रियें जरी एकाच देहाचीं आहेत, आणि त्यांनीं सेवन केलेले विषय जरी एकाच

जाती । एकाचि ठायां ॥४७॥ तरि करोनि रससोयें[1] बरवी । कानीं केविं भरावी । फुलें आणोनि तुरंबावीं[2] । डोळां केविं ॥४८॥ तेथ रसु तो मुखेंचि सेवावा । परिमळु तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तों यजावा[3] । मीचि म्हणोनि ॥४९॥ येर मातें नेणोनि भजन । तें वांयांचि गा आनेंआनें[4] । म्हणोनि कर्मांचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ॥३५०॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते २४

अन्वय— हि अहं सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एवच [अस्मि]; तु मां तत्त्वेन न अभिजानान्ति अतः ते च्यवन्ति. २४

येऱ्हवीं पाहें पां पंडुसुता । या यज्ञोपहारां[5] समस्तां । मीवांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ॥५१॥ मी सकळां यज्ञांचा आदि । आणि यजना या मीचि अवधि[6] । कीं मातें चुकोनि दुर्बुद्धि । देवां भजले ॥५२॥ गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें । माझें मज देती तैसें । परि आनानीं भावीं ॥५३॥ म्हणऊनि ते पार्था । मातें न पवतीचि सर्वथा । मग मनीं वाहिलीं जेआस्था । तेथ आले ॥५४॥

यांति देवव्रता देवान्
पितॄन्यांति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या
यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

अन्वय— देवव्रताः देवान् यान्ति; पितृव्रताः पितॄन् यान्ति; भूतेज्याः भूतानि यान्ति; मद्याजिनः अपि मां यान्ति. ॥ २५ ॥

मनें वाचा करणीं[8] । जयांचीं भजनें देवांचिया वाहणीं[9] । ते शरीर जातियेक्षणीं । देवचि जाले ॥५५॥ अथवा पितरांचीं व्रतें । वाहती जयांचीं चित्तें । जीवित सरलिया तयांतें । पितृत्व वरी ॥५६॥ कां क्षुद्रदेवतादि भूतें । तियेंचि जयांचीं परमदैवतें । जिहीं अभिचारिकीं[10] तयांतें । उपासिलीं ॥५७॥ तयां देहाची जवनिका[11] फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाहली । एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्में तयां ॥५८॥ मग मीचि डोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मीचि मनीं भाविलो[12] । वानिला[13] वाचा ॥५९॥ सर्वांगीं सर्वांठायीं । मीचि नमस्कारिला जीहीं । दानपुण्यादिकें जें कांहीं । तें माझियाचि मोहरीं[14] ॥३६०॥ जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे आंतबाहेरि मियांचि धाले[15] । जयांचें जीवित्व जोडलें[16] । मजचिलागीं ॥ ६१ ॥ जे अहंकारु वाहत आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं[17] । जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ॥६२॥ जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुली संभ्रम[18] । नेणती[19] लोक ॥६३॥ जयांचीं जाणती मजचि शास्त्रें । मी जोडें जयांचेनि मंत्रें । ऐसे जे चेष्टा[20]-मात्रें । भजले मज ॥६४॥ ते मरणाऐलीचकडे । मज मिळोनि गेले फुडे । मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केविं॥६५॥म्हणोनि मद्याजी[21] जे जाहाले । ते माझियाचि सायुज्या[22] आले । जिहीं उपचार[23]मिषें दिधलें । अर्पणपें[24] मज॥६६॥पै अर्जुना माझे ठायीं । आपणपेंवीण सौरसु[25] नाहीं । मी उपचारें कवणाही । नाकळें गा ॥ ६७ ॥ एथ जाणीव[26] करी तोचि नेणे । आंथिलेंपण[27] मिरवी तेंचि उणें । आम्ही जाहलों[28] ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ॥६८॥ अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपे हन जे हुटहुटी[29] । ते तृणा एकासाठीं । न सरे[30] एथ ॥६९॥ पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्ही वेदापासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोल कें आथी ॥३७०॥ तोही आंथरुणातळवटीं दडे । येरें[31] नेति[32] नेति म्हणोनि बहुडे[33] । एथ सनकादिक[34]

१ स्वयंपाक. २ हुंगावीं. ३ पूजा करावी. ४ कांहीं तरी. ५ यज्ञोपचार. ६ शेवट. ७ धरली. ८ इंद्रियांनीं. ९ कारणें; निमित्तानें. १० घातक मार्गांनीं. ११ पडदा. १२ ध्यान केलें. १३ वर्णन केलें. १४ उद्देशानें. १५ तृप्त झाले. १६ खर्च केलें. १७ कीर्ति वाढविण्याकरितां. १८ वेडावून जातात. १९ पर्वा करीत नाहींत. २० सर्व व्यवहारांत. २१ माझी पूजा करणारे. २२ ऐक्यास. २३ सेवेच्या मिषानें. २४ आपलेपणा. २५ प्रेम. २६ ज्ञानी म्हणविणारा. २७ कृतार्थ. २८ मुक्त झालों. २९ घमेंड. ३० योग्यता नसते. ३१ वेद. ३२ हें नव्हे, हें नव्हे. ३३ मागें सरे. ३४ सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार हे ब्रह्मदेवाचे चार मानसपुत्र सदोदीत पांच वर्षांचे व नग्न अशा स्थितींत असून पूर्ण ब्रह्मज्ञानी आहेत.

ठिकाणीं जातात, ४७ तरी उत्तम स्वयंपाक करून तो कानांत कसा घालावा? आणि फुलें आणून डोळ्यांनीं कशीं हुंगावीं? ४८ तर अन्न हें तोंडानेंच सेवन केलें पाहिजे, आणि सुवास हा नाकानेंच घेतला पाहिजे; त्याचप्रमाणें, माझी पूजा करणें ती मीच समजूत केली पाहिजे. ४९ एरव्हीं, मला न जाणतां जें भजन करणें, तें कांहीं तरी असून व्यर्थ होय. म्हणून, कर्म आचरण्यास ज्ञान ही दृष्टि आहे, तर तें ज्ञान निर्दोष असें झालें पाहिजे. ३५०

कारण, मी सर्व यज्ञांचा भोक्ता व स्वामी आहें; पण हे अन्यदेवताभक्त मला तत्त्वत: जाणीत नाहींत, म्हणून ते मुख्य यज्ञफलाला मुकतात. (माझी प्राप्ति त्यांना होत नाहीं.)॥२४॥

अर्जुना, एरव्हीं असें पहा कीं, या सर्व यज्ञोपचारांचा माझ्यावांचून दुसरा कोण भोक्ता आहे? ५१ मी सर्व यज्ञांचा आदि आहें, व यजनाचा शेवटही मीच आहें; परंतु दुर्बुद्धि जे असतात, ते मला सोडून इंद्रादि देवांस भजतात. ५२ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी देव व पितर यांच्या नांवानें गंगेंतच अर्पण करतात, त्याप्रमाणें ते माझें मलाच देतात; पण निराळ्या भावानें! ५३ म्हणून, पार्था, ते कधींही मला पावत नाहींत; परंतु मनांत जी इच्छा धारण करतात, त्या ठिकाणीं जातात. ५४

देवांची उपासना करणारे देवलोकास जातात; पितृभक्तांना पितृलोक मिळतो; क्षुद्र देवतादि भूतांचे पूजकांस भूतांची प्राप्ति होते; आणि माझें भजन करणाऱ्यांस माझी प्राप्ति होते. ॥२५॥

मन, वाचा व इंद्रियें यांच्या योगानें जे इंद्रादि देवांचें भजन करतात, ते, शरीर जातांक्षणींच देवरूप होतात. ५५ अथवा, ज्यांच्या मनानें पितरांचीं व्रतें करण्याचें घेतलें आहे, त्यांना प्राणांतीं पितृलोक प्राप्त होतो; ५६ किंवा वेताळादि पिशाच व क्षुद्र देव हीं ज्यांचीं परम दैवतें आहेत, व ज्यांनीं घातक अशा जारणमारण कर्मांनीं त्यांची उपासना केली आहे, ५७ त्यांना, देहाचा पडदा पडतांच पिशाचयोनीची प्राप्ति होते. अशा प्रकारें त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें त्यांचीं कर्में त्यांना फळतात! ५८ मग जे दृष्टीनें मलाच पाहतात, कानांनीं माझ्या नांवाचेंच श्रवण करतात, मनानें माझेंच ध्यान करतात, व माझेंच वर्णन करतात, ५९ सर्वांगानें व सर्व ठिकाणीं मलाच नमस्कार करतात, दानें, पुण्य वगैरे सर्व कांहीं माझ्याच उद्देशानें करतात, ३६० ज्यांनीं माझ्या नामस्मरणाचेंच अध्ययन केलें आहे, जे माझ्याच योगानें अंतर्बाह्य तृप्त झाले आहेत, ज्यांनीं आपलें आयुष्य माझ्याकडेच खर्च केलें आहे, ६१ ज्यांना माझ्याशिवाय दुसऱ्या कसल्याही प्राप्तीची इच्छा नाहीं, आम्ही हरीची कीर्ति वाढविणारे आहों असा जे अहंकार बाळगतात, ६२ माझीच इच्छा करून ज्यांचां इच्छा पूर्ण होते, जे मजवरच प्रेम ठेवून आनंदित होतात, जे माझ्याचमुळें वेडावून जाऊन लोकांची पर्वा करीतनासे होतात, ६३ मलाच जाणणें हींच ज्यांचीं शास्त्रें आहेत, आणि ज्यांच्या गुरुमंत्रानें माझी प्राप्ति इतरांना होते, व अशा प्रकारें जे सर्व व्यवहारांत माझ्याशिवाय इतर कोणाचेंच भजन करीत नाहींत, ६४ ते मरणाच्या अगोदरच मद्रूप होऊन जातात; मग मरणानंतर माझ्याशिवाय दुसरीकडे कसे जातील? ६५ म्हणून, माझें यजन करणारे जे होतात, ते माझ्यांत मिसळतात; कारण, त्यांनीं सेवेच्या हेतूनें आपलेपणा मला अर्पण केला आहे. ६६ अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं आत्मत्वसमर्पण केल्याशिवाय माझ्यावर त्यांचें खरें प्रेम उत्पन्न होत नाहीं. म्हणून, दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें मी प्राप्त होत नाहीं. ६७ मजविषयीं ज्ञान झालें असें जो म्हणतो, त्याला खरोखर माझें ज्ञान होत नाहीं. मी कृतार्थ झालों असें जो दाखवितो, तो कृतार्थ होत नाहीं. मी मुक्त झालों असें जो म्हणतो, तो खरोखर मुक्त होत नाहीं. ६८ अथवा, हे किरीटी, आम्हीं यज्ञ केले, आम्हीं धर्म केला, किंवा आम्हीं तप केलें, असीं जे घमेंडी बाळगतात, त्यांना माझ्या प्राप्तीच्या मानानें पाहिलें असतां काडीइतकीही योग्यता नसते. ६९ हें पहा—ज्ञानबलांत वेदाहून कोणी अधिक जाणता आहे काय? किंवा शेषापेक्षां बोलण्यांत किंवा मुखांनीं कोणी अधिक आहे काय? ३७० पण तो शेषही ज्याच्या अंथरुणाखालीं दडतो, वेदही "नेति नेति"

वेडे । पिसे जाहले ॥७१॥ करितां तापसांची कड-सणी[1] । कवणु जवळां ठेविजे शूळपाणी[2] । तोहि अ-भिमानु सांडूनि पायवणी[3] । माथां वाहे ॥७२॥ ना-तरी आथिलेपणें[4] सरिशी । कवणी आहे लक्ष्मियेऐसी । श्रियेसारिखिया[5] दासी । घरीं जियेतें ॥ ७३ ॥ तिया खेळतां करिती घरकुलीं । तयां नामें अमरपुरें जरि ठेविलीं । तरि न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ॥ ७४ ॥ तिया नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती । तिया जेऊते झाडां पाहाती । ते कल्पवृक्ष ॥ ७५ ॥ ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्यें घरींचिया पाइका[6] । ते लक्ष्मी मुख्यनायका । न मनेचि[7] एथ ॥ ७६ ॥ मग सर्वस्वें करूनि सेवा । अभिमानु सांडूनि पांडवा । ते पाय धुवावयाचिया दैवा[8] । पात्र जाहाली ॥७७॥ म्हणोनि थोरपण पन्हां[9] सांडिजे । एथ व्युत्पत्ती आघवी वि-सरिजे । जैं जगा धाकुटें[10] होइजे । तैं जवळीक माझी ॥७८॥ अगा सहस्रकिरणाचिये[11] दिठी । पुढां चंद्रुही लोपे किरिटी । तेथ खद्योत[12] कां हुटहुटी[13] । आपुलेनि तेजें ॥७९॥ तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण न सरे[14] । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृतें[15] हेंदरें[16] । केविं जाणों लाहे[17] ॥३८०॥ यालागीं शरीरसांडोवा[18] कीजे । सकळगुणांचें लोण उतरिजे । संपत्तिमदु सांडिजे । कुरवंडी करूनी ॥ ८१ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

अन्वय—यः पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं मे भक्त्या प्रयच्छति, [तस्य] प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्नामि. २६

मग निःसीमभाव उल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें । फळ एक आवडे तैसें । भलतयांचें[19] हो ॥८२॥ भक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोडवीं[20] । मग देंठु न फेडितां[21] सेवीं । आदरेंशीं ॥८३॥ पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल एक मज द्यावें । तें लेखें[22] तरि म्या तुरंबावें[23] । परि मुखींचि घालीं ॥८४॥ हें असो कायसीं फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें । तें साजुकही न हो सुकलें । भलतैसें ॥ ८५ ॥ परि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे । तैसें पत्रचि परि तेणें सुखें । आरोगूं[24] लागें ॥८६॥ अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही परी न जोडे । तरि उदकाचें तंव सांकडें[25] । नव्हेल कीं ॥८७॥ तें भलतेथ निर्मोलें[26] । न जोडितां[27] आहे जोडलें । तेंचि सर्वस्व[28] करूनि अर्पिलें । जेणें मज ॥८८॥ तेणें वैकुंठापासोनि विशाळें[29] । मजलागीं केलीं राउळें[30] । कौस्तुभाहोनि निर्मळें । लेणीं[31] दिधलीं ॥८९॥ दुधा[32]-चीं सेजारें[33] । क्षीराब्धीऐसीं मनोहरें । मजलागीं अपारें । सृजिलीं तेणें ॥३९०॥ कर्पूर चंदन अगरु । ऐसेया सुगंधाचा महामेरु । मज हातिवा[34] लाविला दिनकरु । दीपमाळे ॥९१॥ गरुडासारिखीं वाहनें । मज सुरतरूचीं उद्यानें[35] । कामधेनूचीं गोधनें[36] । अ-र्पिलीं तेणें ॥९२॥ मज अमृताहूनि सुरसें । बोनीं[37] वोगरिलीं[38] बहुवसें । ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥९३॥ हें सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी । मी सुदामयाचि-या सोडीं गांठी । पव्हयांसाठीं[39] ॥९४॥ पैं भक्ति एकी मी जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणें । आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ॥९५॥ येर पत्र पुष्प फळ । हें भजावया मिस केवळ । वांचूनि आमुचा लाग निष्फळ[40] । भक्तितत्त्व ॥९६॥ म्हणोनि अर्जुना अव-धारीं । तूं बुद्धी एकी सोपारी[41] करीं । तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं । न विसंबें मातें ॥९७॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

अन्वय—कौंतेय, यत् करोषि, यत् अश्नासि, यत् जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यसि, तत् मदर्पणं कुरुष्व.

---

१ गणती. २ महादेव. ३ पादोदक. ४ संपन्नपणांत. ५ सिद्धि. ६ सेवक. ७ प्रतिष्ठा नाहीं. ८ अधिकारास. ९ बाजूस. १० नम्र. ११ सूर्याच्या. १२ काजवा. १३ घमेंड. १४ शोभत नाहीं. १५ अज्ञानी. १६ हेंदरा. १७ शकेल. १८ अभिमान टाकून. १९ हव्या त्या झाडाचें. २० पुढें करून. २१ तोडल्याशिवाय. २२ समज. २३ हुंगावें. २४ खाऊं. २५ संकट. २६ फुकट. २७ मेहनतीशिवाय. २८ मनोभावानें. २९ मोठीं. ३० देवळें. ३१ डागिने. ३२ दुधासारखीं स्वच्छ. ३३ शय्यास्थानें. ३४ काडवाती. ३५ बागा. ३६ खिल्लारें. ३७ पक्वान्नें. ३८ वाढिलीं. ३९ पोह्यांकरितां. ४० व्यर्थ. ४१ स्वाधीन करून घे.

म्हणून मागें सरतो, तसेंच सनकादिक पूर्णब्रह्मज्ञानीही ज्याच्याविषयीं वेडे झाले आहेत; ७१ तपस्व्यांची गणती करूं लागलें तर महादेवाच्या योग्यतेला दुसरा कोण लागेल? परंतु त्यानेंही अभिमान सोडून ज्याचें पादोदक म्हणजे भागीरथी आपले मस्तकावर धारण केली आहे; ७२ किंवा संपन्नपणांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक आहे का? तिच्या घरीं सिद्धींसारख्या दासी आहेत.७३त्या दासी आपल्या खेळांत जीं घरकुलीं करतात, त्यांचें नांव जर अमरपुरी ठेविलें, तर इंद्रादिक देव हे त्यांच्या घरकुल्यांतील बाहुलीं होणार नाहींत काय? ७४ पुढें त्या दासींना तीं घरकुलीं न आवडून जेव्हां तीं मोडतात, तेव्हां इंद्राचे रंक बनतात, व त्या ज्या झाडांकडे पाहतात, तीं झाडें कल्पवृक्ष होतात; ७५ असें जिच्या घरांतील दासींचें सामर्थ्य आहे, त्या पट्टराणी श्रीलक्ष्मीचीही या ठिकाणीं प्रतिष्ठा नाहीं. ७६ मग, अर्जुना, मनोभावानें सेवा करून व सर्व अभिमान टाकून ती पाय धुण्याच्या अधिकारास पात्र झाली! ७७ म्हणून, थोरपणा एकीकडे ठेऊन व सर्व शास्त्रीय ज्ञान विसरून जेव्हां जगतांत नम्रपणानें वागावें, तेव्हांच माझी प्राप्ति होते. ७८ हे किरीटी, ज्या ठिकाणीं सूर्याचे तेजापुढें चंद्रही लोपून जातो, तेथें काजव्यानें आपल्या तेजाबद्दल कां घमेंड मारावी? ७९ त्याचप्रमाणें, लक्ष्मीचेंही ऐश्वर्य जेथें शोभत नाहीं, व शंभूचें तपही पुरत नाहीं, त्या ठिकाणीं अज्ञानी बहेंदरा मला कसा जाणूं शकेल? ३८० याकरितां, सर्व अभिमान टाकून, सर्व गुणांचें लिंबलोण उतरून, आणि संपत्तीचा मद सोडून आपला देह मजवरून ओंवाळून टाकला पाहिजे. ८१

जो पान, फूल, फळ अथवा पाणी मला भक्तीनें अर्पण करितो, त्या शुद्धचित्त भक्ताचें भक्तीनें दिलेलें [पत्र वगैरे] मी स्वीकारितों. २६

नंतर, दृढ भक्तीनें,मला अर्पण करण्याच्या निमित्तानें, हव्या त्या झाडाचें हवें तें फळ ८२ भक्तानें माझ्या पुढें केलें म्हणजे मी तें दोन्ही हात पुढें करून घेतों,व त्याचें देंठ न तोडतां तें आदरानें सेवन करतों. ८३ हें पहा–भक्तिभावानें जर मला कोणीं एखादें फूल दिलें, तर वास्तविक पाहतां तें हुंगावयाचें; पण तें सोडून देऊन प्रेमाच्या भरांत मी तोंडांतच घालतों! ८४ फार काय सांगावें? फुलेंचशीं काय, परंतु मला एक झाडाचें पानही प्रिय आहे; मग तें कोणत्याही झाडाचें आणि ताजें किंवा सुकलेलें–कसेंही असो.८५पण तें भक्तिभावानें अर्पण केलेलें आहे असें पाहतांच, ज्याप्रमाणें एखादा क्षुधित मनुष्य अमृतानें तृप्त होतो, त्याप्रमाणें भक्तिभावानें अर्पण केलेलें तें पान अमृततुल्य मानून मीं खाऊं लागतों. ८६ अथवा एखाद्या वेळेस अशी गोष्ट घडली कीं, झाडाला कोठेंच पाला नाहीं, पण पाणी मिळण्याचें तर संकट पडणार नाहींना? ८७ तें वाटेल त्या ठिकाणीं फुकट मेहनतीशिवाय मिळतें. तेंच मला मनोभावानें अर्पण करतो, ८८ त्यानें माझ्याकरितां वैकुंठाहूनही मोठीं देवळें बांधल्याप्रमाणें व कौस्तुभ मण्याहूनही तेजस्वी असे डागिने दिल्याप्रमाणें होतें. ८९ त्यानें दुधासारखीं स्वच्छ व क्षीरसमुद्रांतील लाटांप्रमाणें फुगीर व मनोहर अशीं अगणित शय्यास्थानें माझ्याकरितां निर्माण केल्याप्रमाणें आहेत. ३९० कापूर, चंदन, कृष्णागुरु अशा सुगंधाच्या महामेरूएवढाल्या ढिगांनीं माझ्यापुढें काडवाती लावून सूर्याची दिपमाळ पाजळल्याप्रमाणें आहे; ९१ त्यानें गरुडासारखीं वाहनें, कल्पतरूच्या बागा, व कामधेनूंचीं खिल्लारें मला अर्पण केल्याप्रमाणें आहे. ९२ मला अमृताहूनही गोड अशीं पुष्कळ पक्वान्नें वाढून जो संतोष होतो, तो अशा भक्तियुक्त अंतःकरणानें अर्पण केलेल्या पाण्याच्या थेंबापासून होतो. ९३ हे किरीटी, मी पोह्यांसाठीं सुदामजीच्या जवळील गांठोडीच्या गांठी सोडल्या, त्या तूं पाहिल्या आहेसना? हें तुला सांगितलें का पाहिजे? ९४ म्हणून, मी फक्त एक भक्ति ओळखतों; त्या ठिकाणीं लहानथोर हें मनांत आणीत नाहीं; आणि वाटेल त्यानें भक्तीची मेजवानी केली असतां आम्ही तिचा आदर करतों. ९५ एरव्हीं पत्रें, पुष्पें, फळें हीं आमची भक्ति करण्याकरितां केवळ निमित्तमात्र आहेत; याशिवाय भक्तितत्त्वाखेरीज इतर सर्व सामुग्री आम्ही व्यर्थ समजतों. ९६ म्हणून, अर्जुना, ऐक. तूं आपली बुद्धि स्वाधीन करून घेऊन नेहमीं आपल्या मनोरूप मंदिरांत माझा विसर पडूं देऊं नको. ९७

अर्जुना, तूं जें जें कांहीं करतोस—जें भक्षण करतोस, जें हवन करतोस,—जें दान करतोस, आणि जें तप करतोस, तें सर्व मला अर्पण कर. ॥२७॥

जे जे कांहीं व्यापार करिसी । कां भोग हन भोगिसी । अथवा यज्ञीं यजिसी । नानाविधीं ॥९८॥ नातरी पात्रविशेषें दानें । कां सेवकां देसी जीवनें[1] । तपादि हन साधनें । व्रतें करिसी ॥९९॥ तें क्रियाजात आघवें । जें जैसें निपजेल स्वभावें । तें भावना करोनि करावें । माझिया मोहरां[2] ॥४००॥ परि सर्वथा आपुले जीवीं । केलियाची सें[3] कांहींचि नुरवीं । ऐसीं धुवोनि कर्में द्यावीं । माझिया हातां ॥१॥

शुभाशुभ फलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि२८

अन्वय—एवं [कृते सति] शुभाशुभफलैः कर्मबंधनैः मोक्ष्यसे [च] संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तः [भूत्वा] मां उपैष्यसि. ॥ २८ ॥

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेविं मुकलीं । तेविं न फळतीचि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें ॥२॥ अगा कर्में जें उरावें । तें तिहीं सुखदुःखीं फळावें । आणि तयातें भोगावया यावें । देहा एका ॥३॥ तें उगाणिलें[4] मज कर्म । तेव्हांचि पुसिलें मरण जन्म । जन्मासवें श्रम । वरचिलही गेले ॥४॥ म्हणऊनि अर्जुना यापरी । पोंहेचा वेळु नव्हेल भारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ॥५॥ या देहाचिये बांदोडीं[6] न पडिजे । सुखदुःखाचिया सागरीं न बुडिजे । सुखें[7] सुखरूपा घडिजे । माझिया आंगा ॥ ६ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम्

अन्वय—अहं सर्वभूतेषु समः, मे द्वेष्यः [च] प्रियः न अस्तिः; [परं] तु ये मां भक्त्या भजन्ति, ते मयि च अहं अपि तेषु. ॥ २९ ॥

तो मी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं सदा सरिसा । जेथ आप पर ऐसा । भागु नाहीं ॥७॥ जे ऐसिया मातें जाणोनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडोनी । जे जिवें[9] कर्में करूनि । मातें भजले ॥८॥ ते वर्तत दिसती देहीं । परि ते देहीं ना माझ्या ठायीं । आणि मी तयांच्या हृदयीं । समग्र असें ॥९॥ सविस्तर वटत्व[10] जैसें । बीजकणिकेमाजि असे । आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवीं ॥४१०॥ तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेर नामाचींचि अंतरें । वांचूनि आंतुवट[11] वस्तुविचारें । मी तेचि ते ॥११॥ आतां जांर्याचें[12] जैसें लेणें । आंगावरी आहाचवाणें[13] । तैसें देहधरणें । उदास तयांचें ॥१२॥ परिमळु निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं । तैसें आयुष्याचिये मुंठीं[14] । केवळ देह ॥१३॥ येर अवष्टंभु[15] जो आघवा । तो आरूढोनि सद्भावा । मजचि आंतु पांडवा । पैठा जाहाला ॥१४॥

आपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितोाहि सः३०

अन्वय—सुदुराचारः अपि चेत् मां अनन्यभाक् भजते, सः साधुः एव मंतव्यः; हि सः सम्यग्व्यवसितः [अस्ति.]

ऐसें भजतेनि प्रेमभावें । जयां शरीरही पांठीं[16] न पवे । तेणें भलतया व्हावें । जातीचिया ॥ १५ ॥ आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृताचा[17] कीर सेलें[18] वांटा । परि जीवित वंचिलें चोहटां[19] । भक्तीचिया कीं ॥१६॥ अगा अंतींचिया मती । साचपण पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधलें शेखीं ॥१७॥ तो आधीं जरी दुराचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारीं । जैसा बुडाला महापूरीं । न मरतु निघाला ॥१८॥ तयाचें जीवित ऐलथडिये आलें । म्हणोनि बुडालेंपण जेविं वायां गेलें । तेविं नुरेचि पाप केलें । शेवटलिये भक्ती ॥ १९ ॥ यालागीं दुष्कृती जऱ्ही जाहाला । तरि अनुतापतीर्थीं[20] न्हाला । न्हाऊनि मजआंतु आला । सर्वभावें ॥४२०॥ तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ । आभिजात्य[21] तेंचि निर्मळ । जन्मलेयाचें फळ[22] । तयासीच जोडलें ॥ २१ ॥ तो सकळही पढिन्नला । तपें तोचि तपिन्नला । अष्टांग अभ्यासिला । योगु तेणें ॥२२॥ हें असो बहुत पार्था ।

१ वेतन. २ उद्देशानें. ३ आठवण. ४ अर्पण केलें. ५ उर्ध्वांचा. ६ बंधनांत. ७ अनायासें. ८ घरटें. ९ कायावाचामनानें. १० वडाचें झाड. ११ अंतर्यामींचा. १२ मागून आणलेलें. १३ व्यर्थ. १४ मुदतीपर्यंत. १५ आभिमान. १६ पुनः. १७ पापाचा. १८ शेलका. १९ मार्गानें. २० पश्चात्ताप. २१ कुलीनपणा. २२ फळ जी भक्ति.

तूं जे जे कांहीं व्यापार करशील, किंवा ज्या वस्तूंचा उपभोग घेशील, अथवा ज्या पुष्कळ प्रकारच्या यज्ञांनीं माझें यजन करशील, ९८ किंवा सत्पात्रीं जीं जीं दानें करशील, अथवा चाकरमाणसांस जीं वेतनें देशील, आणि जीं जीं तपादि सर्व साधनें व व्रतें करशील, ९९ तीं तुझ्या हातून सहजगत्या होणारीं सर्व कर्में तूं माझ्या उद्देशानें भक्तिपुरःसर कर. ४०० परंतु तीं केल्याबद्दलची आपल्या मनांत आठवणही राहूं नये इतक्या निष्कामतेनें तीं सर्व मला अर्पण कर. १

यांप्रमाणें सर्व कर्में मला अर्पण केल्यावर, शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनापासून तूं मोकळा होशील; व याप्रमाणें संन्यासयोगानें तुझें अंतःकरण युक्त होऊन, तूं कर्मबंधनापासून मुक्त होऊन मला येऊन मिळशील. ॥२८॥

मग, ज्याप्रमाणें अग्नींत भाजलेल्या बीजाला अंकुर येत नाहींत, त्याप्रमाणें मला अर्पण केलेल्या शुभाशुभ कर्मांची फलप्राप्ति तुला होणार नाहीं. २ अरे, जर कर्म उरलें, तर त्याच्यापासून सुखदुःख भोगावें लागतें, व तें भोगण्याकरितां जन्म घ्यावा लागतो. ३ तेंच कर्म जर मला अर्पण केलें, तर लागलीच जन्ममरण चुकतें; आणि जन्माबरोबर त्याच्या पुढील भोगावयास लागणारे श्रमही चुकतात. ४ म्हणून, अर्जुना, याप्रमाणें आजचें काम उद्यांवर टाकलेंस तर फलप्राप्तीला वेळ लागणार नाहीं काय? म्हणून, सोपी अशी ही सर्व (कर्मफलाचा त्याग करण्याची) युक्ति तुला सांगितली. ५ आतां या देहाच्या बंधनांत न पडतां व सुखदुःखांच्या सागरांत न बुडतां, अनायासानें, संतोषकारक असें जें माझें रूप, त्यांत मिसळून जा. ६

मी सर्व भूतांना सारखा आहें: माझा कोणी शत्रु नाहीं व कोणी मित्र नाहीं; परंतु जे मला भक्तीनें भजतात, ते माझे ठिकाणीं, व मीही त्यांचे ठिकाणीं असतों. ॥२९॥

तो मी कसा आहें म्हणून विचारशील, तर सर्व भूतांचे ठिकाणीं नेहमीं सारखा असून, माझ्या ठिकाणीं 'माझें' व 'तुझें' असा भेद नाहीं. ७ जे अशा माझ्या स्वरूपाला जाणतात, व अहंकाराचा बीमोड करून कायावाचामनानें कर्में करून मला भजतात, ८ ते जगांत देहानें जरी व्यापार करीत असले, तरी त्यांचें चित्त इकडे नसून माझे ठिकाणीं असतें, आणि मीही त्याच्या हृदयांत पूर्ण भरलेला असतों. ९ ज्याप्रमाणें वडाचें मोठें झाड वडाच्या बीजांतच असतें, व बीज त्या झाडांतच असतें, ४१० त्याप्रमाणें माझ्यांत व त्यांच्यांत केवळ नांवाचेंच अंतर असतें, बाकी अंतःस्थितीचा विचार करून पाहतां ते व मी हे एकच आहों. ११ आतां, लोकांचे मागून आणलेले डागिनें अंगावर घालणें जसें व्यर्थ, त्याचप्रमाणें त्यांचें देह धारण करणें उदासीनपणाचें असतें. १२ वाऱ्याबरोबर ज्याप्रमाणें फुलाचा वास त्याचे मागोमाग जातो, व देठापाशीं फूल जसें वासरहित राहतें, त्याप्रमाणें, आयुष्याची मुदत संपविण्यापुरताच ते देह धारण करतात. १३ हे पांडवा, जो अभिमान म्हणून आहे, तो सर्व माझी भक्ति पावून माझ्या स्वरूपांतच मिळाला. १४

अत्यंत दुराचारी असूनही जर एकनिष्ठपणानें माझें भजन करूं लागला, तर तो साधुच समजला पाहिजे. कारण त्याचा विचार चांगला असतो. ॥ ३० ॥

अशा प्रेमभावानें जे मला भजतात, व ज्यांना हें शरीर पुनः प्राप्त होत नाहीं, ते हव्या त्या जातीचे असले तरी असोत; १५ आणि, हे महावीरा, त्यांचें आचरण जरी पाप करणाऱ्यांत पहिल्या प्रतीचें असलें, तरी ज्यांनीं आपल्या आयुष्याचा शेवट भक्तिमार्गांत केला आहे: १६ अरे, अंतकाळीं जी मनाला बुद्धि होते, तीच गति खरोखर पुढील जन्मीं प्राप्त होते; म्हणून आपल्या आयुष्याच्या शेवटचा काळ जो माझ्या भक्तींत घालवितो, १७ तो पूर्ववयांत जरी दुराचरण करणारा असला, तरी तो सर्वोत्तमच आहे असें समज. एखाद्या मनुष्यानें महापुरात नदीच्या अलीकडच्या कांठीं उडी घातली; जरी सर्व मनुष्यांस तो मेला असें वाटलें, तरी न मरतां तो जसा पलीकडील कांठाला महापुरांतून बाहेर निघावा, १८ व पलीकडील कांठाला जिवंत निघाल्यामुळें जसें त्याचें बुडालेंपण व्यर्थ व्हावें त्याचप्रमाणें, पूर्ववयांत केलेलें पाप उत्तरवयांतील ज्ञानोत्तरभक्तीनें नाहींसें होतें. १९ याकरितां, पापाचरण करणारा जरी असला, तरी तो पश्चात्तापरूप तीर्थांत न्हाऊन जर सर्वभावानें मला शरण आला, ४२० तर त्याचें कुल पवित्र होतें, तो निर्मल कुलीनपणास पावतो, व जन्मास आल्याचें फळ जी भक्ति तीही त्यालाच प्राप्त होते. २१ त्याला सर्व शास्त्रें वगैरे अवगत होतात; त्याला तपाचेंही आचरण केल्याचें श्रेय येतें, व त्याला अष्टांगयोगसाधनाची सिद्धि मिळते. २२ पार्था,

तो उत्तरला[1] कर्मे सर्वथा। जयाची अखंड गा आस्था। मजचिलागीं ॥२३॥ अवघिया मनोबुद्धीचिया राहटी[2]। भरोनि एकनिष्ठेची पेटी। मजमाजि किरीटी। निक्षेपिली[3] जेणें ॥ २४ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१

अन्वय—कौंतेय, [सः] क्षिप्रं धर्मात्मा भवति च शश्वत् शान्तिं निगच्छति; मे भक्तः न प्रणश्यति [इति त्वं] प्रतिजानीहि ॥ ३१ ॥

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल। ऐसा हन भाव तुज जाईल। हां गा अमृताआंत राहील। तया मरण कैंचें ॥२५॥ पैं सूर्य जो वेळु नुदैजे[4]। तया वेळा कीं रात्रि म्हणिजे। तेविं माझिये भक्तीविण जें कीजे। तें महापाप नोहे ॥२६॥ म्हणोनि तयाचिया चित्ता। माझी जवळिकें पांडुसुता। तेव्हांचि तो तत्त्वता। स्वरूप माझें ॥२७॥ जैसा दीपें दीपु लाविजे। तेथ आदील कोण हें नोळखिजे। तैसा सर्वस्वें जो मज भजे। तो मीचि होऊनि ठाके ॥२८॥ मग माझी नित्य शांती। तया दशा[6] तेचि कांती। किंबहुना जिती। माझेनि जीवें ॥ २९ ॥ एथ पार्था पुढतपुढती। तेंचि तें सांगों किती। जरी मियां चाड तरी भक्ती। न विसंबिजे गा ॥ ४३० ॥ अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा। आभिजात्य झणीं श्लाघां। व्युत्पत्तीचा वाउगा। सोसु[9] कां वाहावा ॥ ३१ ॥ कां रूपवयसा माजों[10]। आथिलेंपणें[11] कां गाजों[12]। एक भाव नाहीं माझा। तरी पाल्हाळें[13] तें ॥३२॥ कणेंविणु सोपटें[14]। कणसें लागलीं घनदाटें। काय करावें गोमटें। वोस नगर ॥३३॥ नातरी सरोवर आटलें। रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें। कां वांझ फुलीं फुललें। झाड जैसें ॥ ३४ ॥ तैसें सकळ तें वैभव। अथवा कुळ जाति गौरव। जैसें शरीर आहे सावेव। परि जीवचि नाहीं ॥३५॥ तैसें माझिये भक्तीविण। जळो तें जियालेंपण। अगा पृथ्वीवरी पाषाण। नसती काई ॥३६॥ पैं हिंवराची[15] दाट साउली। सज्जनीं जैसी वाळिली[16]। तैसीं पुण्यें डावलूनि गेलीं। अभक्तांतें ॥३७॥ निंब निंबोळिया मोडोनि आला। तरि तो काउळियांसीचि सुकाळु जाहाला। तैसा भक्तिहीनु वाढिन्नला। दोषांचिलागीं ॥ ३८ ॥ कां षड्रसें[17] खापरीं वाढिले। वाढूनि चोहटां[18] ठेविले। ते सुणियांचे[19] उपेगा आले। जियापरी ॥ ३९ ॥ तैसें भक्तिहीनाचें जिणें। जो स्वप्नींहि परि सुकृत[20] नेणे। तेणें संसारदुःखासि भोणें[21]। वोगरिलें ॥४४०॥ म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें। जाती अंत्यजेंही[22] व्हावें। वरि देहाचेनि नांवें। पशूचेंही लाभो ॥४१॥ पाहें पां सांवजें[23] हौतिरूं[24] धरिलें। तेणें तया काकुळती मातें स्मरिलें। कीं तयाचें पशुत्व वांवो[25] जाहलें। पावलिया मातें ॥४२॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य
येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-
स्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

अन्वय—पार्थ, हि ये अपि पापयोनयः स्त्रियः, वैश्याः तथा शूद्राः स्युः, ते अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति. ॥ ३२ ॥

अगा नांवें घेतां वोखटीं[26]। जे आघवेया अधमाचिये शेवटीं। तिये पापयोनींही किरीटी। जन्मले जे ॥४३॥ ते पापयोनि मूढ। मूर्ख जैसे कां दगड। परि माझ्या ठायीं दृढ। सर्वभावें ॥ ४४ ॥ जयांचिये वाचे माझे आलापें[27]। दृष्टी भोगी माझेंचि रूप। जयांचें मन संकल्प। माझाचि वाहे ॥४५॥ माझिया कीर्तीविण। जयांचे रिते नाहीं श्रवण। जयां सर्वांगीं भूषण। माझी सेवा ॥ ४६ ॥ जयांचें ज्ञान विषो[28] नेणें। जाणीव मज एकातेंचि जाणे। जयां ऐसें लाभे तरी जिणें। येऱ्हवीं मरण ॥४७॥ ऐसा आघवाचि

१ पार पडला. २ व्यापार. ३ ठेवली. ४ उगवत नाही. ५ योग. ६ स्थिति. ७ माझी. ८ ओरबी. ९ हांव. १० प्रतिष्ठा. ११ संपत्तीचा १२ डौल. १३ व्यर्थ. १४ रिकामी. १५ एक कांटेरी झाड आहे त्याची १६ निषिद्ध मानली. १७ लेह्य=चाटणें–चोष्य=चोखणें–खाद्य=खाणें पेय=पिणें–भक्ष्य=पातळ–भोज्य=पक्वान्नें. १८ चव्हाट्यावर. १९ कुत्र्यांचे. २० पुण्य. २१ ताट. २२ महार. २३ नक्रानें. २४ हत्ती. २५ व्यर्थ. २६ वाईट. २७ नामोच्चार. २८ पांच विषय.

फार काय सांगावें ? तो सर्व कर्माच्या झपाट्यां तून पार पडतो, व त्याचें सर्व प्रेम माझ्याच ठिकाणीं असतें. २३ हे किरीटी, एकनिष्ठारूप पेटींत मनोबुद्धीचे सर्व व्यापार भरून तीं माझ्यामध्यें जो ठेवितो, २४

हे अर्जुना, तो लवकर धर्मात्मा होतो व निरंतर शांतीला प्राप्त होतो. सारांश, माझा भक्त कधींही नाश पावत नाहीं हें तूं पक्कें जाण. ॥ ३१ ॥

तो कांहीं अवकाशानें मजसारखा होणार असा तुला कदाचित् रुमज होईल, तर पहा, कीं जो अमृतांत वास करील त्याला मरण कोठून प्राप्त होणार ? २५ हें बघ-ज्या वेळीं सूर्य उदय पावत नाहीं, त्याच वेळेला रात्र असे म्हणतात; त्याचप्रमाणें, माझ्या भक्तीशिवाय जें करणें तें महापाप नव्हे काय ? २६ हे पांडुसुता, त्याच्या चित्ताला जेव्हां माझा योग होतो, तेव्हाच खरोखर तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. २७ ज्याप्रमाण एका दिव्यानें दुसरा दिवा लावला असतां त्यांत पहिला कोणता हें ओळखतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, जो सर्व भावानें मला भजतो, तो मद्रूपच होऊन राहतो. २८ मग त्याला माझी स्थिति, माझी कांति व माझी नित्य शांति प्राप्त होते. फार तर काय ? तो माझ्या जीवानेंच जिवंत राहतो. २९ पार्था, एथें वारंवार तेंच ते काय सांगूं ! पण जर कोणाला माझ्या प्राप्तीची इच्छा असेल, तर त्यानें माझी भक्ति विसरतां कामा नये. ४३० अरे, कुळाच्या चांगुलपणाची अवश्यकता नाहीं, चांगल्या जातीचीही अडचण नाहीं, आणखी मग विद्वत्तेचा तरी उगीच सोस पाहिजे कशाला ? ३१ अथवा रूपाची आणि वयाची प्रतिष्ठा किंवा संपत्तीचा डौल [ह्यांपैकीं कांही मुद्दा नको;] एक माझ्या ठिकाणीं भक्ति नसली तर हीं सर्व व्यर्थ. ३२ दाण्याशिवाय रिकामीं कणसें जरी पुष्कळ दाट लागलीं असलीं, अथवा सुंदर शहर असून तें जर ओसाड असलें, तर त्याला काय करावयाचें आहे ? ३३ किंवा मोठा तलाव असून तो जर आटला, तरीच रानांत एका दुःखी कष्टी मनुष्यास दुसरा तसाच भेटला, अथवा ज्याप्रमाणें वांझ फुलांनीं एखादें झाड फुललें असावें, ३४ त्याचप्रमाणें, सर्व वैभव, कुल अथवा जातीचा मोठेपणा व्यर्थ होय. जसें सर्व अवयवांनीं युक्त शरीर असून त्यांत फक्त जीव नसावा, ३५ त्याचप्रमाणें, माझ्या भक्तीशिवाय त्याचें जीवन व्यर्थ होय. अरे, पृथ्वीच्या पाठीवर दगड नाहींत का ? ३६ हें पहा-हिवराची अगदीं दाट सावली आहे, पण सज्जनांनीं ती निषिद्ध मानली आहे; त्याचप्रमाणें, जो माझी भक्ति करीत नाहीं, त्याला पुण्य डावलून (सोडून) जातें. ३७ लिंब हा लिंबोळ्यांच्या भरानें जरी वांकला, तरी त्यापासून ज्याप्रमाणें कावळ्यांनाच सुकाळ होतो, त्याप्रमाणें, माझी भक्ति न करणारा पापाचीच जोड करण्याकरितां जगतो. ३८ किंवा ज्याप्रमाणें षड्रस अन्नांनीं भरलेलें खापर चव्हाट्यावर ठेविलें म्हणजे कुत्र्यांच्याच उपयोगाला येतें, ३९ त्याप्रमाणें, जो स्वप्नांतही पुण्यमार्गाचें आचरण जाणत नाहीं, त्या भक्तिहीनाचें जिणें म्हणजे संसारदुःखाला ताट वाढून ठेवल्याप्रमाणेंच होय. ४४० म्हणून, उत्तम कुळ नसलें अथवा जातीनें अंत्यज असला, व पशूचाही देह प्राप्त झाला असला, [तरी चालेल, पण भक्ति पाहिजे.] ४१ पहा कीं, नक्रानें गजेंद्राला धरल्यावर त्यानें दीनपणानें माझें स्मरण केलें, त्या वेळेस तो मजप्रत प्राप्त झाल्यामुळें त्याचें पशुत्व व्यर्थ झालें. ४२

स्त्रिया, वैश्य, शूद्र इत्यादि पापयोनींमध्यें जरी कोणी जन्मास आले असतील, तरी देखील, कौंतेया, माझा आश्रय केल्यानें त्यांना उत्तम गति मिळते. ॥ ३२ ॥

हे किरीटी, जी अधमाहून अधम, व जिचें नांव देखील घेणें उचित नव्हे, अशा पापयोनींत ज्यांनीं जन्म घेतलें आहे; ४३ जन्म तर अशा पापयोनींत व मूर्खपणानें तर केवळ दगड; परंतु माझ्या ठिकाणीं सर्वस्वीं दृढ भाव आहे; ४४ ज्यांच्या वाणीनें माझा नामोच्चार होतो, जे दृष्टीनें माझ्याच रूपाचा उपभोग घेतात, व ज्यांच्या मनांत माझ्याशिवाय दुसरा संकल्पच नसतो; ४५ ज्यांचे कान माझा गुणानुवाद ऐकण्याशिवाय रिकामे नसतात, व ज्यांच्या सर्व अवयवांना माझ्या सेवेशिवाय दुसरें कशाचेंच भूषण नाहीं; ४६ ज्यांच्या बुद्धीला विषयांची आठवणही होत नाहीं, जे मला एकट्यालाच जाणतात, व ज्यांना या गोष्टी प्राप्त झाल्याशिवाय जिवंत रहाण्यापेक्षां मरण बरें वाटतें; ४७ हे पांडवा, अशा सर्व प्रका-

परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियाव-यालागीं वोलावा । मीचि केला ॥ ४८ ॥ ते पाप-योनीही होतु कां । ते श्रुताधीत[1]ही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां[2] तुकां[3] । तुटी[4] नाहीं ॥४९॥ पाहें पां भक्तीचेनि आथिलेपणें[5] । दैत्यीं देवां आणिलें उणें । माझें नृसिंहत्व लेणें । जयाचिया महिमे॥४५०॥ तो प्रल्हादु गा मजसाठीं । घेतां[6] बहुतें सदा किरी-टी । कां जें मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे[7] ॥५१॥ येऱ्हवीं दैत्यकुळ साचोकारें । परि इंद्रही सैंरी न लाहे उपरें[8] । म्हणोनि भक्ति गा एथ सरे[9] । जाति अप्रमाण ॥५२॥ राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चांमा[10] एका जया पडती । तया चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ॥५३॥ वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणें विकती आघवीं ॥ ५४ ॥ तैसें उत्तमत्व तैंचि सरे । तैंचि सर्वज्ञता सरे[11] । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥५५॥ म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण[12] । एथ अर्जुना माझेपण[13] । सार्थक एक ॥५६॥ तेंचि भलतेणें भावें । मन मज आंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ॥५७॥ जैसे तंवचि वहाळे वोहळ[14] । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥५८॥ कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना[15] तंवचि घडे । जंव न[16] घापती एकवटे । अग्नीमाजीं ॥५९॥ तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ॥४६०॥ मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुलें[17] । जेव्हां भावें होती मज मीनले । जैसे लवणकण घातले । सागरामाजीं ॥६१॥ तंववरी नदानदींचीं नांवें । तंवचि पूर्वपश्चिमेचे यावे । जंव न येती आघवे । समुद्रामाजीं ॥६२॥ हेंचि कवणें एकें मिसें । चित्त माझे ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपैसें । मीचि होणें असे ॥६३॥ अगा वरी फोडावया लागीं । लोहो मिळो कां परिसाचे आंगीं । कां जे मिळनिये प्रसंगीं । सोनेंचि होईल ॥६४॥ पाहें पां वालभाचेनि[18] व्याजें । तिया व्रजांगनांचीं[19] निजें[20] । मज मीनलिया काय माझें । स्वरूप नव्हती ॥ ६५ ॥ नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पविजेचि काय कंसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ॥६६॥ अगा सोयरेपणेंचि पां-डवा । माझें सायुज्य यादवां । कीं ममत्वें वसुदेवा-दिकां सकळां ॥६७॥ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इयां भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्यु जैसा ॥६८॥ तैसाचि गोपिकांसि कामें[21] । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरां घातकां मनोधर्में । शिशुपालादिकां ॥६९॥ अगा मी एकुलौणीचें[22] खोंगें । मज येवो पां भलतेनि मार्गें । भक्ती कां विषयविरागें[23] । अथवा वैरें ॥ ४७० ॥ म्हणोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया माझ्या ठायीं । उपायांची नाहीं । वाणी[26] एथ ॥७१॥ आणि भलतिया जातीं जन्मावें । मग भजिजे कां विरोधावें[27] । परि भक्त का वैरिया व्हावें । माझि-याचि ॥७२॥ अगा कवणें एकें बोलें[28] । माझेपण जऱ्हीं जाहालें । तरी मी होणें आलें । हाता निरुतें ॥७३॥ यालागीं पापयोनीही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना । मातें भजतां सदना । माझिया येती॥७४॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ३३

अन्वय–किं पुनः पुण्याः भक्ताः ब्राह्मणाः तथा राज-र्षयः ! [तस्मात्] अनित्यं असुखं इमं लोकं प्राप्य मां भजस्व. ॥ ३३ ॥

मग वर्णांमाजि छत्रचामर । स्वर्ग जयाचें अग्रहार । मंत्रविद्येसि माहेर । ब्राह्मण जे ॥ ७५ ॥ जे पृथ्वीतळींचे देव । जे तपोवतार सावयव[31] । सकळ तीर्थांसि दैव । उदयलें जें ॥७६॥ जेथ अखंड व-

१ शास्त्र पढलेले. २ तुलना केली असतां. ३ वजनांत. ४ कमी. ५ महत्त्वानें. ६ छळितां. ७ बरोबरी. ८ मोठेपणानें ९ पुरे. १० कातड्याचे तुकड्यावर. ११ शोभते. १२ निष्कारण. ३ भक्तपणा. १४ लहान ओढे. १५ विचार. १६ घातले नाहींत. १७ शून्य. १८ प्रीतीच्या मिषानें.

१९ गोपींचीं. २० अंतःकरणें. २१ शिशुपालादिकांनीं. २२ विषयबुद्धीनें. २३ निर्वाणींचें. २४ खळगा; स्थान. २५ विरक्ततेनें. २६ उणीव. २७ वैर करावें. २८ निमित्तानें. २९ श्रेष्ठ. ३० इनामाचे गांव. ३१ मूर्तिमान.

रानें जे आपला भाव सर्वस्वीं मजवर ठेवून कालक्रमण करितात, ४८ ते पापयोनींत जन्म घेतलेले असोत किंवा शास्त्र देखील पढलेले नसोत, पण त्यांची माझ्या बरोबर तुलना केली असतां ते मजपेक्षां कमी नाहींत ४९ हें पहा कीं, भक्तीच्या महत्त्वानें दैत्यांनीं देवांनाही मागें टाकलें, व त्या भक्तीच्या महिम्याकरितां मला नरसिंह अवतार घ्यावा लागला. ४५० हे किरीटी, ज्या प्रल्हादाला माझ्याकरितां पुष्कळांनीं नेहमीं छळलें, तो, एका भक्तीनें, मजपासून प्राप्त होणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्यास प्राप्त करून देण्यास समर्थ झाला. ५१ बाकी वास्तविक पाहतां त्यानें दैत्यकुळांत जन्म घेतलेला, पण त्याच्यापेक्षां अधिक मोठेपणा इंद्रालाही प्राप्त झालेला नाहीं; म्हणून माझी प्राप्ति करून घेण्याला एक भक्ति पुरे आहे; जात वगैरेंची कांहींएक चाड नाहीं ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें एका कातड्याचे तुकड्यावर जरी पडलीं, तरी त्या कातड्यापासून सर्व वस्तु प्राप्त होतात. ५३ त्या अक्षरांवांचून सोन्यारुप्याला किंमत नाहीं; तर येथें राजाज्ञा हीच मुख्य होय, व त्याच राजशिक्क्याच्या कातड्यानें सर्व वस्तु विकत मिळतात. ५४ त्याचप्रमाणें, जेव्हां मन व बुद्धि हीं माझ्याच प्रेमानें युक्त होतात, तेव्हांच मोठेपणा व सर्वज्ञपणा यांचा डौल शोभतो. ५५ म्हणून कुळ, जात, वर्ण हे निष्कारण आहेत; तर, अर्जुना, फक्त माझी भक्ति केली असतां सार्थक होतें. ५६ ती माझी भक्ति वाटेल त्यानें मनोभावानें केली असतां, तो पूर्वीं कोणत्याही वर्णांतला असला तरी चिंता नाहीं. ५७ ओढे जोंपर्यंत गंगेस मिळाले नाहींत तोंपर्यंतच त्यांस ओहोळ, वहाळ वगैरे म्हणतात; पण ते गंगेस मिळाल्यावर जसे गंगारूपच होतात; ५८ किंवा लांकडें जोंपर्यंत अग्नींत घातलीं नाहींत तोंपर्यंतच त्यांस खैर, चंदन अशीं नांवें असतात, ५९ त्याचप्रमाणें, जोंपर्यंत मद्रूपता प्राप्त झाला नाहीं, तोंपर्यंतच क्षत्रिय, वैश्य, स्त्री, शूद्र, अंत्यज इत्यादि जाति वेगळाल्या असतात. ४६० ज्याप्रमाणें समुद्रांत मीठ घातल्यावर एकरूप होऊन जातें, त्याप्रमाणें, मनोभावानें मला शरण आल्यावर जाति, व्यक्ति वगैरे भेद नाहींसा होतो. ६१ जोंपर्यंत समुद्राला येऊन मिळाले नाहींत, तोंपर्यंत नद, नदी, पूर्ववाहिनी, पश्चिमवाहिनी वगैरे भेद असतो; ६२ त्याचप्रमाणें, कोणत्याही निमित्तानें माझ्याकडे चित्त लागलें म्हणजे पुरे, मग सहजच मद्रूपत्व प्राप्त होतें. ६३ अरे, परिसाला फोडण्याकरितां जरी लोखंडानें स्पर्श केला, तरी त्याचें लागलीच सोनें होतें; ६४ हें पहा–गोपींनीं प्रीतीच्या मिषानें माझे ठिकाणीं आपलें चित्त ठेवल्यामुळें त्या मद्रूप झाल्या नाहींत का ? ६५ किंवा भीतीच्या योगानें कंस मद्रूप झाला नाहीं का? किंवा माझ्याशीं अखंड वैर केल्यानें शिशुपालादिक मद्रूप झाले नाहींत का ? ६६ अरे, तसेंच पांडव व यादव यांस सोयरिकीच्या नात्यानें व वसुदेवादिक यांना ममत्वानें माझें सायुज्य मिळालें नाहीं का ? ६७ हे धनुर्धरा, नारद, ध्रुव, अक्रूर, शुक आणि सनत्कुमार यांना जसा मी भक्तीनें प्राप्त झालों आहें, ६८ तसाच गोपींना विषयबुद्धीनें, कंसाला भीतीनें, व शिशुपालादिकांना वैरबुद्धीनें मी प्राप्त झालों आहें. ६९ अरे, मी निर्वाणीचें स्थान आहें, म्हणून मला वाटेल त्या मार्गानें–भक्तीनें, विषयबुद्धीनें, विरक्ततेनें अथवा वैरानें–कोणीही प्राप्त झाला असतां हरकत नाहीं. ४७० म्हणून, पार्था, हें पहा कीं, मला येऊन मिळण्याकरितां येथें उपायांची उणीव नाहीं; ७१ आणि वाटेल त्या जातींत जन्म होवो आणि माझी भक्ति करो अथवा वैर करो; परंतु भक्ति किंवा वैर जें करावयाचें, तें माझेंच करावें. ७२ अरे, कोणत्याही निमित्तानें जर मला कोणी शरण आला, तर मद्रूप होणें हें अगदीं त्याच्या हातचें आहे. ७३ यास्तव, हे अर्जुना, पापयोनींत जन्म घेतलेले, किंवा वैश्य, शूद्र, स्त्रिया यांनीं माझी भक्ति केली असतां ते माझ्याजवळ येतात. ७४

तर मग पुण्यवान् असून माझी भक्ति करणारे ब्राह्मण व राजर्षि हे मला आवडतील, हें कशास सांगावयास पाहिजे ? म्हणून, तूं अशाश्वत व दुःखदायक अशा या मृत्युलोकीं जन्म पावला आहेस, यासाठीं माझें भजन कर. ॥ ३३ ॥

मग, स्वर्गलोक म्हणजे ज्यांचें केवळ इनामगांवच; आणि जे मंत्रविद्येचें माहेरघरच; जे सर्व वर्णांमध्यें श्रेष्ठ ब्राह्मण; ७५ जे पृथ्वीवरील देवच, जे तपश्चर्येचे मूर्तिमंत अवतार, ज्यांच्या योगानें सर्व तीर्थांचें दैव उदय पावलें आहे; ७६ ज्यांच्या ठिकाणीं यज्ञांचा

सिजे थागीं । जे वेदांची वज्रांगी । जयांचिये दिठीचिया उत्संगीं । मंगळ वाढे ॥७७॥ जयांचिये ऑस्थेचेनि बोलें । सत्कर्म पाल्हाळीं[६] गेलें । संकल्पें सत्य जियालें । जयांचेनी ॥७८॥ जयांचेनि गा बोलें । अग्नीसि आयुष्य जाहालें । म्हणोनि समुद्रें पाणी आपुलें । दिधलें यांचिप्रीती ॥ ७९ ॥ मियां लक्ष्मी डावलोनि केली परौती । फेडोनि कौस्तुभ घेतला हातीं । मग वोढविली वक्षस्थळाची वांखती । चरण रजां ॥४८०॥ आझूनि पाउलाची मुद्रा[११] । मी हृदयीं वाहें गा सुभद्रा । जे आपुलिया दैवसमुद्रीं[१२] । जतनेलागीं ॥८१॥ जयांचा कोप सुभटा । काळाग्नि रुद्रांचा वसौटा[१३] । जयांचे प्रसादीं फुकटा । जोडती सिद्धी ॥८२॥ ऐसे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण । आणि माझ्या ठायीं अतिनिपुण । आतां मातें पावती ते हे कवण । समर्थावें[१४] ॥ ८३ ॥ पहें पां चंदनाचेनि अंगोनिळें[१५] । शिवतिले निंब होते जे जवळे । तिहीं निर्जिवींही[१६] देवांचीं निडळें[१७] । बैसणीं केलीं ॥८४॥ मग तो चंदनु तेथ न पवे । ऐसें मनीं कैसेनि धरावें । अथवा पातला हें समर्थावें । तेव्हां कायि साच ॥८५॥ तेथ निववील ऐशिया आशा । हरे चंद्रमा आधा ऐसा । वाहिजत असे शिरसा । निरंतर ॥८६॥ तेथ निवविता आणि सगळा । परिमळें चंद्राहून आगळा । तो चंदनु केविं अवलीळा । सर्वांगीं न बैसे ॥८७॥ कां रथ्योदकें जियेचिये कासे । लागलिया समुद्र जाले अनायासें । तिये गंगेसि काय अनारिसें । गत्यंतर असे ॥८८॥ म्हणोनि राजर्षि कां ब्राह्मणु । जयां गति मति मीचि शरण्यु[२०] । तयां त्रिशुद्धी[२१] मीचि निर्वाणु[२२] । स्थितीही[२३] मीचि ॥ ८९ ॥ यालागीं शतजर्जर[२४] नावे । रिगोनि केविं निश्चिंतें[२५] होआवें । कैसेनि उघडिया असावें । शस्त्रवर्षी[२६]॥४९०॥ आंगावरी पडतां पाषाण । न सुवावें[२७] केविं वोडण[२८] । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसीं ॥ ९१ ॥ जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोकां[२९] येऊनि सोपद्रवा[३०] । केविं न भजिजे मातें ॥९२॥ अगा मातें न भजावयालागीं । कवण बळ पां आपुलिया आंगीं । काइ घरीं कीं भोगीं[३१] । निश्चिंती[३२] केली ॥९३॥ नातरी विद्या कीं वयसा[३३] । यया प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा कोण ॥९४॥ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहाचिया निकियां[३४] लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ॥ ९५ ॥ बाप दुःखाचें केण[३५] सुटलें । जेथ मरणाचें भरें[३६] लोटलें । तिये मृत्युलोकींचें शेवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे[३७] ॥९६॥ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची ग्राहिकी[३८] किजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ॥९७॥ अगा विषाचे कांदे वांटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अमर होणें ॥९८॥ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे[३९] ॥९९॥ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बांधिलें । तैसें मृत्युलोकींचें भलें । आहे आघवें ॥ ५०० ॥ म्हणोनि मृत्युलोकीं सुखाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या ॥१॥ जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी[४०] । सळितें[४१] जगातें ॥ २ ॥ जेथ मंगळाचिया[४२] अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पौरी[४३] । मृत्यु उदराचिया परिवरीं[४४] । गर्भु गिंवसी[४५] ॥ ३ ॥ जें नाहीं तयातें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गांधर्वीं[४६] । गेलिया-

१ यशांनीं. २ बळकट कवचें. ३ संबंधानें. ४ इच्छा. ५ ओलाव्यानें. ६ प्रसार झाला ७ प्रीति संपादण्याकरितां. ८ ढकलून. ९ उराची. १० खळगी; छाती. ११ खूण. १२ शांतपणाचा लौकिक १३ वसतिस्थान. १४ सिद्ध करावें. १५ अंगवायूनें. १६ कमी किमतीच्या. १७ मस्तकें. १८ सहज. १९ रस्त्यावरील पाणी. २० रक्षण करणारा. २१ खरोखर. २२ मुक्ति. २३ भुक्ति. २४ शतावधि भोंकांच्या. २५ निष्काळजी. २६ शस्त्रांचा वर्षाव होत असतांना. २७ पुढें न करावी. २८ ढाल. २९ मृत्युलोकीं. ३० उपद्रवानें भरलेल्या. ३१ भोग्य वस्तूंची. ३२ समृद्धि. ३३ तारुण्य. ३४ सुखाकरितां. ३५ माल. ३६ माप. ३७ बाजाराच्या समयीं. ३८ खरेदी. ३९ रहात नाहीं. ४० पांघरूण. ४१ छळतें. ४२ कल्याणाच्या. ४३ आच्छादन. ४४ घरीं. ४५ शोधतो. ४६ यमदूतांनीं.

अखंड वास, जे वेदांची बळकट कवचें, व ज्यांच्या दृष्टीच्या संबंधानें सर्व ठिकाणीं मंगलाची वृद्धि होते; ७७ ज्यांच्या आस्थारूप ओलाव्यानें सत्कर्मांचा प्रसार झाला, व ज्यांच्या निश्चयानें सत्य कायम राहिलें; ७८ ज्यांच्या आशीर्वादानें अग्नीचें आयुष्य वाढलें म्हणून त्यांच्या प्रीतीस्तव अग्नीला समुद्रानें आपल्या ठिकाणीं आश्रय दिला; ७९ मीं लक्ष्मीला ढकलून पलीकडे केली, व कौस्तुभ मणि गळ्यांतून काढून हातांत घेतला; आणि मग ज्यांच्या चरणरजांच्या प्राप्तीकरितां मीं आपल्या उराची खळगी म्हणजे छाती पुढें केली; ४८० हे नरेंद्रा, माझा शांतपणाचा लौकिक कायम राहण्याकरितां ज्यांच्या पावलाची खूण मीं अजून आपल्या हृदयावर बाळगली आहे; ८१ हे महावीरा, ज्यांचा कोप म्हणजे काळ, अग्नि व रुद्र यांचें वसतिस्थान होय, व जे प्रसन्न झाले असतां फुकट सिद्धि प्राप्त होतात; ८२ असे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण, आणि त्यांतून माझे ठिकाणीं पूर्ण भक्ति करितात, ते मद्रूप होतात, यांत सिद्ध तें काय करावयाचें आहे ! ८३ हें पहा—चंदनाच्या अंगवायूनें स्पर्श केलेल्या जवळच्या कमी किंमतीच्या लिंबासही जर देवाच्या मस्तकावर स्थान मिळतें, ८४ तर मग चंदनाचें वास्तव्य तेथें घडणार नाहीं अशी मनांत शंका कशी धरावी ? अथवा, त्या ठिकाणीं त्याचें वास्तव्य घडलें असें सांगितल्यावर खरें वाटाव, नाहीं तर तें खोटें का होईल ! ८५ शंकरांनीं विष प्राशन केल्यानें त्यापासून होणाऱ्या दाहाचें शमन होईल, अशा आशेनें मस्तकावर निरंतर अर्धचंद्र धारण केला; ८६ तर दाहाचें शमन करणारा, व पूर्ण, आणि चंद्राहून सुवासानें अधिक असा जो चंदन, तो सर्वांगावर सहजच का धारण केला जाणार नाहीं ? ८७ किंवा रस्त्यावरील उदकें जिच्यांत मिळाल्यामुळें समुद्रांत सहज जाऊन मिळतात, त्या गंगेला समुद्राशिवाय दुसरी गति आहे काय ? ८८ म्हणून, ज्यांना गति व ज्ञान देणारा आणि ज्यांचें रक्षण करणारा मीच आहें, त्या राजर्षींना व ब्राह्मणांना भक्ति व मुक्ति खरोखर मीच आहें. ८९ वास्तव, शतावधि छिद्रांच्या नावेंत बसून आपण बुडणार नाहीं अशा भरवशानें निष्काळजी कसें राहावें ? तसेंच, शस्त्रांचा वर्षाव चालला असतां आपल्यास दुखापत होणार नाहीं अशा भरवशानें उघड्या अंगानें कसें फिरावें ? ४९० अंगावर दगड पडत असतां ढाल कां न पुढें करावी ? रोगानें ग्रस्त असतां औषध घेण्याविषयीं कसें उदासीन असावें ? ९१ हे अर्जुना, चोहोंकडून वणवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसें पडूं नये ? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित असलेला जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझें भजन कां न करावें ? ९२ अरे, मला न भजण्याविषयीं मनुष्यांच्या अंगीं असें कोणतें सामर्थ्य आहे ? त्यांच्या घरीं सर्व भोग्य वस्तूंची समृद्धि असल्यामुळें ते निष्काळजी झाले काय ? ९३ का मला न भजतां विद्या, तारुण्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा प्राण्यांना भरवसा आहे ? ९४ तर, बाबारे, जितक्या म्हणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां उत्पन्न केलेल्या आहेत; आणि ह्या मृत्युलोकीं देह पाहूं गेलें असतां काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे ! ९५ या मृत्युलोकाच्या बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं बाजार उठण्याचे समयीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा वेळीं जिवाला सुख होईल अशी कोणती खरेदी करतां येईल ? हें पहा—विस्तव विझून गेल्यावर राहिलेली राख फुंकीत बसलें तर त्यापासून दिवा लागेल का ? ९७ अरे, विषाचे कांदे वांटून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिऊन ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करावयाची, ९८ त्याप्रमाणें, या विषयांपासून होणारें जें सुख, तें केवळ महत् दुःख आहे. परंतु जे अज्ञानी आहेत, त्यांना त्याचें सेवन केल्याशिवाय होत नाहीं. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपलें डोकें तोडून बांधणें जितकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील गोष्टी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या गोष्टी कोणाच्या कानीं पडणार आहेत ! विस्तवाच्या अंथरुणावर निजलें असतां सुखाची झोंप कशी लागणार ? १ ज्या मृत्युलोकीं चंद्राला देखील क्षय लागतो, जेथें अस्ताकरितां सर्व वस्तु उत्पन्न होतात, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांघरूण घेऊन जगाला छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकुर फुटल्यावर लागलीच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें ! व मृत्यु हा उदरांतील गर्भाला देखील शोधीत येतो; ३ ज्याचें चिंतन न करावें त्याचें करण्यास लावून, त्या योगानें यमदूत हे

ची कवणे गांवीं । शुद्धी न लगे ॥४॥ अगा गिंवसिता आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । सैंघ निर्माल्लियाचिया गोठी । तियें पुराणें जेथिंचीं ॥५॥ जेथींचिये अनित्यतेची थोरी । केरितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ॥६॥ ऐसी लोकींची जिये नांदणुक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ॥७॥ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ॥ ८ ॥ जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो म्हणती उवाई पडिला सोपें । जो अभिलाषभारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ॥ ९ ॥ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ प्रज्ञा जिरौनि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणुनी ॥ ५१० ॥ जंव जंव बाळ बळिया वाढे । तंव तंव भोजें नाचती कोडें । आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे । ते ग्लानीचि नाहीं ॥ ११ ॥ जन्मलिया दिवसदिवसें । हों लागे काळाचेंचि ऐसें । कीं वाढती करिती उल्हासें । उभविती गुढिया ॥ १२ ॥ अगा मर हा बोलु न साहती । आणि मेलिया तरी रडती । परि असतें जात न गणिती । गहिंसपणें ॥ १३ ॥ दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेंटाळी जिभा । तैसे प्राणिये कवणा लोभा । वाढविती तृष्णा ॥ १४ ॥ अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकींचें उफराटें । एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं ॥ १५ ॥ तरि झडझडोनि वहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥ १६ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ३४

अन्वय-[हे पार्थ,] त्वं मन्मना मद्भक्तः च मद्याजी भव; मां नमस्कुरु; एवं आत्मानं युक्त्वा मत्परायणः [सन्] मां एव एष्यसि. ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

तूं मन हें मीचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं । सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें ॥ १७ ॥ माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष । मद्याजी चोख । याचि नांव ॥ १८ ॥ ऐसा मियां आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतःकरणींचें तुजपासीं । बोलिजत असें ॥ १९ ॥ अगा आघविया चोरियें आपुलें । जें सर्वस्व आम्हीं असे ठेविलें । तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ॥ ५२० ॥ ऐसें सांवळेनि परब्रह्में । भक्तकामकल्पद्रुमें । बोलिलें आत्मारामें । संजयो म्हणे ॥ २१ ॥ अहो ऐकिजत असे कीं अवधारा । तंव इया बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी कां पुरा । तैसा उगाचि असे ॥ २२ ॥ तेथ संजयें माथा तुकिला । अहो अमृताचा पाऊस वर्षला । कीं हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गांवा ॥ २३ ॥ तऱ्ही दातारु हा आमुचा । म्हणोनि हें बोलतां मैळेल वाचा । काय कीजे ययाचा । स्वभावोचि ऐसा ॥२४॥ परि बाप भाग्य माझें । जे वृत्तांतु सांगावयाचेनि व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवें ॥२५॥ येतुलें हें वाड सायासें । जंव बोलत असे दृढमानसें । तंव न धरवेचि आपुलिया ऐसें । सात्त्विकें केलें ॥ २६ ॥ चित्त चाकाटलें आटु घेत । वाचा पांगुळली जेथिंची तेथ । आपादकंचुकित । रोमांच आले ॥२७॥ अर्धोन्मीलितें डोळे । वर्षताति आनंदजळें । आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ॥२८॥ पैं आघवाचि रोममूळीं । आली स्वेदकणिका निर्मळीं । लेइला मोतियांची कडियाळी । आवडे

१ शोध. २ मेलेल्या लोकांच्या. ३ सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ४ सुखामध्यें. ५ प्रस्तुत. ६ कोभ. ७ थोडें राहिलें. ८ बुद्धि. ९ संतोषानें. १० कमी झालें. ११ उलट. १२ वाढदिवस. १३ असलेलें. १४ संपतांना. १५ मूर्खपणें. १६ अकस्मात्. १७ वेगळा. १८ माझें यजन करणारा. १९ संपन्न. २० चोरून ठेवलेले. २१ रहा. २२ श्यामवर्ण. २३ टोणगा. २४ शेजारच्या. २५ धनी. २६ मोठें. २७ गढून गेलें. २८ स्थिर झालें. २९ नखशिखांत. ३० अर्धे उघडलेले. ३१ घामाचे बारीक कण. ३२ जाळी.

प्राण्याला घेऊन जातात, व कोणत्या गांवीं जातात याचा शोध लागत नाहीं; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असतांही जेथें माघारी येण्याची गोष्टच नाहीं, व ज्या ठिकाणीं मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी हींच पुराणें, ५ तेथील अशाश्वततेचा लौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपणार नाहीं ! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथें जन्म घेणाऱ्या लोकांचा निष्काळजीपणा पाहून मोठें नवल वाटतें. ७ हें पहा–प्रत्यक्ष अथवा परलोकीं होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीकरितां जे एक कवडीही खर्च करीत नाहींत, ते, सर्व प्रकारें हानि होणाऱ्या ठिकाणीं कोटयवधि द्रव्य खर्च करतात ! ८ जो प्रस्तुत काळीं पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असें मानतात, व जो लोभी आहे त्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९ ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, व ज्याची शक्तिबुद्धि कमी झाली आहे, त्याला ' वडील ' म्हणून पायां पडतात. ५१० लहान मूल जों जों मोठें होतें, तों तों त्याचा आनंद मानतात; परंतु त्याचें आयुष्य उलट कमी झाल्याबद्दल त्यांना दुःख होत नाहीं. ११ जन्मापासून दिवसानुदिवस काळाच्याच स्वाधीन होत असतो; परंतु आनंदानें वाढदिवस करून गुढ्या उभारतात. १२ अरे, 'मर' हा शब्द देखील सहन होत नाहीं, आणि मेल्यावर तर रडतातच! परंतु असलेलें आयुष्य संपत चाललें आहे याची मूर्खपणानें खिजगणतीही करीत नाहींत. १३ बेडकाला साप गिळीत असतां तो जिभेनें माशा धरून गिळीत असतो; त्याप्रमाणें हे प्राणी कसल्या लोभानें आपली इच्छा वाढवीत असतात कोण जाणे ! १४ हायहाय ! किती ही वाईट गोष्ट ! या मृत्युलोकीं सर्वच गोष्टी उलट्या घडतात ! तर, अर्जुना, तूं जरी एथें यदृच्छेनें जन्मला आहेस, १५ तरी झडकर वेगळा हो; आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशी पदाला प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग. १६

हे अर्जुना, तूं माझे ठिकाणीं आपलें मन ठेव; माझा भक्त हो; माझें यजन कर; आणि मलाच नमस्कार कर. ह्याप्रमाणें माझे ठिकाणीं चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिळशील. ॥ ३४ ॥

तूं आपलें मन मद्रूपी करून माझें भजन करण्याविषयीं प्रेम धर, आणि सर्व ठिकाणीं मीच आहें असें समजून नमस्कार कर. १७ हें पहा–मनांतील सर्व संकल्प नाहींतसे करून जो माझ्याकडेस लक्ष ठेवितो, तोच माझें पूजन करणारा असें नांव पावतो. १८ असा माझ्या योगानें संपन्न होशील, त्याच वेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशील, ही माझ्या अंतःकरणांतील गुह्य गोष्ट तुला मीं सांगितली आहे. १९ अरे, सर्वांना चोरून ठेविलेली अशी आमची गुप्त गोष्ट ती प्राप्त करून घेऊन सुखरूप होऊन राहशील. ५२० संजय म्हणतोः–श्यामवर्ण परमात्मा व भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारे असे जे श्रीकृष्ण, ते याप्रमाणें बोलले. २१ अहो श्रोतेहो, ऐका. रेडा ज्याप्रमाणें महापुराला न जुमानतां पाण्यांतच बसतो, त्याप्रमाणें हा कृष्णार्जुनसंवाद ऐकून वृद्ध धृतराष्ट्र स्वस्थ बसला ! २२ त्या वेळीं संजय मान डोलवून म्हणाला, आज अमृताचा वर्षाव झाला, परंतु हा येथें असून शेजारच्या गांवास गेला कीं काय ! २३ तथापि हा आमचा धनी असल्यामुळें अशा रीतीनें बोललों असतां आमची वाणी दूषित होईल; पण काय करावें ? याचा स्वभावच असा आहे. २४ परंतु मुनिश्रेष्ठ व्यास ऋषींनीं श्रीकृष्णार्जुनाचा संवाद धृतराष्ट्रास सांगण्यास माझी योजना केल्यामुळें माझें भाग्य धन्य होय ! २५ इतका मनाचा निश्चय करून मोठ्या सायासांनीं बोलत असतां संजयास असा अष्टसात्त्विकभाव उत्पन्न झाला कीं, तो त्यास आवरेना. २६ त्या कृष्णार्जुनसंवादामध्यें चित्त गढून गेल्यामुळें स्थिर होऊन वाणी जागच्या जागींच स्तब्ध राहिली, आणि नखशिखांत रोमांच उभे राहिले. २७ डोळे अर्धवट उघडे राहून, त्यांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले; व अंतर्यामीं सुखाच्या लाटा आल्यामुळें बाहेरून अंगास कंप सुटला. २८ सर्व रोमरंध्रांतून निर्मळ घामाचे बारीक कण उद्भवल्यामुळें, मोत्यांची जाळीच घातली आहे कीं

तैसा ॥२९॥ ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणीं हों जीवदशे । तेथ निरोपिलें श्वासें । तें नेदीचें हों ॥ ५३० ॥ आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें । घो कैरी आलें श्रवणें । कीं देहस्मृतीचा तेणें । वापसा केला ॥ ३१ ॥ तेव्हां नेत्रींचें जळ विसर्जी । सर्वांगींचा स्वेदु परिमार्जी । तेवींचि अवधारा म्हणे होजी । धृतराष्ट्रातें ॥ ३२ ॥ आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु । आणि संजय सात्त्विकाचा बिवडु । म्हणोनि श्रोतयां होईल सुरवाडु । प्रमेय पिकाचा ॥३३॥ अहो अल्पमाळ अवधान देयावें । येतुलेनि आनंदाचे राशीवरी बैसावें । बाप श्रवणेंद्रिया दैवें । घातली माळ ॥ ३४ ॥ म्हणोनि विभूतींचा ठावो । अर्जुना दावील सिद्धांचा रावो । तो ऐका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥ ५३५ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्लोक ३४, ओंव्या ५३५.

१ नाहींशी होणें. २ करीना. ३ घो घो करीत ४ पुशी ५ उत्तम. ६ पीक चांगलें यावें म्हणून, ज्या जमिनींत तें पेरावयाचें असेल त्या जमिनींत त्या पिकास अनुकूल असें दुसरें पीक प्रथम पेरितात; आणि मग तें काढून इच्छित पिकाची पेरणी करितात. यांपैकीं, प्रथम काढलेल्या पिकास बिवड म्हणतात. जसें:–तागाचा बिवड सर्व मालास चांगला. ७ सुकाळ. ८ किंचित्.



काय असें वाटलें. २९ या महासुखाच्या प्रेमानें जीवदशा नाहींशी झाल्यामुळें, व्यासांनीं सोंपविलेलें काम करीनासा झाला. ५३० इतक्यांत श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद घो घो करीत येऊन कानीं पडतांच त्या बोलण्यानें संजयाचे देहस्थितीचा वाफसा केला. (तो भानावर येऊन आपलेकडे सोंपविलेलें काम करण्यास तयार झाला.) ३१ मग लागलीच डोळ्यांचें पाणी व सर्वांगाचा घाम पुसून धृतराष्ट्राला म्हणाला, " महाराज, ऐका. " ३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यरूप उत्तम बीजास संजयाच्या सात्त्विकतेचा बिवड मिळाल्यामुळें श्रोत्यांना सिद्धांतरूप पिकाचा सुकाळ होईल. ३३ अहो, किंचित् अवधान द्याल, तर आनंदरूप राशीवर बसाल; कारण, श्रवणेंद्रियास दैवानें माळ घातली आहे. ३४ म्हणून, ईश्वरविभूतीचीं जीं स्थळें आहेत, तीं सर्व, सिद्धांचे राजे भगवान श्रीकृष्ण हे अर्जुनास दाखवितील. निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—ती कथा ऐका. ५३५



ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

नमो विशद[1]बोधाविद्गदा[2] । विद्यार[3]विंदप्रबोधा । पराप्रमेयप्रमदा[4]- । विलासिया ॥१॥ नमो संसारतमसूर्या । अपरिमितपरम[5]वीर्या । तरुणतरतुर्या[6]- । लाल[7]नलीला ॥२॥ नमो जगदखिलपालना । मंगळमणि[8]निधाना । सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा ॥ ३ ॥ नमो चतुरचित्तचकोरचंद्रा । आत्मानुभवनरेंद्रा[9] । श्रुतिसारसमुद्रा । मन्मथमन्मथा[10] ॥ ४ ॥ नमो सुभावभजनभाजना[11] । भवेभकुंभभंजना[12] । विश्वोद्भव[13]भुवना । श्रीगुरुराया ॥ ५ ॥ तुमचा अनुग्रहो[14] गणेशु । जैं दे आपुला सौरसु[15] । तैं सारस्वतीं[16] प्रवेशु । बाळकाही आथी ॥६॥ जी दैविकी[17] उदार वाचा । जैं उद्देशु दे नाभिकाराचा[18] । तैं नवरससुधाब्धीचा । थावो लाभे ॥७॥ जी आपुलिया स्नेहाची[19] वागेश्वरी । जरी मुकेयातें अंगिकारी । तो वाचस्पतीशीं करी । प्रबंधुहोडी[20] ॥८॥ हें असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकरु माथां पारुखे[21] । तो जीवचि परि तुके[22] । महेशेंसीं[23] ॥९॥ एवढें जिये महिमेचें करणें । ते वाचाबळें वानूं मी कवणें । का सूर्याचिया आंगा उटणें । लागत असे ॥ १० ॥ केउता कल्पतरूवरी फुलौरा । कायसेनि पाहुणेरु क्षीरसागरा । कवणें वासीं कापुरा । सुवासु देवों ॥११॥ चंदनातें कायसेनि चर्चावें । अमृतातें केउतें रांधावें । गगनावरी उभवावें[24] । घडे केविं ॥१२॥ तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें[25] कें[26] असे साधन । हें जाणोनियां नमन । निवांतें[27] केलें ॥१३॥ जरी प्रज्ञेचेनि[28] आथिलेपणें । श्रीगुरुसामर्थ्या रूपें[29] करूं म्हणे । तरि तें मोतियां भिंगें[30] देणें । तैसें होईल ॥ १४ ॥ कां साडेपंधरया रजतवणी[31] । तैशीं स्तुतीचीं बोलणीं । उगियाचि माथा ठेविजे चरणीं । हेंचि भलें ॥१५॥ मग म्हणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वें देखिलें तुम्हीं । म्हणोनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जाहलों ॥१६॥ मागां दूध दे म्हणितलियासाठीं । आघविया क्षीराब्धीची करूनि वाटी । उपमन्यूपुढें धूर्जटी[32] । ठेविली जैसी ॥१७॥ ना तरी वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला देऊनि भातुकें[33] । ध्रुवपदाचें ॥ १८ ॥ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळ शास्त्रांचा विसंवता ठावो । ते भगवद्गीता वोंविये गावों । ऐसें केलें ॥१९॥ जे बोलणियाचे रानीं हिंडतां । नायकिजे फळलिया अक्षराची वार्ता । परि ते वाचाचि केली कल्पलता । विवेकाची ॥२०॥ होती देहबुद्धी एकसरी । ते आनंदभांडारा केली वोवरी । मन गीतार्थसागरीं । जळशयन जालें ॥२१॥ ऐसें एकेक देवाचें करणें । तें अपार बोलों केविं मी जाणें । तऱ्ही अनुवादलों धीटपणें । तें उपसाहिजो जी ॥२२॥ आतां आपुलेनि कृपाप्रसादें । मियां भगवद्गीता वोंवीप्रबंधें । पूर्वखंड विनोदें । वाखाणिलें ॥२३॥ प्रथमीं अर्जुनाचा विषादु । दुजीं बो-

---

१ निर्मळ. २ चतुरा. ३ विद्यारूप कमलाला विकसित करणारा. ४ परा=वाणी, प्रमेय=अर्थ, प्रमदा=स्त्री;—परा वाणीच्या अर्थरूप स्त्रीशीं विलास करणारा. ५ सामर्थ्यवंता. ६ तारुण्यभरांत असणाऱ्या तुर्यावस्थेशीं ७ विलास करणारा. ८ कल्याणरूप रत्न. ९ राजा. १० मदनाचा नाश करणारा. ११ पात्र. १२ संसाररूप हत्तीचें गंडस्थळ फोडणारा. १३ जगताचें उत्पत्तिस्थान. १४ कृपा. १५ प्रसाद. १६ शास्त्रांच्या गुह्य सिद्धांतांमध्यें. १७ गुरूंची. १८ अभयाचा. १९ प्रेमाची. २० ग्रंथ करण्याची प्रतिज्ञा. २१ स्थिर होतो. २२ साम्य पावतो. २३ ईश्वराशीं. २४ उंच करावें. २५ जाणणारें. २६ कोठें. २७ नुरतें. २८ बुद्धीच्या. २९ वर्णन. ३० अभ्रक. ३१ रुप्याची बरोबरी. ३२ शंकरानें. ३३ खाऊ.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

[हे गुरो,] निर्मल अशा ब्रह्मज्ञानाचा बोध करण्यांत चतुर, विद्यारूप कमलाला विकसित करणारा, आणि परा वाणीच्या अर्थरूप स्त्रीशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! १ संसाररूप अंधकाराचा–अज्ञानाचा–नाश करण्यांत सूर्याप्रमाणें अतिसामर्थ्यवान, व तारुण्यभरांत असणाऱ्या तुर्यावस्थेशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! २ सर्व जगाचें पालन करणारा, कल्याणरूप रत्नांचा ठेवा, सज्जनरूप वनांत चंदनासारखा श्रेष्ठ, आणि ज्याचें स्वरूप आराधन करण्यास योग्य, असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! ३ भक्तांच्या चित्तरूप चकोर पक्ष्यास चंद्रासारखा, ब्रह्मानंदरूप अनुभवाचा राजा, श्रुतींच्या ज्ञानाचा समुद्र, आणि मदनाचा नाश करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! ४ भावयुक्त ज्ञान्यांच्या भजनास पात्र, संसाररूप हत्तीचें गंडस्थल फोडणारा, व जगाच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा तुजप्रत नमस्कार असो! ५ गुरो, तुमच्या कृपारूप गणेशाचा जेव्हां प्रसाद होतो, तेव्हां लहान मुलालाही शास्त्रांच्या गुह्य सिद्धांतांचें ज्ञान होतें. ६ गुरूच्या उदार वाचेनें जेव्हां अभयवचन मिळतें, तेव्हां नवरसामृताच्या समुद्राचाही थांग लागतो. ७ जेव्हां आपली प्रेमरूप सरस्वती मुक्याचाही अंगीकार करते, तेव्हां ग्रंथ करण्यांत तो बृहस्पतीशीं सुद्धां प्रतिज्ञा करूं शकतो. ८ फार तर काय ? परंतु ज्यावर आपली कृपादृष्टि होते, किंवा ज्याच्या मस्तकावर आपला वरदहस्त पडतो, तो जीव असूनही ईश्वराची साम्यता पावतो. ९ असा ज्या गुरुकृपेचा महिमा आहे, तिचें वर्णन मी कोणत्या वाचेच्या बलानें करूं शकेन ? कारण, सूर्याच्या अंगाला उटणें लावतां येईल का ? १० कल्पतरूला नेहमीं फुलें येण्याची इच्छा करणें व्यर्थ आहे; [कारण तो सर्वदा फलद्रूपच आहे.] क्षीरसागराला कशाची मेजवानी करावी ? कापुराला दुसऱ्या कशाचा सुवास देतां येईल ? ११ चंदनाला कशाची उटी लावावी ? अमृताला कसें शिजवावें ? गगनापेक्षां [कांहीं] उंच करावें हें कसें घडून येणार ? १२ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरूंचा महिमा जाणण्याचें साधन कोठून मिळणार ? हें समजूनच मीं गुरूंना नुस्ता नमस्कार केला ! १३ जर बुद्धीच्या जोरावर श्रीगुरूंच्या सामर्थ्याचें वर्णन करूं म्हटलें, तर तें मोत्याबरोबर अभ्रकाचें तेज लावल्याप्रमाणें होईल; १४ किंवा उत्तम सोन्याबरोबर रुपें लावणें ज्याप्रमाणें व्यर्थ आहे, त्याचप्रमाणें श्रीगुरूंची स्तुति करूं लागलें असतां व्यर्थ होईल; म्हणून गुरुचरणीं लीन होऊन त्यांच्या पदीं नुस्तें मस्तक ठेवणें हेंच बरें होईल. १५ मग ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें, " हे स्वामी, तुम्हीं माझ्यावर ममतेनें कृपादृष्टि केल्यामुळें कृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत मी प्रयाग येथील वटवृक्षाप्रमाणें झालों ! १६ पूर्वी, 'मला दूध हवें 'असें उपमन्यूनें म्हटल्यावरून शंकरांनीं ज्याप्रमाणें सर्व क्षीरसमुद्राची वाटी करून त्यापुढें ठेवली; १७ किंवा ध्रुव रुसला असतां त्याला अढळ पदाचा खाऊ देऊन श्रीविष्णूंनीं त्याची समजूत केली, १८ त्याप्रमाणें, ब्रह्मविद्येमध्यें श्रेष्ठ व सकल शास्त्रांचें विश्रांतिस्थान अशी जी अध्यात्मविद्यारूप भगवद्गीता, ती मीं ओंवीरूपानें वर्णन करावी अशी मला शक्ति दिली! १९ ज्या भाषणाच्या रानांत हिंडत असतां एकही अक्षराचें सार्थक झाल्याचें माझ्या कानीं पडलें नाहीं, तेंच बोलणें विचाररूप कल्पतरु झालें. २० ज्या माझ्या बुद्धीची गति देहापलीकडे गेली नव्हती, ती बुद्धि हल्लीं ब्रह्मानंदरूपी भांडाराची खोलीच बनविली आहे; आणि माझ्या मनाला गीतार्थरूपी क्षीरसागरांत जलमंदिर बांधून दिलें आहे. २१ याप्रमाणें गुरुदेवाची एकेक करणी अगाध असल्यामुळें, मला त्यांच्या अपार सामर्थ्याचें कसें वर्णन करितां येईल ! तेव्हां, महाराज, जें कांहीं मी धिटाईनें बोललों आहें, त्याची मला क्षमा असावी. २२ आतांपर्यंत आपल्या कृपाप्रसादानें मीं भगवद्गीतेच्या पूर्वखंडाचें ओंवीबद्ध वर्णन आनंदानें केलें. २३ पहिल्या अध्यायांत, आप्त-

लिला योगु विशदु । परि सांख्यबुद्धीसि भेदु । दाऊनियां ॥२४॥ तिजीं केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि चतुर्थीं ज्ञानेंशीं प्रगटिलें । पंचमीं गव्हेरिलें । योग तत्त्व ॥२५॥ तेंचि षष्ठामाजि प्रगट । आसनालागोनि स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवट । होती जेणें ॥२६॥ तैसी जे योगस्थिती । आणि योगभ्रष्टां जे गती । ते आघवीचि उपपत्ती । सांगितली षष्ठीं ॥२७॥ तयावरी सप्तमीं । प्रकृतिपरिहार उपक्रमीं । करूनि भजती जे पुरुषोत्तमीं । ते बोलिले चाऱ्ही ॥२८॥ पाठीं सप्तप्रश्नविधि । बोलोनि प्रयाणसमयसिद्धी । एवं सकळवाक्यावधि । अष्टमाध्यायीं ॥२९॥ मग शब्दब्रह्मीं असंख्याकें । जेतुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेतुला महाभारतें एकें । लक्षें जोडे ॥३०॥ तिये आघवाचि जें महाभारतीं । तें लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्तीं । आणि जो अभिप्रावो सातेंशतीं । तो एकलाचि नवमीं ॥३१॥ म्हणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा मुद्रीं लावावया । बिहाला मग मी वायां । गर्व कां करूं ॥३२॥ अहो गुळा साखरे मालयांचे । हे बांधे तरी एकाचि रसाचे । परि स्वाद गोडियेचे । आन आन जैसे ॥३३॥ एक जाणोनियां बोलती । एक ठायें ठाय जाणविती । एक जाणों जातां हारपती । जाणते गुणेंशीं ॥३४॥ हे ऐसे अध्याय गीतेचे । परि अनिर्वाच्यपण नवमाचें । तो अनुवादलों हें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ॥ ३५ ॥ अहो एकींची शौटी तपिन्नली । एकीं सृष्टीवरी सृष्टि केली । एकीं पाषाणीं वाऊनि उतरलीं । समुद्रीं कटकें ॥ ३६ ॥ एकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । एकीं चुळींचि सागरातें भरिलें । तैसें मज मुकयाकरवीं बोलविलें । अनिर्वाच्य तुम्हीं ॥ ३७ ॥ परि हें असो एथ ऐसें । राम रावण झुंजिन्नले कैसे । राम रावण जैसे । भीनले समरीं ॥ ३८ ॥ तैसें नवमीं कृष्णाचें बोलणें । तें नवमींचियाचि ऐसें मी म्हणें । या निवाडा तत्त्वज्ञु जाणे । जया गीतार्थु हातीं ॥ ३९ ॥ एवं नवही अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे वाखाणिले । आतां उत्तरखंड उवाइलें । ग्रंथाचें ऐका ॥ ४० ॥ जेथ विभूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती । ते विन्दंदा रसवृत्ती । म्हणिपैल कथा ॥ ४१ ॥ देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणे । तरि ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ॥ ४२ ॥ मूळग्रंथींचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हें न चोजवे ॥ ४३ ॥ जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगचि होय लेणें । तेथ अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ॥ ४४ ॥ तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं । शोभती आयणी । चोखट आइका ॥४५॥ उठावलिया भावां रूप । करितां रसवृत्तीचें लागे वडप । चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आम्हां ॥ ४६ ॥ तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि आणिलें तारुण्य । मग रचिलें अगण्य । गीतातत्त्व ॥ ४७ ॥ जो चराचरपरमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु । तो ऐका यादवेश्वरु । बोलता जाहला ॥ ४८ ॥ ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । ऐसें बोलिलें श्रीहरी तेणें । अर्जुना आघवियाचि मातू अंतःकरणें । धडौता आहासि ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १

अन्वय—महाबाहो, मे परमं वचः भूयः एव शृणु, यत् अहं प्रीयमाणाय ते हितकाम्यया वक्ष्यामि. ॥ १ ॥

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुझें अवधानचि तुकिलें । तंव टांचें नव्हे भलें । पुरतें आहे ॥ ५० ॥ घटीं थोडेंसें उदक घालिजे । तेणें न गळे तरी वरिता भरिजे । ऐसा परिसौनि पाहिलासि तंव

१ स्पष्ट. २ ज्ञान व कर्म. ३ आरंभिलें. ४ सिद्धांत. ५ नाश. ६ आरंभीं. ७ [आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी हे] चार भक्त. ८ वेदांत. ९ लक्षानें. १० स्पष्ट समजण्यास. ११ ढेपीचे. १२ [वसिष्ठांची.] १३ छाटी. १४ [विश्वामित्रानें] १५ [श्रीरामचंद्रांनीं.] १६ [वानर-]सैन्य. १७ [मारुतीनें.] १८ [अगस्तीनें] १९ वाणीस अगम्य असें ब्रह्म. २० गौण. २१ उत्तम २२ सुंदरपणानें. २३ अलंकारशास्त्रास. २४ अभिप्राय प्रगट करणें. २५ वृष्टि. २६ भूषण. २७ गुरु चार प्रकारचेः—गुरु, परमगुरु, परमेष्ठिगुरु व परात्परगुरु २८ अपुरें.

स्वकीयांबरोबर युद्ध करणें अयोग्य आहे असें वाटल्यामुळें अर्जुनास खेद उत्पन्न झाला; दुसऱ्यांत योग स्पष्ट सांगितला आहे; परंतु त्यांत ज्ञानयोग व कर्मयोग असे भेद दाखविले आहेत. २४ तिसऱ्यांत केवळ कर्मच प्रतिपादन केलें आहे; तेंच कर्म चौथ्यांत ज्ञानासह प्रकट केलें आहे; व पांचव्यांत योगतत्त्वास आरंभ केला आहे. २५ तेंच योगतत्त्व सहाव्या अध्यायांत आसनविधीपासून जीवाचें ऐक्य होईपर्यंत स्पष्ट सांगितलें आहे. २६ त्याचप्रमाणें, अष्टांगयोगस्थिति व योगभ्रष्टांस मिळणारी गति यांविषयीं सर्व सिद्धांत सहाव्यांत सांगितले आहेत. २७ नंतर, सातव्यांत, आरंभीं प्रकृतीचा उपक्रम व परिहार सांगून, नंतर ईश्वराचें भजन करणाऱ्या चार प्रकारच्या भक्तांचें म्हणजे आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी यांचें वर्णन केलें आहे. २८ पुढें प्रश्नप्रसंगाचें स्पष्टीकरण करून, प्रयाणसमयीं चित्तशुद्धि करण्याचा निर्णय आठव्यांत सांगितला आहे. २९ मग, वेदांत जेवढा म्हणून अभिप्राय आहे, तेवढा एक लक्ष महाभारत ग्रंथांत आणिला आहे; ३० व भारतांत सांगितलेला सर्व अभिप्राय कृष्णार्जुनांच्या संवादरूपी गीतेच्या सातशें श्लोकांत आहे; व तोच एकट्या नवव्या अध्यायांत आणिलेला आहे. ३१ म्हणून, नवव्या अध्यायाचा अभिप्राय स्पष्ट समजण्यास जेथें अर्जुनाचीही शक्ति झाली नाहीं, तो स्पष्ट करून सांगण्याबद्दल मी व्यर्थ गर्व कशाला वाहूं ? ३२ अहो, गूळ आणि साखर यांच्या ढेपा जरी एका रसाच्या तयार केलेल्या असतात, तरी त्यांची गोडी निरनिराळी असते; ३३ [त्याचप्रमाणें, गीतेच्या सर्व अध्यायांत जरी ब्रह्मतत्त्वाचें वर्णन केलें आहे, तरी] कांहीं अध्याय ब्रह्म जाणून त्याचें प्रतिपादन करतात; कांहीं ब्रह्माचें ठिकाण दर्शवितात; व कांहीं ब्रह्म जाणण्यास गेले असतां आपल्या जाणत्या गुणासह ब्रह्मरूपच होतात. ३४ याप्रमाणें गीतेचे अध्याय आहेत; परंतु नववा अध्याय असा आहे कीं, त्याचें वर्णन करतां येत नाहीं. प्रभो, तो मीं वर्णन केला, हें तुमचेंच सामर्थ्य होय. ३५ अहो, एका ऋषीच्या (वसिष्ठाच्या) छाटीनें सूर्यासारखा प्रकाश पाडला; एकानें (विश्वामित्रानें) प्रतिसृष्टि निर्माण केली; एकांनीं (रामचंद्रांनीं) समुद्रावर दगडाचा सेतु बांधून सर्व सैन्य पार उतरविलें; ३६ एकानें (मारुतीनें) जन्मतांच आकाशांत उड्डाण करून सूर्याला फळ म्हणून हातांत धरलें, आणि एकांनीं (अगस्ति ऋषींनीं) एकाच आचमनानें समुद्र प्राशन केला; त्याचप्रमाणें, मज मुक्याकडून वाणीला अगम्य असें ब्रह्म तुम्हीं बोलविलें. ३७ परंतु तें तितकेंच राहूं द्या; कारण, रामरावणाचें युद्ध रामरावणांच्या युद्धाप्रमाणेंच झालें म्हणून [म्हणावयाचें, त्याप्रमाणेंच तें अनुपमेय होय] ३८ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णाचें नवव्या अध्यायांतील बोलणें हें नवव्या अध्यायासारखेंच आहे, असें मी म्हणतों. ज्या तत्त्वज्ञान्यांना गीतेचें खरें रहस्य समजलें आहे, तेच याचा निवाडा जाणतील. ३९ अशा प्रकारें पहिले नऊ अध्याय मीं यथामति वर्णन केले आहेत; आतां येथून उत्तरखंडास आरंभ झाला आहे, तें ऐका. ४० त्या उत्तरखंडांत आरंभींच्या अध्यायांत श्रीकृष्ण हे अर्जुनास आपल्या मुख्य व गौण विभूति सांगतील, ती उत्तम रसभरित कथा तुम्हांला मी सांगतों. ४१ देशी भाषेच्या सुंदरपणानें शांतरसही शृंगाररसाला जिंकील; त्या योगानें मराठी ओंव्याच अलंकारशास्त्राला भूषणासारख्या शोभतील. ४२ मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्यावरील मराठी टीका वाचून जर खरा अर्थ मनांत उतरेल, तर त्यांतील मूळ ग्रंथ कोणता हें समजणार नाहीं. ४३ ज्याप्रमाणें शरीराच्या सौंदर्यानें शरीरच डागिन्यांना शोभवितें, आणि कोणीं कोणाला शोभा आणली आहे याचा निवाडा करतां येत नाहीं, ४४ त्याप्रमाणें, देशी आणि संस्कृत भाषा एकाच ग्रंथाचा (गीतेचा) भावार्थ वर्णन करून एका जागीं कशा शोभतात, तें स्वस्थ बुद्धीनें ऐका. ४५ कोणताही अभिप्राय प्रकट करतांना शृंगारादि रसांची वृष्टि होते, तेव्हां चातुर्याला शोभा येते; ४६ त्याचप्रमाणें, देशी भाषेचें सौंदर्य व तारुण्य लुटून त्या योगानें अगणित अशा गीतातत्त्वाची रचना केली. ४७ जो स्थावरजंगमाचा परमगुरु, व चतुर जनांच्या चित्तास आनंद देणारा, तो यादवेश्वर श्रीकृष्ण काय बोलला तें ऐका. ४८ निवृत्तिदास सांगतातः-श्रीहरि म्हणाले, "अर्जुना, माझ्या सर्व गोष्टींकडे तुझें पूर्ण लक्ष आहे ना ? ४९

श्रीभगवान म्हणालेः-हे महाबाहो, पुनः माझें परम वचन ऐक. तूं माझ्या भाषणानें संतुष्ट होतोस, म्हणून तुझें हित व्हावें या इच्छेनें हें मी तुला सांगतों. ॥१॥

"आम्हीं मागें [नऊ अध्यायांत] जें कांहीं सांगितलें, त्यांत, आमच्या बोलण्याकडे तुझें लक्ष कितपत असतें हें पाहिलें, तों तें अपुरें नाहीं—पूर्ण आहे, अशी आमची खातरी झाली. ५० ज्याप्रमाणें नव्या मडक्यांत थोडें पाणी घालून तें गळत नाहीं अशी खातरी झाल्या-

अध्याय आठ श्लोक १।२ पहा,

परिसविजे । ऐसेंचि होतसे ॥ ५१ ॥ अवचितेया[1]वरी सर्वस्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि भांडारी कीजे । तैसा किरीटी तूं आतां माझें । निजधाम कीं ॥ ५२ ॥ ऐसें अर्जुना येउतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बोलिलें अत्यादरें । गिरी देखोनि सुभेरे[2] । मेघु जैसा ॥ ५३ ॥ तैसा कृपाळुवांचा रावो । म्हणे आइकें गा महाबाहो । सांगितलाचि अभिप्रावो । सांगेन पुढती ॥ ५४ ॥ पैं प्रतिवर्षीं क्षेत्र पेरिजे । पिकाची जरी वाढी देखिजे । यालागीं नुबागिजे[3] । वाहो[4] करितां ॥ ५५ ॥ पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वोनियेची[5] अधिकता । म्हणोनि सोनें पांडुसुता । शोधूंचि[6] आवडे ॥ ५६ ॥ तैसें एथ पार्था । तुज आभार नाहीं सर्वथा । आम्ही आपुलियाचि स्वार्था । बोलों पुढती ॥५७॥ जैसें बाळका लेवविजे [7]लेणें । तया श्रृं[8]गारा बाळ काई जाणे । परि ते सुखाचे सोहळे भोगणें । माउलिये दिठी ॥५८॥ तैसें तुझें हित आघवें । जंव जंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें आहे ॥५९॥ आतां अर्जुना असो हे विकँडी । मज उघड तुझी आवडी । म्हणोनि तृप्तीची सँवडी । बोलतां न पडे ॥६०॥ आम्हां येतुलियाचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । परि असो हें अंतःकरणें । अवधान देईं ॥६१॥ तरी ऐकें ऐकें गा सुवर्मे[9] । वाक्य माझें परम । जें अक्षरें लेऊनि परब्रह्म । तुज खेंवासि[10] आलें ॥६२॥ परी किरीटी तूं मातें । नेणसी ना निरुतें[11] । तरि तो गा जो मी एथें[12] । तें विश्वचि हें ॥६३॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

अन्वय—सुरगणाः च महर्षयः मे प्रभवं न विदुः हि अहं देवानां च महर्षीणां सर्वशः आदिः [अस्मि]. ॥ २ ॥

एथें वेद मुके जाहाले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी जेथ ॥६४॥ अगा उदरींचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा । मी आघवेया देवां तैसा । नेणवे कांहीं ॥६५॥ आणि जळचरां उदधीचें मान । मशका नोलांडवेचि गगन । तेविं महर्षींचें ज्ञान । न देखेचि मातें ॥६६॥ मी कवण पां केतुला । कवणाचा कैं जाहला । या निरुती[13] करितां बोला । कल्प गेले ॥६७॥ कां जे महर्षी आणि या देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी आदि म्हणोनि पांडवा । अवघड जाणतां ॥६८॥ उतरलें उदक पर्वत वळघे । जरी झाड वाढत मुळीं लागे । तरी मियां[14] झालेनि जगें । जाणिजे मातें ॥६९॥ कां गाभें[15] वनें वडु गिंवसवे । जरी तरंगीं सागरु सांठवे । कां परमाणूमाजीं सामावे । भूगोलु हा ॥७०॥ तरी मियां जालिया जीवां । महर्षी अथवा देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा ॥७१॥ ऐसाही जरी विपायें । सांडूनि पुढील[16] पाये । सर्वेंद्रियांसि होये । पाठिमोरा जो ॥७२॥ प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे[17] । देह सांडूनि मागीलीकडे[18] । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ॥७३॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

अन्वय—यः मां अजं, अनादिं च लोकमहेश्वरं वेत्ति, सः मर्त्येषु असंमूढः [भूत्वा] सर्वै पापैः प्रमुच्यते. ३

तेथ राहोनि ठांयठिके[19] । स्वप्रकाशें[20] चोखे । अजत्व माझें देखे । आपुलिया डोळां ॥७४॥ मी आदीसि पेरु[21] । सकळलोकमहेश्वरु । ऐसिया मातें जो नरु । यापरी जाणे ॥७५॥ तो पाषाणामाजि परिसु । जैसा रसाआंतु सिद्धरसु[22] । तैसा मनुष्याआंत तो अंशु । माझाचि जाण ॥७६॥ तें चालतें ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांबे[23] । लौकिक भागु ॥७७॥ अगा अवचिता कापुरा- । माजीं सांपडला हिरा । वरि पडिलिया नीरा । नागवे[24] कांहीं ॥७८॥ तैसा मनुष्यलोकाआंतु । तो

१ नव्या चाकरावर. २ भरून येतो. ३ कंटाळू नये. ४ लागवड. ५ रंगाची. ६ शुद्ध करणेंच. ७ अलंकारिक बोलणें. ८ शेवट. ९अत्यंत मार्मिक. १०आलिंगन देण्यास. ११ खरोखर १२ माझ्या स्वरूपाचे ठिकाणीं. १३निश्चय. १४ माझ्यापासून. १५ झाडांतील अंकुरानें. १६ प्रवृत्तीकडील. १७ मागें फिरे. १८निवृत्तीकडे. १९ठिकाणीं २० आत्मप्रकाशानें. २१ पलीकडील. २२ अमृत. २३ भ्रम. २४ विरघळत नाहीं.

वर तें पूर्ण भरतात, त्याप्रमाणें, तुला आम्हीं थोडें ऐकविलें तों तें तुझ्या लक्षांत आहे अशी आमची खातरी झाल्यावरून तुला जास्तच ऐकवावें असें आम्हांस वाटूं लागलें. ५१ ज्याप्रमाणें एखादा नवीन चाकर ठेवल्यावर त्याची कसोटी पाहण्याकरितां त्याच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेंत वाटेल तें टाकतात, व तें त्यानें आपल्याजवळ न ठेवतां मालकाच्या स्वाधीन केल्यावर त्याची जामदारखान्यावर नेमणूक करतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, तूं आमच्या कसोटीस उतरल्यामुळें, तूं माझ्या ज्ञानाचें भांडारच झालास." ५२ असें भाषण, अर्जुनाला पाहून सर्वेश्वर श्रीकृष्ण अत्यादरानें बोलले; आणि ज्याप्रमाणें डोंगर पाहून मेघ भरून येतो, ५३ त्याप्रमाणें तो कृपासागर श्रीकृष्ण म्हणालाः—अर्जुना, पूर्वी सांगितलेलाच अभिप्राय तुला सांगतों. ५४ हें पहा—दर वर्षास शेत पेरीत असतां पीक जरी पुष्कळ येऊं लागलें, तरी त्याची लागवड करतांना कंटाळूं नये; ५५ अथवा, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें वरचेवर ताव दिल्यानें सोन्याचा कस वाढतो, म्हणून सोनार आपल्या हिताकरितां तें जास्तीच शुद्ध करतो, ५६ त्याप्रमाणें, पार्था, हा अभिप्राय सांगण्यांत आम्ही तुझ्यावर मुळींच उपकार करीत नसून, आपल्या स्वार्थाकरितां पुढील भाग तुला सांगत आहों. ५७ ज्याप्रमाणें बालकाला डागिने घातले असतां त्याचें सुख त्यास नसतें, परंतु त्याचें खरें सुख त्याच्या आईच्या दृष्टीला होतें, ५८ त्याचप्रमाणें, जो जों तुला तुझें हित समजत जाईल, तों तों आमचें सुख दुप्पट वाढेल ! ५९ अर्जुना, आतां या बोलण्याच्या खुब्या राहूं दें; खरोखर माझें तुझ्यावर फार प्रेम आहे; म्हणून, मी तुझ्याशीं किती जरी बोललों तरी माझी तृप्ति होत नाहीं. ६० म्हणूनच आम्हांला तीच ती गोष्ट तुझ्याशीं बोलावी लागते, तर आमच्या बोलण्याकडे अंतःकरणपूर्वक लक्ष दे. ६१ हे मार्मिक अर्जुना, अत्युत्तम असें जें माझें वाक्य तें ऐक; तें वाक्य नसून अक्षररूपानें प्रत्यक्ष परब्रह्मच तुला आलिंगन देण्यास आलें आहे. ६२ परंतु, हे किरीटी, तूं खरोखर मला जाणत नाहींस ना ? तर जो मी तुला दिसतों आहें, तेंच हें सर्व विश्व ! ६३

माझी उत्पत्ति देवगणांना ठाऊक नाहीं आणि महर्षींनाही ठाऊक नाहीं; कां कीं, मी सर्व प्रकारें देव आणि महर्षि यांचें आदिकारण आहें. ॥२॥

हे माझें स्वरूप जाणण्याविषयीं वेदांची वाणी कुंठित झाली, मन व वायु यांची गति खुंटली; व माझ्या तेजामुळें, रात्र झाल्याशिवायच सूर्य व चंद्र हे मावळले. ६४ अरे, ज्याप्रमाणें उदरांतील गर्भ आपल्या मातेचें वय जाणण्यास असमर्थ असतो, त्याप्रमाणें, माझ्यापासून झालेले देव हे मला जाणण्यास समर्थ नाहींत; ६५ आणि जलचरांना ज्याप्रमाणें समुद्राचा अंत नसतो किंवा मशकाला आकाश ओलांडितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें महर्षींचें ज्ञान मला ओळखूं शकत नाहीं. ६६ मी कोण, केवढा, कोणाचा, कोठें झालों, या गोष्टींचा निश्चय करतां करतां युगांचीं युगें लोटलीं. ६७ कारण, अर्जुना, हे सर्व महर्षि, देव व इतर प्राणी या सर्वांचें मूळ मी असल्यामुळें, मला जाणणें त्यांना कठीण पडतें. ६८ जर पर्वतावरून खालीं आलेलें पाणी पुनः वर चढेल, अथवा झाड वाढत जातां जातां मुळाला लागेल, तर माझ्यापासून झालेलें जग मला जाणील. ६९ किंवा जर झाडांतील गाभा झाड व वन यांना कवटाळील, अथवा लाटांत समुद्र सांठवेल, तसेंच परमाणूंमध्यें भूगोलाचा समावेश होईल, ७० तर माझ्यापासून झालेल्या जीवांस, महर्षींस किंवा देवांस मला जाणतां येईल. ७१ याप्रमाणें जरी मी जाणण्यास कठीण आहें, तरी सहज चुकून जो कोणी प्रवृत्तीची वाट सोडून इंद्रियांना पाठमोरा होतो (इंद्रियें जिंकतो): अशा रीतीनें मागें फिरल्यावर देह मागें सोडून जो पंचमहाभूतें स्वाधीन करून घेतो; ७३

जो मला उत्पन्न न होणारा, अनादि व सर्व लोकांचा अधिपति असें जाणतो, तो मनुष्यांमध्यें ज्ञानी होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ॥३॥

अशी मनाची स्थिति कायम झाल्यावर, निर्मळ आत्मप्रकाशानें त्याच्या डोळ्यांसमोर, उत्पत्तिरहित असें जें स्वरूप, तें त्याला दिसतें. ७४ मी सर्वांच्या आरंभाच्याही पलीकडचा आणि सर्वांत श्रेष्ठ आहें; अशा मला जो मनुष्य जाणील, ७५ तो दगडांत जसा परीस, किंवा रसांत जसें अमृत, तसा सर्व मनुष्यांत माझा अंश आहे असें समज. ७६ तो चालत्या बोलत्या ज्ञानाची केवळ मूर्ति व त्याचे अवयव म्हणजे सुखाचे अंकुर; एरवीं लौकिकदृष्ट्या त्याचें जें मनुष्यपण, तो केवळ भ्रम होय. ७७ अरे, कापुरांत अवचित हिरा सांपडला, आणि त्याच्यावर जरी पाणी पडलें, तरी तो ज्याप्रमाणें विरघळत नाहीं, ७८ त्याप्रमाणें, तो

जरी जाहला प्राकृतु । तऱ्ही प्रकृतिदोषाची मातु । नेणेचि कीं ॥७९॥ तो आपसयेंचि सांडिजे पापीं । जैसा जळत चंदनु सर्पीं । तेविं मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जूनि घांपे ॥८०॥ तेंचि आमुतें कैसें जाणिजे । ऐसें कल्पी जरी चित्त तुझें । तरी मी ऐसा हे माझे । भाव ऐकें ॥८१॥ जे वेगळालिया भूतीं । सारिखे होऊनि प्रकृती । विखुरले आहेति त्रिजगतीं । आघविये ॥८२॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४
आहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५

अन्वय—बुद्धिः, ज्ञानं, असंमोहः, क्षमा, सत्यं, दमः, शमः च सुखं, दुःखं, भवः, अभावः भयं, अभयं एव च ।।४।। अहिंसा, समता, तुष्टिः, तपः, दानं, यशः, अयशः [इमे] पृथग्विधाः भूतानां भावाः मत्तः एव भवंति. ॥ ५ ॥

तेथ प्रथम जाण बुद्धी । मग ज्ञान जें निरवधी । असंमोह सहनसिद्धी । क्षमा सत्य ॥८३॥ मग शम दम दोन्ही । सुखदुःख वर्ते जें जनीं । अर्जुना भावाभावें मानीं । भावाचिमाजां ॥८४॥ पैं भय आणि निर्भयता । आहिंसा आणि समता । तुष्टि तप पांडुसुता । ओळख तूं ॥८५॥ अगा दान यश अपकीर्ती। हे जे भाव सर्वत्र दिसती । ते मजचि पासूनि होती । भूतांचिया ठायीं ॥८६॥ जैसीं भूतें आहाती सिनानीं । तैसेचि हेही वेगळाले मानीं । एक उपजती माझ्या ज्ञानीं । एक नेणती मातें ॥८७॥ प्रकाश आणि कडवसें । हें सूर्याचिस्तव जैसें । प्रकाश उदयीं दिसे । तम अस्तुसीं ॥८८॥ आणि माझें जाणणें नेणणें । तें तंव भूतांचिया दैवाचें करणें । म्हणोनि भूतीं भावाचिया होणें । विषम पडे ॥ ८९ ॥ यापरी माझिया भावीं । हे जीवसृष्टि आघवी । गुंतली असे जाणावी । पंडुकुमरा ॥९०॥ आतां इये सृष्टीचे पालक । जयांआधीन वर्तती लोक । ते अकरा भाव आणिक । सांगेन तुज ॥९१॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः

अन्वय—पूर्वे सप्त महर्षयः तथा चत्वारः मनवः इमे मद्भावाः मानसाः जाताः; येषां इमाः प्रजाः लोके ॥६॥

तरी आघवाचि गुणीं वृद्ध । जे महर्षींमाजि प्रबुद्ध । कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तऋषी ॥९२॥ आणिकही सांगिजतील । जे कां चौदाआंतुल मुदल । स्वयंभू मुख्य वाडिल । चारी मनु ॥९३॥ ऐसे हे अकरा । माझ्या मनीं जाहाले धनुर्धरा । सृष्टीचिया व्यापारा- । लागोनियां ॥९४॥ जैं लोकांची व्यवस्था न पडे । जैं या त्रिभुवनाचें कांहीं न मांडे । तैं महाभूतांचें दळवाडें[12] । अचुंबित[13] असे ॥९५॥ तैंचि हे जाहले । मग इहीं लोकें[14] केले । तेथ अध्यक्ष रचूनि ठेविले । इहीं जन ॥९६॥ म्हणोनि अकराही हे राजा । मग येर जग यांचिया प्रजा । एवं विश्वविस्तारु हा माझा । ऐसेंचि जाण ॥९७॥ पाहें पां आरंभीं बीज एकलें । मग तेंचि विरूढलिया बुड जाहालें । बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ॥९८॥ खांदियांपासूनि अनेका । फुटलिया नाना शाखा । शाखांस्तव देखा । पल्लव पानें ॥९९॥ पल्लवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ । तें निर्धारितां केवळ[15] । बीजचि आघवें ॥१००॥ तैसें मी एकचि पहिलें । मग मी तेंचि[16] मनातें व्यालें । तेथ सप्तऋषि आणि जाहाले । चारी मनु ॥१॥ इहीं[17] लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सृजिले । लोकांपासूनि निपजलें । प्रजाजात ॥ २ ॥ ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि विस्तारिलोंसें निरुतें । परि भावांचेनि हातें । माने जया ॥ ३ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अन्वय—यः मम एतां विभूतिं च योगं तत्त्वतः वेत्ति, सः अविकंपेन योगेन युज्यते अत्र संशयः न [अस्ति].॥७॥

---

१ घातला जातो. २ जन्म. ३ नाश. ४ संतोष. ५ निराळीं. ६ अंधार. ७ अस्तमानीं. ८ निरनिराळें. ९ (कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ.) १० (स्वायंभुव, स्वारोचिष, उत्तम, तामस.) ११ उत्पत्तीकरितां. १२ समुदाय. १३ स्तब्ध. १४ इंद्रादिक. १५ कारणदृष्टीनें. १६ बहुत प्रकारचें व्हावें, ही इच्छा. १७ युक्तीच्या.

जरी मनुष्यलोकांत राहात असला, तरी त्याला मायेपासून बाधा होत नाहीं; ७९ व आपलाच नाश होईल या भीतीनें त्याला पाप सोडतें. आपलें राहण्याचें स्थान जें चंदनाचें झाड, तें जर जळत असलें, तर सर्प त्याचा त्याग करतो; त्याप्रमाणें, जो मला जाणतो, त्याला सर्व संकल्प सोडतात. ८० तेंच मला कसें जाणावें, असें जर तुझ्या मनांत येईल, तर मी कसा आहें व माझे विकार कोणते आहेत, ते ऐक ८१ हे विकार निरनिराळ्या प्राण्यांत त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीसारखे बनून त्रिजगांत पसरले आहेत. ८२

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख उत्पत्ति, विनाश, भय, अभय ॥४॥ अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश व अपयश हे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राण्यांचे विकार माझ्यापासूनच होतात. ॥५॥

त्या विकारांत पहिली बुद्धि असें समज मग अमर्याद ज्ञान, दक्षता, सहनशीलपणा, क्षमा व सत्य; ८३ मग मनोनिग्रह व इंद्रियनिग्रह हे दोन्ही. आणखी, अर्जुना, जगांतील सुखदुःख व जन्ममरण हेही विकारच आहेत असें समज. ८४ पांडुसुता, भीति आणि निर्भयपणा, अहिंसा आणि सुखदुःख, समता, संतोष आणि तप हेही भावच आहेत असें समज. ८५ अरे, सर्व भूतांच्या ठिकाणीं दान, यश, अपकीर्ति हे जे भाव दृष्टीस पडतात, ते माझ्याचपासून भूतांचे ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ८६ जशीं भूतें निरनिराळीं आहेत, तसे हे विकारही वेगळाले आहेत असें समज. त्यांपैकीं कांहींना माझें ज्ञान होतें, व कांहींना होत नाहीं. ८७ ज्याप्रमाणें प्रकाश व अंधार हीं सूर्यापासूनच उत्पन्न होतात; (प्रकाश उदयाबरोबर व अंधार अस्तमानाबरोबर दृष्टीस पडतो;) ८८ त्याप्रमाणें, माझें ज्ञान होणें अगर न होणें हें प्राण्यांच्या कर्माचें फल आहे; म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं निरनिराळे विकार प्राप्त होतात. ८९ याप्रमाणें, अर्जुना, ही सर्व जीवसृष्टि माझ्याच विकारांनीं भरलेली आहे असें समज. ९० आतां, जे या सृष्टीचे पालक आहेत, आणि ज्यांच्या आज्ञेनें सर्व लोक वर्तन करतात, असे आणखी अकरा भाव आहेत, ते तुला सांगतों. ९१

प्राचीन [भृगु आदिकरून] सात महर्षि आणि [सावर्णादिक] चार मनु हे माझ्या सामर्थ्यानें युक्त असे माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले; व त्यांच्यापासूनच या सर्व जगांतील लोकांची उत्पत्ति झाली. ॥६॥

तर सर्व गुणांनीं युक्त व महर्षींत ज्ञाते असे जे कश्यपादि प्रख्यात सात ऋषि आहेत, ९२ व आणखी जे चौदा मनु आहेत, त्यांतील स्वायंभुवादि मुख्य जे चार ते तुला सांगतों. ९३ हे धनुर्धरा, असे हे अकरा भाव सृष्टीच्या उत्पत्तीकरितां माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ९४ जेव्हां लोकांची व्यवस्था लागली नव्हती, व त्रिभुवनाची रचना झाली नव्हती, तेव्हां पंचमहाभूतांचे समुदाय कार्य केल्याशिवाय जागचे जागीच स्तब्ध होते. ९५ तेव्हां हे सात ऋषि व चार मनु उत्पन्न झाले, व त्यांनीं अष्टलोकपाल उत्पन्न करून त्यांना सर्व जगतांत मुख्य करून ठेवलें. ९६ म्हणून हे अकराजण राजांप्रमाणें असून इतर सर्व जग त्यांची प्रजा आहे; व अशा प्रकारें हा विश्वविस्तार माझाच आहे असें समज. ९७ हें पहा–पहिल्या प्रथम बीज एक असतें, मग तेंच वाढल्यावर त्याचें बूड बनतें, व बुडाला कोंब निघूं लागून त्याच्या खांद्या होतात. ९८ खांद्यांपासून पुष्कळ फांटे फुटून त्यांनां कोमल पल्लव येतात, ९९ आणि त्या पानांना फुलें व फळें येतात. याप्रमाणें सर्व झाड बनल्यावर तें कारणदृष्टीनें पाहूं लागल्यास सर्व बीजच आहे असें सिद्ध होतें; १०० त्याचप्रमाणें, मूळारंभीं मी एकटाच होतों. नंतर मजपासून मन उत्पन्न झालें, व त्या मनापासून सात ऋषि आणि चार मनु उत्पन्न झाले. १ त्यांच्यापासून इंद्रादि अष्टलोकपाल उत्पन्न झाले, व लोकपालांनीं पुष्कळ प्रकारचे लोक उत्पन्न केले; आणि त्या लोकांपासून सर्व प्राणी उत्पन्न झाले. २ याप्रमाणें खरोखर सर्व विश्वाचा विस्तार मीच झालों आहें; परंतु हें ज्याला या युक्तीनें मान्य आहे, त्यालाच समजणार आहे. ३

हा माझा विस्तार व तो उत्पन्न करण्याचें चातुर्य जो खरोखर जाणतो, तो पूर्ण ज्ञानी होतो यांत संशय नाहीं. ॥७॥

म्हाल्गीं सुभद्रापती । हे भावे ह्या माझिया विभूती । आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें जग ॥४॥ म्हणोनि गा यापरी । ब्रह्मादिपिपीलिकावेरी । मीवांचूनि दुसरी । गोठीच नाहीं ॥ ५ ॥ ऐसें जाणे जो साचें । तया चेयिरें जाहालें ज्ञानाचें । म्हणोनि उत्तमाधमभेदाचें । दुःस्वप्न न देखे ॥ ६ ॥ मी माझिया विभूती । विभूतीं अधिष्ठिलिया व्यक्ती । हें आघवें योगप्रतीती । एकचि मानी ॥ ७ ॥ म्हणोनि निःशंकें येणें महायोगें । मज मीनले मनाचेनि आंगें । एथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धी जाहला ॥ ८ ॥ कां जे ऐसें किरीटी । मातें भजे जो अभेदा दिठी । तयाचिये भजनाचे नाटीं । सूती मज ॥ ९ ॥ म्हणऊनि अभेदें जो भक्तियोगु । तेथ शंका नाहीं नये खंगु । करितां टेला तरी चांगु । तें सांगितलें पष्ठीं ॥११०॥ तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानसा । सोंद झाली तरी परियेसा । बोलिजेल ॥ ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ८

अन्वय—अहं सर्वस्य प्रभवः अस्मि, मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः [संतः] मां भजंते ॥ ८ ॥

तरि मीचि एक सर्वां । या जगा जन्म पांडवा । आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाहो यांचा ॥१२॥ कल्लोळमाळा अनेगा । जन्म जळींचि पैंगा । आणि तयां जळचि आश्रयो तरंगां । जीवनही जळ ॥१३॥ ऐसें आघवांचि ठायीं । तया जळचि जेविं पाहीं । तैसा मीवांचूनि नाहीं । विश्वीं इये ॥१४॥ ऐसिया व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भलतेथें । परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥१५॥ देश काळ वर्तमान । आघवें मजसीं करूनि अभिन्न । जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि विचरे ॥१६॥ ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं । जगद्रूपा मनीं । सांठऊनि मातें ॥१७॥ जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा ॥१८॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥९॥

अन्वय--मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः परस्परं मां बोधयंतः च मां कथयंतः नित्यं तुष्यंति च रमंति. ॥ ९ ॥

चित्तें मीचि जाहाले । मियांचि प्राणें धाले । मग जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ॥११९॥ मग तया बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाचीं भोजें । आतां एकमेकां घेपे दीजे । बोधचिवरी ॥१२०॥ जैशीं जवळिकेचीं सरोवरें । उचंबळलिया कालवती परस्परें । मग तरंगांसी धवकारें । तरंगचि होती ॥२१॥ तैसी येरयेरांचिये मिळणी । पडत आनंदकल्लोळांची वेणी । तेथें बोध बोधाचीं लेणीं । बोधेंचि मिरवी ॥२२॥ जैसें सूर्यें सूर्यातें वोवाळिलें । कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दिधलें । ना तरी सरिसेनि पाडें मीनले । दोनी वोघ ॥२३॥ तैसें प्रयाग होत सामरस्याचें । वरी वोसंडोण तरत सात्विकाचें । ते संवादचतुष्पथींचे । गणेश जाहाले ॥२४॥ तेव्हां तया महासुखाचेनि भरें । धांवोनि देहाचिये गावाबाहेरें । मियां धाले तेणें उद्गारें । लागती गाजों ॥२५॥ पैं गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाची वदंती । ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गजती सैंघ ॥२६॥ जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे । दे राया रंका पारणें । आमोदाचें ॥२७॥ तैसेंचि मातें विश्वीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत । मग तया विसरामाजि विरेत । आंगें जीवें ॥२८॥ ऐसें प्रेमाचेनि बहुवसपणें । नाहीं राती दिवो जाणणें । केलें माझें सुख अव्यंगवाणें । आपणपेयां जिहीं ॥२९॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

अन्वय--[एवं] सततयुक्तानां प्रीतिपूर्वकम् भजतां तेषां, येन ते मां उपयांति तं बुद्धियोगं अहं ददामि. ॥१०॥

तयां मग जें आम्हीं कांहीं । द्यावें अर्जुना पाहीं । ते ठायींचीच तिहीं । घेतली सेलें ॥१३०॥ कां जे ते जिया

१ वीस विकार. २ अकरा विभूति. ३ मुंगीपर्यंत. ४ जागृति. ५ अनुभव. ६ ज्ञानयोगानें ७ कृतार्थ झाला. ८ छंदानें. ९ पाशांत पाडतात. १० न्यलय. ११ इच्छा. १२ आत्मज्ञानी १३ कौतुकानें. १४ पुरांत वाहणारीं लांकडें, केरकचरा इत्यादि. १५ चव्हाट्यावरचे. १६ फुलल्यामुळें. १७ रममाण होतात. १८ आधिक्यानें. १९ पूर्ण. २० शेलका हिस्सा.

यास्तव, हे सुभद्रापते, हे माझे [वीस] भाव व [अकरा] विभूति यांनीं सर्व जग व्यापलें आहे ४ म्हणून, ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत याप्रमाणें माझ्याशिवाय दुसरी गोष्टच नाहीं. ५ हें जो खरोखर जाणतो, त्याला ज्ञानाची जागृति होते; म्हणूनच उत्तम व वाईट अशा प्राण्यांतील भेदाचें त्याला स्वप्नही पडत नाहीं. ६ मी, माझ्या विभूति व माझ्या विभूतींनीं युक्त असलेले प्राणी हा योगानुभव हें सर्व एकच आहे असें समज ७ म्हणून, खरोखर जो या ज्ञानयोगानें मनोभावेंकरून मद्रूप झाला, तो कृतार्थ झाला यांत संशय नाहीं. ८ कारण, अर्जुना, अभेददृष्टीनें जो मला भजतो, त्याच्या भजनाच्या छंदानें मी त्याच्या पाशांत पडतों; ९ म्हणून जो माझ्या ठिकाणीं अभेदबोधानें भक्ति करतो, त्याला माझ्या प्राप्तीमध्यें खरोखर व्यत्यय येत नाहीं व अशी भक्ति करीत असतां जरी तो मरण पावला, तरी तेंही उत्तमच आहे हें सहावे अध्यायांत पूर्णपणें सांगितलेंच आहे. ११० ती अभेदभक्ति कशी असते हें जाणण्याची जर तुझ्या मनांत इच्छा झाली असेल, तर सांगतों ऐक. ११

मी सर्वांचा उत्पादक आहें, व माझ्याचपासून सर्व प्रवृत्त होतें, असें जाणून ज्ञाते जन श्रद्धायुक्त होत्साते मला भजतात. ॥ ८ ॥

अर्जुना, या सर्व जगाचा उत्पन्नकर्ता व पालनकर्ताही मीच आहें. १२ अरे, ज्याप्रमाणें लाटांचा जन्म पाण्यांतच होतो, त्यांना आश्रय पाण्याचाच असतो, त्यांचें जीवनही पाणीच असतें; १३ आणि याप्रमाणे त्यांना जसें सर्व ठिकाणीं पाणी आहेच, त्याप्रमाणें या सर्व विश्वांत माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं. १४ अशा प्रकारें मी सर्वव्यापक आहें असें मानून जे खऱ्या उत्कंठेनें व प्रेमभावानें वाटेल त्या ठिकाणीं मला भजतात; १५ देशकालवर्तमान या सर्वांपासून मी भिन्न नाहीं [असें जे जाणतात;] वायु हा आकाशरूप होऊन आकाशांतच संचार करतो, १६ त्याप्रमाणें, जे आत्मज्ञानी सर्वव्यापक असा जो मी, त्या मला मनांत आठवून सुखानें त्रिभुवनांत कालक्रमणा करतात; १७ आणि जो जो प्राणी दृष्टीस पडेल, त्याला त्याला ईश्वर समजणें, हा माझा खरा 'भक्तियोग' आहे असें समज. १८

ज्ञानी माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून व माझ्या ठिकाणीं जीव लावून, एकमेकांला माझ्याविषयीं बोध करून माझें कीर्तन करीत सर्व काळ संतोष मानून माझे ठिकाणीं रममाण होतात. ॥९॥

जे आपलें चित्त मद्रूप करतात, व माझ्याच योगानें ज्यांचे प्राण संतोष पावतात, ते मग ज्ञानाच्या भरांनें जन्ममरणास विसरतात. १९ नंतर ज्ञानाचा माज येऊन ते कौतुकानें संवादसुखांत नाचूं लागल्यावर, एकमेकाला देणें व घेणें म्हणजे ज्ञानाशिवाय दुसरें कांहींच नसतें. १२० ज्याप्रमाणें, जवळ जवळ असलेलें तलाव पाण्यानें भरून गेल्यावर त्यांचें पाणी एकमेकांत मिसळतें; आणि मग लाटांना लाटाच आश्रयभूत होतात, २१ त्याप्रमाणें, ज्ञानी एके ठिकाणीं मिळाल्यावर ब्रह्मानंदरूपी लाटा एकांत एक मिसळतात; त्या ठिकाणीं आत्मबोध हा आत्मबोधाला आत्मबोधाचाच अलंकार घालून मिरवतो! २२ ज्याप्रमाणें सूर्यानें सूर्यालाच ओंवाळावें, किंवा चंद्रानें चंद्रालाच आलिंगन द्यावें, अथवा योग्यतेनें सारखे असे दोन ओघ एकमेकांत मिळावे, २३ त्याप्रमाणें ब्रह्मैक्याच्या संगमानें पूर येऊन त्यांत अष्टसात्विकभावरूपी केरकचरा तरंगून आला, म्हणजे ते ज्ञाते संवादरूप चव्हाट्यावरील गणपति बनतात. २४ तेव्हां त्या ब्रह्मानंदाच्या भरांत देहरूप गांवाच्या बाहेर धावू लागून माझ्या प्राप्तीमुळें संतोष झाला अशी मोठ्यानें गर्जना करू लागतात २५ गुरुशिष्यांच्या एकांतांत जो एकाक्षरी मंत्र सांगावयाचा, तो सर्वजण मेघाप्रमाणें तिन्ही लोकांत गर्जना करून सांगतात. २६ ज्याप्रमाणें कमळाची कळी विकसित झाल्यावर आपल्यांतील मकरंद झाकूं शकत नाहीं, आणि राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना आपल्या वासाची मेजवानी करते, २७ त्याप्रमाणें, जगतांत माझे गुण गाऊन गाण्याच्या भरांत ते स्तब्ध राहतात, व त्या स्थितींत त्यांचा जीवभाव व देहभाव हे दोन्ही हारपतात; २८ आणि अशा प्रेमभरांत ते रात्र व दिवस जाणत नाहींत. अशा प्रकारें जे आत्मसुखानें माझें सुख परिपूर्ण घेतात, २९

याप्रमाणें नेहमीं माझे ठिकाणीं तत्पर असलेले व प्रीतिपूर्वक मला भजणारे जे ज्ञानी, ते ज्या योगानें मला मिळतील असा बुद्धियोग मी त्यांना देतों. ॥१०॥

त्यांना, अर्जुना, आम्हीं जें कांहीं द्यावयाचें, त्या ठिकाणाचा शळकाच वांटा ते घेतात. १३० कारण, अर्जुना,

वाटा। निगाले गा सुभटा। ते सोय पाहोनि अम्हांटा। स्वर्गापवर्गं ॥३१॥ म्हणोनि तिहीं जें प्रेम धरिलें। तेंचि आमुचें देणें उपाइलें। परि आम्हीं देयावें तेंही केलें। तिहीं म्हणियें[2] ॥३२॥ आतां यावरी येतुलें घडे। जें तेंचि[3] सुख आगळें वाढे। आणि काळाची दृष्टि न पडे। हें आम्हां करणें ॥३३॥ लळेयाचिया बाळका किरीटी। गवसणी करूनि स्नेहाची दिठी। जैसी खेळतां पाठो पाठीं। माउली धांवे ॥३४॥ तें जो जो खेळ दावी। तो तो पुढें सोनयाचा करूनि ठेवी। तैसी उपास्ती ची पदवी। पोषित मी जायें ॥३५॥ जिये पदवी-चेनि पोषकें। ते मातें पावती यथासुखें। हे पाळती मज विशेखें। आवडे करूं ॥३६॥ पैं गा भक्तासि माझें कोड। मज तयाचे अनन्यगतीची चाड। कां जे प्रेमळाचें सांकडें[6]। आमुचिया घरीं ॥३७॥ पाहें पां स्वर्ग मोक्ष उपोयिले। दोन्ही मार्ग तयांचिये वाहणी केले। आम्हीं आंगही शेखीं वेंचिलें। लक्ष्मियेंसीं ॥३८॥ परि आपणपेंवीण जें एक। तें तैसेंचि सुख साजुक। सप्रेमलागीं देख। ठेविलें जतन ॥३९॥ हा ठायवरी किरीटी। आम्ही प्रेमेंळु घेवों[10] आपणयासाठीं। या बोलीं बोलाविया गोष्टी। तैसिया नव्हती गा ॥१४०॥

तेषामेवाऽनुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता

अन्वय--तेषाम् एव अनुकंपार्थं अहं आत्मभावस्थः [सन्] भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि.॥११॥

म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो। जिहीं जिया-वया केला ठावो। एक मीवांचूनि वावो। येर मानिलें जिहीं ॥४१॥ तयां तत्त्वज्ञां चोखटां। [11]दिवी पोतासांची[12] सुभटा। मग मीचि होऊनि दिवटा। पुढां पुढां चालें ॥४२॥ अज्ञानाचिये रातीं। माजि तमाची मिळणी दाटती। ते नाशूनि घालीं परौती[13]। तयां करीं नित्योदयो ॥४३॥ ऐसें प्रेमळाचेनि प्रियोत्तमें। बोलिलें जेथ पुरुषोत्तमें। तेथ अर्जुन मनोधर्मे। निवाला[14] म्हणतसे ॥४४॥ हांहो जी अवधारा। भला केरु फेडिला संसारा। जाहलों जननीजठर[15]जोहरीं[16]। वेगळा प्रभू ॥४५॥ जी जन्मलेपण आपुलें। हें आजि मियां डोळां देखिलें। जीवित हातां चढलें। आवड-तसे ॥४६॥ आजि आयुष्या उजवणें जाहली। माझिया दैवा दशा उदयली। जे वाक्यकृपा लाधली। दैविकेनि मुखें ॥४७॥ आतां येणें वचनतेजाकारें। फिटलें आंतील बाहेरील आंधारें। म्हणोनि देखतसें साचोकारें। स्वरूप तुझें ॥४८॥

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥१२॥

अन्वय--भवान् परं ब्रह्म, परं धाम, परमं पवित्रं, पुरुषं, शाश्वतं, दिव्यं, आदिदेवं, अजं, विभुं. ॥ १२ ॥

तरी होसी गा तूं परब्रह्म। जें या महाभूतां वि-संवतें धाम। पवित्र तूं परम। जगन्नाथा ॥ ४९ ॥ तूं परम दैवत तिहीं देवां। तूं पुरुष जी पंचवि-सावा। दिव्य तूं प्रकृतिभावां-[20]। पैलीकडील ॥१५०॥ अनादिसिद्ध तूं स्वामी। जो नाकळिजसी जन्म-धर्मी। तो तूं हें आम्हीं। जाणितलें आतां ॥५१॥ तूं या काळत्रयासि सूत्री[20]। तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री[21]। तूं ब्रह्मकटाहधात्री[22]। हें कळलें फुडें ॥५२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे॥

अन्वय—[ईदृशं] त्वां सर्वे ऋषयः-देवर्षिः नारदः तथा असितः देवलः व्यासः आहुः, च त्वं स्वयं एव मे ब्रवीषि. १३

पैं आणिकही एके परी। इये प्रतीतीची येतसे थोरी। जे मागें ऐसेंचि ऋषीश्वरीं। सांगितलें तूंतें ॥ ५३ ॥ परि तया सांगितलियाचें साचपण। हें आतां माझें देखतसे अंतःकरण। जे कृपा केली आपण। म्हणोनि देवा ॥५४॥ येऱ्हवीं नारदु अखंड

१ उत्पन्न झालें. २ आज्ञाधारक. ३ तें प्रेमसुख. ४ गोजिरवाणा; उत्तम. ५ राखण. ६ उणीव. ७ साठीं. ८ शेषला. ९ लक्ष्मीसह. १० प्रेमळ भक्ताला घेतों. ११ मशाल. १२ कापुराची. १३ पलीकडे. १४ शांत झालों. १५ मातेचें उदर. १६ घर. १७ सार्थक. १८ वचनरूपी सूर्यानें. १९ मायेच्या विकारांच्या. २० सूत्रधार. २१ मुख्य देवता. २२ ब्रह्मांडरूप कढईला धारण करणारा.

ते ज्या मार्गानें माझ्याकडे येण्यास निघाले, त्या मार्गांच्या दृष्टीनें स्वर्ग व मोक्ष ह्या आडवाटा असें वाटतें ३१ म्हणून त्यांनीं माझ्या ठिकाणीं जी भक्ति केली, त्या भक्तीमुळें त्यांना कांहीं द्यावें असें मला वाटलें; परंतु मीं जें कांहीं त्यांस द्यावयाचें, तें त्यांनीं होऊनच आपल्या अधीन करून घेतलें. ३२ आतां माझ्या भक्तीचें जें प्रेमसुख, तें जास्त वाढवावें, व अशा माझ्या भक्तांवर काळाची दृष्टि न पडावी, याविषयीं मला जपलें पाहिजे एवढेंच माझें कर्तव्य आहे. ३३ हे किरीटी, ज्याप्रमाणें लाडकें लेंकरूं खेळत असतां आई त्याजवर प्रेमदृष्टि ठेवून त्याच्या मागोमाग धावते, ३४ व तें जो जो एक एक नवीन खेळ खेळेल, त्या त्याप्रमाणें त्याला सोन्याचे पदार्थ करून ठेवते, त्याप्रमाणें, माझ्या भक्तांच्या उपासनेचे संप्रदाय मला वाढवावे लागतात. ३५ जे संप्रदाय वाढविल्यानें माझे भक्त मला सहज येऊन मिळतात, ते विशेषेंकरून वाढवावे असें मला वाटतें. ३६ भक्तांना माझी आवड असल्यामुळें मला त्यांच्या एकनिष्ठेनें प्रेम उत्पन्न होतें; कारण, माझ्या घरीं प्रेमळ भक्तांची फार उणीव आहे. ३७ हें पहा-वरवर भक्ति करणारासाठीं स्वर्ग व मोक्ष असे दोन मार्ग उत्पन्न केले आहेत आणि लक्ष्मीसह मी आपलें शरीर शेषाचे स्वाधीन केलें आहे; ३८ परंतु आत्मतत्वावांचून जें एक नाजूक सुख, तें प्रेमळ भक्तांकरितां तसेंच राखून ठेविलें आहे. ३९ अर्जुना, इतके आम्ही प्रेमळ भक्तांना आपल्या जवळ करितों, ह्या गोष्टी बोलून दाखविण्यासारख्या नाहींत. तर अनुभवानें समजणाऱ्या आहेत. १४०

त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरतांच त्यांच्या बुद्धीमध्यें वास करून, सुप्रकाशित ज्ञानदीपाच्या योगानें मी अज्ञानजन्य अंधकाराचा नाश करतों. ॥११॥

म्हणून, आत्मा जो मी, त्या माझी भक्ति हेंच आपल्या जीवनास कारण करून ज्यांनीं माझ्याशिवाय इतर सर्व वस्तु व्यर्थ मानल्या, ४१ त्या शुद्ध आत्मज्ञान्यांकरितां मी कापुराची मशाल पाजळून मशालजी बनून त्यांचे पुढें पुढें चालतों. ४२ अज्ञानरूप रात्रींत जमलेल्या गर्द अंधाराचा नाश करून त्या भक्तांकरितां मी नेहमीं ज्ञानरूपी सूर्योदय करतों. ४३ प्रेमळ भक्तांना प्रिय असा पुरुषोत्तम जेव्हां याप्रमाणें बोलला' तेव्हां अर्जुन म्हणाला. "देवा, माझे सर्व मनोरथ शांत झाले! ४४ हें पहा महाराज, आपण माझ्यावरील संसाररूपी केर चांगला झाडून टाकला; आणि, प्रभो, त्यामुळें मी पुनर्जन्मापासून मुक्त झालों! ४५ अहो, माझें जन्म मीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें, व माझें जीवित आज माझ्या हातीं आलें असें मला वाटतें. ४६ प्रभो. आपल्या मुखांतून हें बोलणें ऐकून माझ्या आयुष्याचें सार्थक झालें, आणि माझ्या दैवाचा भाग्योदय झाला! ४७ आतां या वचनरूप सूर्यानें माझ्या अंतर्बाह्य अज्ञानांधकाराचा नाश झाला; म्हणून, प्रभो, तुमचें यथार्थ स्वरूप मला दिसूं लागलें. ४८

अर्जुन म्हणाला:— देवा, तुम्ही सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म, उत्तम स्थान आणि परम पवित्र असे आहां. आपण निरंतर असणारे, तेजस्वी, सर्व देवांचे आदि, न उत्पन्न होणारे व सर्वव्यापक आहां. १२

"तरी कृष्णा, आपण परब्रह्म आहां व सर्व महाभूतांचें विश्रांतिस्थान असून पवित्र आणि सर्व जगाचें पालनकर्ते आहां. ४९ तुम्ही ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघांचे आदिदैवत आहां देवा, पंचविसावें तत्त्व जो पुरुष तो तूंच; आणि मायेच्या पलीकडील जो दिव्य भाव, तोही तूंच. १५० हे स्वामी, तुम्ही अनादिसिद्ध असून, तुम्हांला जन्मादि धर्म नाहीत; असे तुम्ही आहां असें मला आतां समजलें. ५१ तुम्ही तीन काळांचे चालक आहां. तुम्ही जीवकलेची मुख्य देवता आहां, व तुम्ही ब्रह्मांडास आश्रयभूत आहां असें आतां मला स्पष्ट कळलें ५२

असे आपण आहां म्हणून सर्व ऋषि-देवर्षि नारद, असित, देवल व व्यास हे सर्व ऋषि म्हणत आहेत; आणि तुम्हीही स्वतः तेंच मला सांगत आहां. ॥१३॥

"हें पहा-आणखी दुसऱ्याही एका तऱ्हेनें त्या गोष्टीच्या खरेपणाविषयीं अनुभव येतो. तो असा कीं, पूर्वी तुमच्याविषयीं अशाच गोष्टी पुष्कळ ऋषींनीं सांगितल्या आहेत. ५३ परंतु त्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या आहेत असें आज मला कळून आलें; पण तें सुद्धां तुम्हीं कृपा केली म्हणूनच! ५४ एरवीं नारद